

1. Bevezető

A *Sebes agynak késő sisak* című versciklust sok szempontból vizsgálta már a szaktudomány: Komlovszki Tibor a szerzőség kérdését igyekezett tisztázni,¹ Stoll Béla az akadémiai irodalomtörténet vonatkozó fejezetében a politikai tárgyú költészet egyik korai példájaként tárgyalta.² A versciklust Komlovszki illesztette Klaniczay Tibor manierizmus-konceptiójába,³ mint 1630 körüli költészetünk protestáns szellemben fogant, ám az újsztoikus filozófia hatását is magán viselő darabját; ő volt az, aki a versciklus teljes szövegét a Régi Magyar Költők Tárában is megjelentette.⁴ A mű rajtuk kívül is számos kutató figyelmét felkeltette, azonban a versciklus értelmezését a szerzőség bizonytalanságánál is jobban hátráltatta, hogy latin forrása teljesen ismeretlen volt: vele kapcsolatban csupán hipotézisek láttak napvilágot. Voltak, akik valóságos fejedelmi-hadvezéri képtárat gyanítottak a verssorozat háttérében. Tanulmányunk legfontosabb célja, hogy bemutassuk a versciklus fő forrásául szolgáló művet, mely az Apponyi-gyűjtemény katalógusában, a 2024-es tételszám alatt szerepel. A mű Johann Joachim Rusdorf *Elegidia et poematia epidictica...*⁵ című, metszetekkel illusztrált, röpiratszerű versgyűjteménye, mely 1631-ben, valószínűleg hamis uppsalai impresszummal névtelenül jelent meg.

A tanulmány lezárása óta a mű később említendő változatának, a *Scénának* újabb variánsai kerültek elő. Ezeknek a magyar versekkel való összevetése jelenleg is tart.

¹ KOMLOVSZKI Tibor, *Egy manierista „Theatrum Europaeum” és szerzője*, ItK, 1966, 85–105.

² STOLL Béla, *A politikai költészet kezdetei = A magyar irodalom története*, Bp., 1964, II, 99.

³ KLANICZAY Tibor *A magyar későreneszánsz problémái: Manierizmus és stoicizmus* című tanulmánya nyomán.

⁴ *Bethlen Gábor korának költészete*, kiad. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Bp., 1976 (Régi Magyar Költők Tára, XVII/8), 36–107.

⁵ A mű teljes címe az első, metszetekkel díszített címlapon: *ELEGIDIA ET POEMATIA epidictica unâ cum ad vivum expressis personarum iconibus*. Impressa Uppsaliae. A második címlapon szereplő cím: *ELEGIDIA ET POEMATIA EPIDICTICA praecipuas praecipuorum & maxime clarorum virorum, qui hoc tempore in primis vixerunt & innotuerunt. Virtutes & actiones ac totius Europae praesentem & futurum statum instantia*, Anno MDCXXXI.

Johann Joachim Rusdorf⁶ (1589–1640) V. Frigyesnek, Pfalz urának, a későbbi téli királynak diplomatája volt. Tanulmányai után Ludwig Camerarius és Johann Christoph von Grün kancellár mellett hamarosan a választófejedelem diplomatáinak elitjébe került. 1613-ban, mindössze huszonnégy évesen abban a kitüntetésben részesült, hogy ő köszönthette elsőként ünnepi beszédével az Angliából új hitvesével visszatérő fejedelmet. Frigyes 1618-ban nevezi ki tanácsossá Rusdorfot, aki – a svédekhez pártoló Ludwig Camerariusszal ellentétben – még azután is tovább szolgálta urát, amikor a cseh királyság kálvinizálásának bukása már biztossá vált. Rusdorf számos politikai tárgyú művet írt, amelyek között röpiratokat és rölapokat is találunk. A fehérhegyi csata után jelenik meg először a politikai publicisztika színpadán, V. Frigyeshez mindvégig hűséges, ám a korabeli közhangulatot tekintve mérsékelt politikai beállítottságú röpirataival. 1621–22-ben Digby angol követ társaságában Bécsben találjuk mint titkos ügynököt, ám diplomáciai tevékenysége 1622–27 között válik igazán nagyszabásúvá, amikor a száműzött téli király londoni követeként tevékenykedik. 1624-ben Digby, bécsi angol és Gondomar angliai spanyol követek lesújtó véleménye ellenére kiállt Bethlen Gábor mint protestáns szövetséges mellett; Jakab király azonban bizalmatlan az általa kiszámíthatatlannak tartott erdélyi fejedelemmel szemben.⁷ A szövetség létrehozása érdekében Rusdorf Pfalzi Frigyes és Bethlen Gábor találkozóját is igyekezett megszervezni, a képeket kedvelő angol király számára pedig arcképet kért Bethlentől.⁸ 1626 végén konkrét közvetítői szerepet is vállalt: előkészítette Bethlen belépését a hágai szövetségbe. Rusdorfot egyéb szálak is fűzték az erdélyi fejedelemez: egyik nőtestvére, Marie Catharina annak a Brandenburgi Katalinnak volt az udvarhölgye, akit később Bethlen feleségül vett. Vásárhelyi Judit a Rusdorf-levelezés kapcsán ezt írja: „Önmagáról és családjáról Rusdorf ezekben az írásokban nem sokat árult el. Egyedül Molnár Alberttől érdeklődött a Brandenburgi Katalin kíséretében Erdélybe költözött nőtestvére egészségi állapotáról.”⁹ Ebből a levélből az derül ki, hogy bár valószínűleg nem tartotta szorosan rokonával a kapcsolatot, érdeklődött sorsa iránt. Arról, hogy Rusdorf maga is járt volna Erdélyben, nincsen tudomásunk, arról viszont igen, hogy az általunk elemzett munkán kívül más röpiratában is dicsőítette Bethlent (*Metamorphosis Europae*, [Hága], 1627).¹⁰ Nem pusztán a fejedelemtől van jó véleménnyel: Erdély népét fényűzést nem ismerőnek és rendkívül harcosnak, klímáját

⁶ Rusdorf életéről a 19. század óta nem készült áttekintő összefoglalás, forrásunk tehát Friedrich Wilhelm KRÜNER, *Johann Joachim Rusdorf kurpfälzischer Gesandter und Staatsmann während des dreissigjährigen Krieges*, Halle, 1876.

⁷ *Mémoires et Négociations Secrets de Mr. de Rusdorf*, ed. E. G. CUHN, Leipzig, 1789, I, 321–322; idézi GÖMÖRI György, *Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században*, Bp., 1989, 62.

⁸ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Johann Joachim von Rusdorf válogatott levelei*, Lymbus, III, Szeged, 1991, 99–172.

⁹ P. VÁSÁRHELYI, *i. m.*, 108. A levél, mely az utalást tartalmazza, 1626. június 16-án íródott, a 147–152. lapokon található.

¹⁰ *Consilia et negotia politica*, Frankfurt, 1725; idézi GÖMÖRI, *i. m.*, 63.

kellemesnek, politikai helyzetét pedig a Habsburgok protestáns ellenfelei között a legszilárdabbnak tartja.

Az *Elegidia* kiadása idején Rusdorf hosszabb időt töltött Bécsben, 1631 júniusától 1632 decemberéig. Az európai politikai színtéren ekkor új felvonás kezdődött: Gusztáv Adolf lützeni halála (1632. november 8-án) ismét a császár pozícióit erősítette; két héttel a svéd király után pedig az egykori téli király is meghalt, a protestánsok ügye átmenetileg meggyengült.

Rusdorf levelezésében számos magyar vonatkozású levél található; ezeket az Akadémia a 19. században lemásoltatta. A levelek rövid tartalmi összefoglalóval ellátott kiadása Vásárhelyi Judit gondozásában jelent meg.¹¹ Az általa közölt levelek legkésőbbi darabja 1628 elejéről való: Rusdorf ebben Bethlen Pétert látja el angliai peregrinációjára ajánlólevelekkel. Az erdélyi levelezőpartnerek között ezen kívül megtaláljuk Bethlen Gábort és ifj. Bethlen Istvánt, valamint Szenci Molnár Albertet is. 1624-ben Szenci Molnár Angliából hazatérve összekötői szerepet is vállalt Rusdorf és Bethlen Gábor között.

A Szilágyi Sándor által közölt Rákóczi-levelezés egyik darabjából ugyanakkor világossá válik, hogy a pfalzi diplomata később sem szakította meg kapcsolatát Erdéllyel. Rákóczi 1632 augusztusában a következőket írja Szalánczi Istvánnak, állandó portai követének: „Im ezen mai napon indítom ismét Dániel Jánost Bécsben póstán Rusdorf uramhoz az Friderik követihez, akarván az által is tudósítani a királt, hogy én kész volnék az kereszténység szolgálatjára, de az postulatumokra még választ nem vöttünk, kivel ha ő felsége késik, el kezd múlni az idő.”¹² Így tehát biztos, hogy Rusdorf továbbra is figyelemmel kísérte az erdélyi diplomáciai eseményeket, 1627 utáni tevékenységének feltérképezése azonban igen nehéz feladat, mert rendszeres levelezése Erdéllyel az ezt követő időszakról kezdve nem maradt fenn.¹³ Angliából való visszatérése után ő lett a Hágába száműzött pfalzi udvar vezető diplomatája, hiszen Ludwig Camerarius ekkor már a svéd szolgálatába állt.

3. A versciklus fő forrása

A *Sebes agynak késő sisak* forrásáról mindeddig annyit tudtunk biztosan, amennyit az alcím elárul: a mű „deák versekből fordított”. A megszólalók személye, a versek tartalma és sorrendjük szinte tökéletes azonossága kétségtelenné teszi, hogy a magyar versciklus eredetije az uppsalai impresszummal, 1631-ben névtelenül megjelent *Elegidia*, ez a röpiratszerű, latin nyelvű versciklus. A kötet lapjainak verzőján a megszólalókról készült rézmetszetek láthatók. A metszetek többsége felett egy-egy latin jelmondat áll. A képekkel szemben található a latin nyelvű disztichonokban írott versek.

¹¹ P. VÁSÁRHELYI, *i. m.*

¹² *Levelek és acták I. Rákóczy György és a Porta diplomáciai összeköttetések történetéhez*, Történelmi Tár, 1883, 417–461, itt: 450. Az utalást Viskolcz Noéminek köszönjük.

¹³ A már említett *Consilia et negotia politica*, mely Rusdorf politikai iratainak és leveleinek legteljesebb nyomtatott gyűjteménye, tartalmaz dokumentumokat az 1630-as évek második feléből is.

Az *Elegidia* szerzőségét egy anonim-lexikon¹⁴ tisztázza véglegesen (az említett Rusdorf-monográfia¹⁵ az *Elegidiát* nem veszi fel Rusdorf művei közé, igaz, szerzője elsősorban történeti, s nem irodalmi szempontokat követett). Vásárhelyi Juditnál azonban azt is olvashatjuk, hogy az *Elegidiának* létezett egy korábbi változata is, *Scena Europaea Personis suis instructa* címmel.¹⁶ Az említett lexikon szerint a *Scena* 1629-ben látott napvilágot Augsburgban, két évvel később pedig ugyanezzel a címmel Stralsundban is kiadták. A *Scena* és az *Elegidia* összevetésekor kiderül, hogy a korábbi szöveget a szerző vagy a művet újra kiadó személy erősen megrövidítette, mintegy felére csökkentve a terjedelmet. Az *Elegidiából* számos szereplő kimarad, a megmaradt versek pedig sokszor megrövidülnek. Megfigyelhető viszont, hogy a szöveget ritkán szerkesztik át vagy írják újra; legtöbbször csupán bizonyos részeit nem közlik, így a cél feltehetőleg nem új koncepció mentén történő átírás, hanem egyszerű rövidítés lehetett. E szövegtechnikai eljárás ugyanúgy lehet egy ismeretlen újraszervező, mint a szerző munkája.

A valószínűleg hamis svéd kiadási hely alapján az is feltételezhető, hogy az átszerkesztett mű kiadása az 1630–31-es svéd előrenyomulás irodalmi támogatásának részeként jelent meg, és a protestáns fejedelmek és országok diplomáciai, illetve kereskedelmi csatornáin keresztül terjesztették.

A szövegegyüttes ismeretében egyértelműen megállapítható, hogy a versciklus magyarra fordítója nem a korábbi, terjedelmesebb *Scenát*, hanem az *Elegidiát* használta a *Sebes agynak késő sisak* alapszövegeként, még akkor is, ha (mint látni fogjuk) nem zárható, hogy a magyar versciklus betoldásai a *Scena* ismeretében készülhettek.

4. A magyar versciklus kézírata

Az Országos Széchényi Könyvtárban Oct. Hung. 69-es számon tartják nyilván a *Sebes agynak késő sisak* kéziratát, melynek első publikált leírását Rajka László készítette.¹⁷ Jankovich Miklós gyűjteményéből került a Nemzeti Múzeumba az 1830-as években. Korábban Dobai Székely Sámuel¹⁸ tulajdona volt, aki jelentékeny könyvgyűjtőnek számított. Tulajdonosi bejegyzése tanúsága szerint Dobai Székely 1752-ben, Komáromban jutott a kézirathoz. Jankovich Dobai Székely halála után több mint két évtizeddel Eperjes városában vásárolta meg a gyűjtemény megmaradt részét Dobai Székely özvegyétől. Az

¹⁴ A. A. BARBIÈRE, *Supplément a la de Dictionnaire des ouvrages anonymes*, Paris, 1879, col. 1245.

¹⁵ KRÜNER, *i. m.*

¹⁶ A kiadvány előbeszédében még műfaji meghatározásként szerepel a később címmé változott „elegidia et poematia epidictica”.

¹⁷ RAJKA László, *A „Sebes agynak késő sisak” című verses mű a Magyar Nemzeti Múzeum kézírattárában*, It, 1915, 102–114.

¹⁸ Dobai Székely kismemesi családból származott, filozófiát és jogot tanult Eperjesen és Sárospatakon. Jogi tanulmányai után Eperjesen tanított, majd katonaként több háborúban is szolgált 1753-as nyugalomba vonulásáig. Eközben olyan széles műveltségre tett szert, hogy az altdorfi akadémia tagjai közé választotta. Nyugalomba vonulása után fordult teljes figyelemmel az értékes könyvek és kéziratok beszerzése felé, gyűjteménye igen jelentős volt.

Evangélikus Országos Levéltárban Dobai Székelytől számos saját kezű irat maradt fenn; ezek segítségével megállapítottuk, hogy a kézirat első lapjának verzóján szereplő Petrarca-vers és a latin Biblia-citátum csakúgy, mint a kézirat végén található Horatius-idézet Dobai Székely Sámuel kezétől származik.

Az Evangélikus Levéltárban, ugyancsak Dobai Székely Sámuel iratai között található Rusdorf öt Bethlen Gáborról írott epigrammájának 18. századi másolata; köztük van az is, amely bekerült az *Elegidiába*. Úgy tűnik tehát, hogy már ebben az időben is tudták, hogy az *Elegidiát* Rusdorf írta. A kézirat nem utal a versek pontos forrására, ugyanakkor a szerzőt a valóságnak megfelelően „kortárs költőnek” és német nemesi származásúnak mondja.¹⁹ Talán nem véletlen, hogy az epigrammákat tartalmazó kézirat éppen Dobai Székely Sámuel iratai között maradt ránk: nem zárható ki, hogy Dobai Székely felismerte az *Elegidia* és a magyar versciklus közötti tartalmi azonosságot, ám kétségtelen, hogy az erdélyi fejedelemtől szóló verset a fordító jelentős mértékben kibővíti; kizárólag ennek alapján nehéz lenne összekapcsolni a két művet. Valószínűbb az a feltételezés, hogy Dobai Székely Sámuel Bethlen Gábor és kora iránti fokozott érdeklődése miatt került a két kézirat egy gyűjteménybe.

A *Sebes agynak késő sisakot* tartalmazó kötet legkorábbi datált bejegyzése szerint a kéziratot névtelen tulajdonosa 1688.²⁰ április 25-én kapta a partiumi területeken református prédikátorként működő Szokolyai Istvántól.²¹ A bejegyzés teljes szövege a következő: „A[nn]o 1688 Die 25 Aprilis. Nemzetes Szokolay Istvany Uram Ayándékozta ezen könyvet mellyet örök emléközetül meg tartok; hogy ha el nem lojják. I[ste]nben el nyugodot Sallay János, Zambol Ferencz Névő Vei, tókéletlenül írta, s azért hát miért n[em] veszi hasznát.” Meggyőződésünk szerint a bejegyzés jelentését mindmáig nem sikerült kimerítően értelmezni. A látszólag érthetetlen utalás azonban, melyet a tulajdonos bejegyzése Sallayra tesz, talán megvilágítja a helyzetet: Szokolyai Anderkó István, aki a partiumi területeken protestáns prédikátorként működött, Sallay hagyatékából juthatott a kézirathoz, oly módon, hogy kapcsolatban állt a családdal, esetleg ő prédikált Sallay temetésén is. Az erősen javított szövegű (és, mint látni fogjuk, vélhetőleg csonka) művet Szokolyai a bejegyzés névtelen szerzőjének ajándékozta, melyet az megőrzött.²² Az „azért hát miért nem veszi hasznát” megjegyzés tehát eszerint Szokolyaira vonatko-

¹⁹ Az eredetiben: Joachim Rusdorffius Nobilis Germanus Poeta Coaevus: De Gabriele Bethlen, Princeps Tran(ssylva)niae; Aliud ejusdem; Aliud alludit ad ipsum; Aliud, Allusio ad ipsius nomen (melyben Bethlent Gábríel arkangyalhoz hasonlítja); Aliud alibi (ez utóbbi utal az *Elegidia*-beli versre).

²⁰ Az RMKT jegyzeteiben az adat kétszer is tévesen, 1683-ként szerepel.

²¹ A kéziratban „Szokolay Istvany” alakban szerepel. Szokolyai Anderkó István 1620-ban született Szokolyán. Debreceni tanulmányai és szatmárnémeti rektorkodása után külföldön, Franekerben, Groningenben és Leidenben tanul. 1648-tól debreceni rektor, majd berettyóújfalui lelkész. A vele kapcsolatos utolsó utalás 1654-ben Hajdúszoboszlóról származik. Több kiadást is megért imádságoskönyv-fordítása a *Sérelmes lelkeket gyógyító balsamom* (Leiden, 1648, RMNy 2216). A korábbi szakirodalom egy része tévesen azonosítja őt az 1720-ban elhunyt, azonos nevű marosvásárhelyi lelkésszel, s ez a tévedés az RMKT-ba is átkerült. A hibára ZOVÁNYI Jenő hívja fel a figyelmet (*Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., 1977, 612).

²² A hipotézist Labádi Gergelynek köszönjük.

zik; ugyanakkor értékesnek tarthaták a kéziratos könyvecskét, hiszen a névtelen bejegyző ajándékként jutott hozzá.

A szöveg minden bizonnyal többszörös másolatban maradt ránk: a bejegyzés arról panaszkodik, hogy Sallay István veje, Zambol Ferenc igen sok hibával másolta le a költeményt, így a szöveg erősen romlott. „A 9×17 cm nagyságú jegyzőkönyvecskébe csak a kötés után írták be a szöveget”.²³ Az előbbi megállapítás ellen szól, hogy a *Sebes agynak*... utolsó oldalán (85r, kézi számozással 164.) világosan látható, hogy egy szó végét a kötés során levágták; és mérete is kisebb ($7,5 \times 15$ cm) a Rajka által 1915-ben regisztrálnál. Valószínűleg Rajka még az eredeti kötetet látta, amit aztán másokra cseréltek ki.²⁴

A szakirodalom eddigi megállapításaival szemben úgy látjuk, hogy a *Sebes agynak* késő sisak és a kötetben utána következő *Thököly haditanácsa* című vers ugyanazon kéztől származik,²⁵ a bejegyzések között azonban láthatólag hosszabb idő telt el. Az első versciklus kéziratában felbukkanó, sokszor alapvető történelmi és mitológiai tájékoztatanságot eláruló hibák egy részét a másoló később igyekezett kijavítani, amikor újra elővette a kötetet. Mivel nem csupán névalakokat, hanem helyenként értelmi hibákat is javít, az is elképzelhető, hogy a javításkor másolatának eredetije a kezében volt. Az emendálás során a margón megjelölt számos, a versciklusban szereplő közmondást és főként antik szerzőktől származó jelöletlen idézetet is, ám több ilyen szakasz (mint az alább részletesen is elemzett, tulok-hasonlatot tartalmazó strófa) nincs kiemelve.

Thököly Imre könyveinek és iratainak 1708-as, törökországi listáján is szerepel: „Sebes agynak késő sisak, egynéhány árkus papiroson.”²⁶ Rajka László – valószínűleg a terjedelmének látszó megjelölés alapján – ezt a kéziratot nem tartja azonosnak a fennmaradt példánnyal. Úgy véljük, az inventárium leírási technikája alapján (ami egyszerűen a kézirat bizonytalan terjedelmét rögzíti ily módon) a bejegyzésben említett és az általunk ismert kézirat azonossága nem zárható ki teljesen, ugyanakkor valószínű, hogy a mű több másolatban is terjedt.

Klaniczay Tibor Rózsa György kandidátusi értekezéséről írott opponensi véleményében²⁷ vetette fel, hogy a Rákóczi-levéltár 1638–39-es rendezésekor készült gyulafehérvári regestrumban²⁸ szintén utalás található a versciklusra. A megfelelő szövegrész (mai átírásban) így szól: „Levél szín alatt ülők formájára elsőben deákul, azután Magyarul iratott versek, királyok, hercegek és egyéb rendek felől.” Rózsa György ezt az azonosítást nem tartotta helyesnek: „a levélszín, azaz lombsátor, vagy baldachin alatt uralkodókat volt szokás ábrázolni s a levéltári adat talán a Thuróczi-krónika 1488-as augsburgi

²³ RAJKA, *i. m.*, 103.

²⁴ Noha a szakirodalom eddig nem említi, a kézirat lapjai vízjellel is rendelkeznek: ez egy kiterjesztett szárnyú kétfejű sast ábrázol, mely fölött korona, a sas két fejének két oldalán M és G, fölöttük P betű található. A vízjelet mindeddig nem sikerült azonosítanunk.

²⁵ Köszönjük Vadai Istvánnak munkánk során nyújtott fontos segítségét.

²⁶ Késmárki *Thököly Imre és némely főbb híveinek naplója*, II, Bp., 1873, 600.

²⁷ *Vita Rózsa György „Magyar történetábrázolás a XVII. században” című kandidátusi értekezéséről a Magyar Tudományos Akadémián*, Művészettörténeti Értesítő, 1972, 141–148.

²⁸ Ma a budapesti EK kézirattárában: BEK, G 104a.

kiadásának fametszeteire vonatkozik.”²⁹ (Noha ezzel a hipotézissel nem értünk egyet,³⁰ Rózsának a *Sebes agynak késő sisakkal* kapcsolatos sejtése termékenynek bizonyult számunkra, ami szerint a versciklus forrásvidéke inkább a röplapok, mint képsorozatok körül keresendő.) Ha azonban az inventárium bejegyzésével kapcsolatban figyelembe vesszük a latin szótárak adatait, akkor biztosak lehetünk abban, hogy ez a kifejezés magára az *Elegidiára* és a *Sebes agynak késő sisakra*, vagy ezekhez igen hasonló kiadványokra utalhat. Verancsics Faustus nyolcnyelvű szótára éppen ’scena’ jelentésben adja meg a „level szen” megfelelőjét; ám lényegesebb, kortárs példa erre Szenci Molnár Albert szótára: „scena gf. levél szén, az comaediát jatzottac.”³¹ A gyulafehérvári jegyzékben szereplő megfogalmazás egyébként szinte pontosan az *Elegidia* elődjének alcímét idézi: *Scena Europaea Personis suis instructa. Praecipuas Regum, Principum, Rerum publicarum [...]*. Ha tehát (mint ahogyan azt már Komlovszki Tibor is sejtette, még a latin forrás ismerete nélkül) e leírás valóban az általunk vizsgált latin és magyar munkára vonatkozik, a gyulafehérvári bejegyzés idejéből kiindulva leszögezhetjük, hogy a magyar versciklus keletkezési ideje 1638 előttre tehető.

A meglévő kézirat történetéhez további adalékkal szolgál, hogy az OSZK-ból rendelt mikrofilm-másolat bizonyosan nem a kötés mai állapotát rögzítette. A filmen ugyanis egy olyan lap is megtalálható, melyről egyetlen eddigi leírás sem tett említést. A korábbi kötés belső oldalán egy, a kéziratához tartozó, erősen megrongálódott lap található, melyen egy teológiai témájú, valószínűleg a kéziratnál későbbi bejegyzés olvasható; ezt a lapot az újrakötés során leválasztották a kéziratról.³² A restaurálás során a kötéstábla után egy újabb lapot is bekötöttek, s ezt a műveletet a kötet végén is elvégezték. Az ívfüzetezéseket vizsgálva nem zárható ki, hogy a kötet elejéről három lap hiányozzék a kéziratból; az első ívfüzet negyedik lapjának létét a mikrofilm igazolja. Ez a ma már hiányzó előzéklap minden kétséget kizáróan az eredeti kézirat része volt, mivel a következő lap bejegyzéseinek tintája a mikrofilmen is látható nyomokat hagyott rajta.

A versciklus kéziratának utolsó oldalán található szótöredék lényeges, eddig szintén nem elemzett szerepet tölt be a kézirat teljességének kérdésében. Az utolsó – az *Elegidiában* nem szereplő, *Religio ad samaritanos christianos* című – vers Rajka leírásában „20 strófa, az utolsó töredék”, nem említi azonban az alatta található, nehezen olvasható

²⁹ RÓZSA, *i. m.*, 147.

³⁰ A képekhez tartozó szöveg leírása nem illik a krónikákra; erre a műfajra a kétnyelvűség még olyan esetekben sem jellemző, ha azt a Tinódinál megtalálható ’históriás ének’ értelemben vesszük. A Thuróczi-krónikához hasonló művekben a kép egyébként sem játszik olyan kiemelt kompozíciós szerepet, mint az *Elegidia* típusú röpiratok esetében, tehát szinte biztos, hogy nem a fent megadott módon írának le egy krónikát, hanem inkább a szerző nevét, a rövid címet vagy a műfajt emelnék ki.

³¹ SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinoungaricum... Dictionarium Ungaricolatinum...*, Nürnberg, 1604, RMNy 919.

³² A bejegyzést, mely szinte bizonyosan egy unitárius teológiai munkából származik, még nem sikerült szövegszerűen azonosítani. Tartalmában a zsidók üdvözülésének lehetősége mellett érvel. Igen különös még, hogy az RMKT leírása a kézirat sorsára vonatkozó megjegyzéseket tartalmazó lapot a kötéstáblához ragasztottként regisztrálja, viszont a kézirat mai állapotában és a mikrofilmen egyaránt látható, hogy a kötéstábláról le van választva.

fél szót, amibe az újrakötés során belevágtak. (A *Sebes agynak...* utolsó, 85. levelének verzóján elkezdődik a *Tököli haditanácsa* című vers, melyet ugyanaz a kéz később írt be a kötetbe, szinte biztosan a jegyzetfüzet üres oldalait felhasználva.) A kérdéses szó olvasható úgy is, mint a *Finis* első négy betűje, de úgy is, mint a latin nyelvű forrás egyik, a kéziratban nem szereplő verscímének eleje: *Civitates Imperiales*. Utóbbi esetben az sem kizárt, hogy Rajka az általa még épen látott szó alapján minősíti a strófát töredéknek. A fordítás alapjául szolgáló kiadványban a kéziratban szereplők mellett még további négy vers található: *Venetii*, *Georgius Wilhelmus Elector Brandenburgicus*, *Civitates Imperiales*, *Axelius de Oxenstiern*. A forráskezelésről eddig megállapítottak alapján elképzelhető, hogy az a kézirat még teljes volt, amelyről a másoló dolgozott, ám maga már valamilyen okból nem fejezte vagy fejezhetette be a versciklus másolását. Ugyanígy védhető azonban az a feltételezés is, hogy a másoló kezében is csonka példány volt; nem lenne logikus éppen e négy megszólaló elhagyása a szöveg végéről, hiszen a versciklus többi részét kihagyás nélkül fordítja. A kötet első oldalain található tartalomjegyzék megoldást kínálhatna a problémára, ám ez a kéziratban szereplő versekhez képest sem teljes. Rajka szerint a másoló – aki egyébként figyelmetlenségéből kihagyta egy vers címét a tartalomjegyzékből – utólag, a másolás befejeztével írta be a tartalmat a kötet első három lapjára. Az utolsó vers, a Religióról szóló azonban nem szerepel itt – erre logikus magyarázat lehet, hogy az utolsó cím helyhiány miatt nem fért el a lapon.

A kézirat teljes szövegét kritikai kiadásban az RMKT sorozat nyolcadik kötete közli;³³ ez előtt Thaly Kálmán tett közzé belőle néhány magyar érdekű részletet.³⁴ Az eredetivel való összevetés során kiderült, hogy a szövegben található javításokat a kritikai kiadás több alkalommal következtelenül jelöli vagy figyelmen kívül hagyja, de a rímelés vagy szótagszám alapján tett emendálás sem teszi minden esetben jobbá a szöveget, s a kiadás több, a sorok rendjét illető hibát is figyelmen kívül hagy. A forrás nehéz hozzáférhetősége és eddigi ismeretlensége mellett tehát a kiadás pontatlanságai miatt is érdemesnek látszott a kutatással egy időben egy olyan szövegkiadás megjelentetése, melyben eredeti és fordítás együtt olvasható.³⁵

5. Eredeti és fordítás

A magyar verssorozat az eredeti kibővített fordítását adja, így a két mű között jelentős eltérések is mutatkoznak. Az *Elegidia* utolsó négy megszólalója kimarad a magyar fordításból, a többi fejezet szinte teljesen azonos sorrendben van meg benne. (Mint említettük, úgy véljük, hogy az utolsó négy vers vagy a másolat forrásául szolgáló kézirat csonkasá-

³³ Lásd a 4. sz. jegyzetet.

³⁴ *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok*, kiad. THALY Kálmán, Pest, 1864, 104–109, 118–126. A Bethlen Gáborról szólót és Hungaria panaszát teljes terjedelmében közli, a Bucquoiról és a Wallensteinről szólóból csupán részleteket. Thaly meglehetősen szabadon és jelöletlenül változtatja meg a szöveget; szótagszámot érintő javításait azonban bizonyos helyeken az RMKT is átveszi.

³⁵ Előkészületben.

ga miatt maradt el, vagy a másoló nem tudta befejezni munkáját.) A magyar fordító ugyanakkor több olyan megszólalót is felléptet, akik az eredeti szövegben egyáltalán nem szerepelnek; róluk később részletesen is szólnunk.

Az eredeti költemény disztichonjait a magyar változat Balassi-strófába ülteti át oly módon, hogy egy latin sorpárnak általában egy kilencsoros strófa felel meg; nem a versformák közötti mechanikus megfelelésről van szó, hiszen a fordító gyakran változtat a tartalmi elemek sorrendjén és arányán. A fordítás némiképpen bőbeszédű: a magyar költő a versek döntő többségében betoldásokat alkalmaz, melyek stilisztikailag árnyalják vagy éppen példákkal világítják meg az eredeti mondandóját. Ezek között számos „köz példa beszédet”, illusztratív szólást is találunk. E betoldások tartalmilag a már Komlós Tibor által rendszerszerűként megfigyelt sztoikus erkölcsi eszköztár illusztrációihoz számíthatók, céljuk az elvont erkölcsi szabályok érzékletessé tétele.

A fordító a közmondásokon kívül jelentős antik példaanyaggal dúsítja az eredetit, amely maga is számos ilyen, történeti és mitológiai jellegű utalást tartalmaz. A magyarításba illesztett történeti szerzők közül eddig Hérodotoszt és Liviust sikerült azonosítanunk, de természetesen Homérosz és Vergilius eposzai is szolgáltatnak példaanyagot. Igen lényeges különbség ugyanakkor, hogy míg az *Elegidia* kizárólag antik forrásokat használ illusztrációként, a fordításban számos bibliai és újabb történeti példát is találunk.

Néhány vers a harmincéves háború történeti anyagával is bővül: a fordító több helyen fontos magyar érdekű kiegészítést tesz. Említést tesz arról, hogy Jägerndorf ögróf Kassán halt meg. Ez az *Elegidia* kiadása utáni évben, 1632-ben történt. Bethlen Gábor halálát ugyanakkor nem említi a fordítás, pedig a Jägerndorfra vonatkozó betoldás tanúsága szerint annak elkészültekor már bekövetkezett. A Bethlen-vers végén található utalás („Ha ki ellenem jár, / Mig eletem fön ál, / Kardomat le nem Teszém”³⁶) célja első pillantásra inkább az, hogy Bethlen magatartását az őt a fejedelmi trónon követő Rákóczi György elé például állítsa. Ha azonban a tágabb összefüggést szemléljük, és tekintetbe vesszük a számos másolási hibát, nem kizárt, hogy másra kell gondolnunk. A strófa teljes szövege: „De az köz igasság, / Hitbeli szabadczágh, / Igen nagyok *előttem*, / Melynek oltalmára, / Boszszu állására, / Magamat le *kötöttem*, / Ha ki ellenem jár, / Mig eletem fön ál, / Kardomat le nem *Teszém*.” Tekintettel a két szótagú rímek versciklusbeli túlsúlyára, talán nem alaptalan a feltételezés, hogy a strófa utolsó szava „töttem” lehetett. Ez esetben a sorok az eredetiben így szerepelhettek: „De az köz igasság, / Hitbeli szabadczágh, / Igen nagyok *előttem*, / Melynek oltalmára, / Boszszu állására, / Magamat le *kötöttem*, / Ha ki ellenem *járt*, / Mig eletem fön *ált*, / Kardomat le nem *töttem*.” Ha javításunk helytálló, a fordító ezen a ponton is ügyelt munkájának időszéri elemekkel való kiegészítésére. Találunk példát erre a honi eseményeket közvetlenül nem érintő epizódok esetén is: Spinola esetében Antwerpen 16. század végi spanyol hódoltatása kerül a versbe.

³⁶ Az idézet szövegét betűhíven, ám az érthetőség miatt javításainkat figyelembe véve közöljük, melyek készülő kiadásunkban a lábjegyzetekben találhatóak.

A fentiek figyelembevételével úgy fogalmazhatunk, hogy míg a magyar változat tartalmát tekintve legtöbbször megfelel a latin által elmondottaknak, addig a fordító szövegének hangoltságában sokszor jelentkezik az eredetinel erősebben a protestáns propagandisztikus jelleg. Többen regisztráltak már azt az újsztoikus alapozású, kétpólusú értékrendszert, mely e versciklus szereplőit is a protestáns és a katolikus oldal közötti választóvonal mentén igen határozottan két táborra osztja.

Az *Elegidiában* a megszólalók sorrendjét II. Ferdinánd császár nyitja meg, utána a protestáns, majd a katolikus tábor egyes alakjai lépnek fel. A magyar versciklusban a császár az elsőről a huszonharmadik helyre kerül, a protestáns tábor képviselői után. A szereplők csoportosítása a magyar változatban talán még logikusabb, mint az eredetiben: az *Elegidia* szerkesztőjének fejében, aki a császárt a versek élére helyezte, valószínűleg egy olyan, vallási ellentétek által felszabdalt, de még helyreállítható Német-Római Császárság képe vagy vágya élt, amely magyar nézőpontból nem látszott tarthatónak, nálunk ugyanis a vallási törésvonal éppen a más hatalmi csoportok irányába való tájékozódás alapja volt.

Akad olyan protestáns szereplő is, akinek negatív jellemzését a *Sebes agynak késő sisak* az eredetinel is inkább megerősíti: ilyen Joachim von Ansbach, a cseh seregek egyik vezére, aki a fehérhegyi vereség után a császárhoz pártolt. Míg a latin változat az ironia eszközével figurázza ki, addig a magyar vers nem csupán a főszövegben, hanem (rendhagyó módon) egy külön alcímbe is áruklóként bélyegzi meg az őgrófot, aki a katolikusokkal hosszan alkudozva állt rá a pártütésre: „Az Frigyes³⁷ Fejedelmek Hadainak vezere, Hadnadgya, ki az Frigyes Fejedelmek szöveczéget először is bontotta föl, es Fridericus Cszáárnak Joszágát pénzen atta el.” Az utolsó strófában részletesen leírja a pártütő álnokságát: „Sok szép ajánlásra, / Mint egy velős konczra, / Békelletem Spinolával, / En nagy Summa pénzben, / Hitem s Uram ellen, / Alkuttam Baváruossal, / Friderik váravál, / Ilyen Józágával, / Az Palatinátussal.” Mint számos alkalommal, itt is értelmi zavar található a szövegben: Ansbach nem Friderik várával, jószágával és a Palatinátussal, azaz Pfalzzal alkudott meg, hanem „Friderik várára, / Illyen Józágára, / Az Palatinátussal [együtt].”

Johannes Michael Obertraut, a Frigyes szolgálatában hősi halált halt protestáns hadúr megszólalásában a magyar változat az eredetileg mindössze négy disztichon hosszúságú verset hét strófányira duzzasztja. A betoldott három szakaszban a hadúr a Bene Sándor által is több ízben elemzett³⁸ hitelenség–paráznság–toposz használatával hívja fel a „nemes ifjúságot” a bűn elleni harcra, azaz saját példájának követésére; a katolikus erőszak Isten- és természetellenességét hangsúlyozva: „Nosza jo vitézek, / Semmit né fellyetek, / Az idegen Nemzettül, / Örizzük Hazánkot, / Hitunk szabaczagát, / Ez Rut Förtelmes Neptül, / Mert lám mind vallással, / Mind Fajtalansaggal, / el Fajult az Istentül. // Isten s az Termeszet, / Mindent tisztán Nemzet, / Utállya az Rutságot, / Az oktalan allat, / Ki szemermet nem lát, / Ez ocmány bujaságot, / Nem szenyvetheti el, /

³⁷ Itt 'szövevséges' értelemben.

³⁸ BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a korai újkorban*, Debrecen, 1999.

Hát mi hogy türjük el, / Ez undok gyalázatot.” Míg Rusdorf tartózkodik az igaz vallás védelmének említésétől, a *Sebes agynak...* egyes részleteiben – ilyen még a *Religio-fejezet* – a fordító nyíltan felszólít az igaz hit védelmére.

Európa monológjában szintén nyilvánvaló a Habsburg-ellenes él. Az antik történetet már Rusdorf továbbírja: Jupiter kezéből Európát ismét elragadja egy „nyugatról érkezett szörnyeteg”; Európa kesereg sorsán, hiszen első elrablóját, aki nyájasan bánt vele, szeretőjeként szerette, a második azonban megalázza és megbecsteleníti. Akárcsak később Belgium esetében, itt is megjelenik a fenti paráznság-tematika, ezúttal mitológiai köntösben. A fordító tovább gazdagítja az antik eredetű elemeket: a bevezető három strófában elmondja Európa királylány származását, és (e ponton valamelyest magyarázva az eredetit) utalást tesz a királylány neve és a földrész elnevezése közti kapcsolatra. Csak a fordító említi a Boszporusz bikához kötődő jelentését is, tovább gazdagítva az Európa-bika motívumpár kapcsolatát. Fontos eltérés még, hogy míg az Európa-versben az *Elegidia* nyugatról jött szörnyről beszél, addig a *Sebes agynak...* így fogalmaz: „Most már nap nyugotrol, / és *Spanyol országbul*, / más Fene vad furnáb[an], / égy kegyetlen legény [...]” rabolja el Európát Jupitertől. Erről a „legényről” két strófával később kiderül, hogy sas formájú szörnyeteg: „bezzeg Rút vér szopo, / szépségemet Rontó, / Sas körmében szorúlek.” Más versekben (*II. Ferdinánd, Belgium*) is megfigyelhető, hogy a fordító a sas-motívumot használja a negatív szereplők jellemzésére ott is, ahol ez az eredetiben nem szerepel. A magyar változat a királylányt többször is kontinensként szólaltatja meg; ezzel kiutal a mitológiai történetből, és aktualizálja azt. A Cerest elrabló Plútó történetét elbeszélő strófát szintén a fordító illeszti a versbe: „vas kesztyús kezével / gyenge orczájáru, / az könyvet tölli vala”. Mindkét vers a leláncolt Androméda képével zárul. A magyar szöveg utolsó előtti strófájából három sor hiányzik, az utolsóban pedig az Alvilágban szenvedő, saskeselyű által marcangolt Titius képe bukkan fel: az eredetiben ez a momentum sem szerepel. Titius alakja nem csupán a saskeselyű-motívummal kapcsolódik a versben elbeszél mitológiai történethez: aligha véletlen, hogy a Tellustól (görög nevén: Gaia) származó óriás lányát szintén Európának hívják. Ennek ellenére is elképzelhető, hogy a magyar változat végéről hiányzó három sor Rusdorf versének csatánóját tartalmazta: Európa azon kesereg, hogy noha Perseus megszabadította Andromédát, nincs olyan hős, aki őt képes lenne kimenteni szorult helyzetéből. (A ciklus egy formai szempontból is problematikus darabjáról van szó: bár kisebb-nagyobb verstani hibák a többi versben is előfordulnak, a Balassi-strófa párrímei e versben szinte minden strófában sérülnek.)

6. A magyar változat önálló versei

Az újabb szereplők betoldásának fő célja a harmincéves háború arcképcsarnokának magyar szempontú kiegészítése. A latin nyelvű portrégyűjtemény egyetlen magyar szereplője Bethlen Gábor fejedelem, ezért érthető, hogy a kutatás Thaly Kálmán közlése óta

e verset a fordító önálló munkájának tartotta.³⁹ A filológiai megfontolásoknál bemutatott javítás alapján ugyan feltételezhető, hogy a fordító utal Bethlen halálára, ezen kívül azonban pusztán a fejedelmi nagyság nálunk általánosan használatos antik és bibliai eredetű példáival egészíti ki azt.

A Bethlen-vers az eredetitől eltérően utal a fejedelem elleni harcokban elesett császári hadvezérekre, Dampierre-re és Bucquoi-ra, akik önálló verssel is csupán a magyar változatban szerepelnek. (Noha a két hadúr megjelent az *Elegidia* korábbi verziójában, a *Scenában* is, a versek nem onnan származnak; a két, magyarok által legyőzött tábornok alakja említést nyer Rusdorf *Metamorphosis Europae* című, már említett röpiratában is.) E szereplők a fordítónak és a kortárs magyar olvasónak joggal lehetnek fontosak, hiszen Dampierre Pozsony 1620-as ostromában vesztette életét, míg Bucquoi tábornok az Érsekújvárnál vívott harcban, szintén a magyarok elleni küzdelem során esett el. A francia hadúr eleste a kortárs irodalomban kedvelt epizód volt: némiképpen kiszínezett változatban számos helyen felbukkan, köztük Pálóczi Horváth János latin nyelvű visszaemlékezésében⁴⁰ és az *Erdélyi krónikában*⁴¹ is. Az elbeszélés történelmi tényekből indul ki: Bethlen Gábor seregeinek egyik fővezére, Rákóczi György hadai érkeztek a császári erők által ostrom alá vont Pozsony felmentésére; a tábornok az ellenük vívott harcban esett el. A történet szerint, mivel Dampierre páncélját nem fogta a golyó, Rákóczi egyik puskása egy ezüstgombot töltött fegyverébe, és így végzett a császári tábornokkal. Dampierre halálát a *Sebes agynak késő sisak* a korban használatos toposzhoz kapcsolja: Magyarország a németek temetője. Ez a kép sokszor felbukkan a valamivel későbbi, protestáns indíttatású, alacsonyabb regiszterbe tartozó politikai pasquillusirodalomban is. Szintén a kortárs források kedvelt témája Bucquoi Érsekújvárnál 1620-ban bekövetkezett halála. Nem csupán protestáns körökben gyakori, az ellentábor Párizsban megjelent röplapján is felbukkan: itt természetesen Bucquoi-t hősként ünneplik, Bethlen Gábort pedig a törökkel szövetséző, áruló fejedelemnek állítják be.⁴² A két katolikus hadúr halálának története Kemény János önéletírásában is szerepel;⁴³ Kemény a születését megelőző politikai események áttekintésekor említi a két epizódot, objektívebb beállításban, s összhangban Bethlen Gábor Bucquoi haláláról szóló levelével. Eszerint Bucquoi élve esett Bethlen katonáinak fogságába; őrzői attól való félelmükben ölték meg, hogy katonái még a csata közben kiszabadítják. Keménynél Dampierre halála is hitelesebben hangzik: Dampierre (Keménynél Dámpir változatban) „maga is Pozson várának ostromlása alatt veszett el fültön lötetvén.” Kemény saját állítása szerint személyesen ismerte a két közkatonát, aki a két tábornok végzetét okozta.

³⁹ A *Scena* egy változatában Bethlen Gábor mellett az idősebb Bethlen István is a szereplők között van.

⁴⁰ PÁLÓCZI HORVÁTH JÁNOS, *Mnemosyne historica de quatuor summis imperiis...*, Padova, 1629.

⁴¹ GEORG KRAUSS, *Erdélyi krónika 1608–1665*, ford., bev., jegyz. VOGEL Sándor, Bp., 1994, 105, 108.

⁴² A Párizsban megjelent angol nyelvű röplap címe: *The Lamentable Death of the Earle of Bucquoi, Generall of the Emperour's Army...*, Paris, 1621.

⁴³ KEMÉNY JÁNOS és BETHLEN Miklós *Művei*, kiad., jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980, 34–35.

A két hadvezér szerepeltetése egyébként logikusan illeszthető egy olyan költeményszerű tervébe, amely a harmincéves háború szereplőinek mindkét táborából reprezentánsokat választva ad vázlatot az 1620-as évek elejének eseményeiről. Egyfelől azzal növeli a protestáns Erdély politikai beavatkozásának súlyát, hogy az ellenfelet erős hadvezérek által irányítottként ábrázolja, másfelől pedig ezzel alá is húzza az első magyar beavatkozás sikerét. A fordító tehát koncepciózusan egészítette ki a verssorozatot.

A *Sebes agynak...* e kettőn kívül még három olyan verset tartalmaz, mely teljesen új az *Elegidiához* képest. Magyarország allegorikus ábrázolása abba a *querela Hungariae*-hagyományba illeszkedik, mely a hazafias költészet egyik, a mohácsi vész óta igen gyakori toposza.⁴⁴ A vers ugyanakkor logikusan illeszkedik a háborúban álló nemzetek, Németország, Csehország és Belgium ábrázolásai közé. Hungaria ebben az összefüggésben gyakran szerepel együtt Germaniával, nem csoda tehát, hogy a *Sebes agynak késő sisakban* is ez után a nőalak után találjuk, a kereszténység védőbástyája-toposz azonban elmarad. Az *Elegidiában* is szereplő ország-versekben, mint a legtöbb *querela*-versben, a Habsburgok a romlás fő okozói. Ezzel szemben a *Sebes agynak...* költője Hungaria esetében a magyarok pártosságát nevezi meg a bajok forrásaként, szintén topikusan. Magyarország nőalakja egy régen hősokeket termő, gazdag, szép vidék képében jelenik meg, amelyet részben a család szövetségesek, főként azonban lakóinak széthúzása tett tönkre. A versen megfigyelhető a kora újkorban kialakult országdicséret verstípus hatása, ami összekapcsolódik a *querela*-toposszal: a dicséret három jellemzője, az ország természeti adottságainak, történelmi múltjának és lakóinak méltatása egyaránt megtalálható a versben. A második elem, a történelmi múlt és jelen eseményeinek kivonatos elbeszélése van túlsúlyban, a harmadik összetevő, a lakosok jellemzése is előkerül, hiszen a Hungaria által elbeszélte események fiait is jellemzik: a régi idők hőseit és királyait mára kicsinyes, pártütő utódok váltották fel, akiknek helyzetén tovább ront Hungaria szomszédainak csalárdsága és árulása.

A magyar történelemből a magyar föld „egy lovon, egy nyergen, egy aranyos féken” történt megvásárlásának epizódja, a tatárjárás idejéből Béla király osztrák fogságba esése, illetve egy közelebről nem azonosított esemény, a csehek magyar szövetségesek iránti bizalmatlansága jelenik meg. A magyar nép negatív jellemzését ezek a motívumok ellensúlyozzák: a rossz helyzetért ezek a tényezők is okolhatók.

A pápa alakja ugyancsak újdonság az *Elegidiához* képest. Ez a figura is allegorikus; bár konkrét olvasata is lehetett volna, itt a mindenkori pápai hatalmat testesíti meg. A polemikus irodalom hangvételéhez közelítő versben a pápa meglehetősen önelégültséggel nyilatkozik „ket kulczó papság”-áról. A Nagy Konstantin óta egyre nagyobb hatalommal rendelkező Róma híveit jutalmazza, ellenségeit pedig bünteti. A hatalomhoz – ahogyan azt a versbe illesztett Semiramis-példa mutatja – a császárok kegyéből jutott. A protestáns propaganda itt is a felszínre bukkan, azonban a fordító a korabeli vitairoda-

⁴⁴ A toposz történetét IMRE Mihály „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae-toposz a 16–17. század irodalmában*, Debrecen, 1995. című könyve alapján tárgyaljuk.

lom vastkosabb darabjainak stilisztikai durvaságát kerüli, megmarad az ironikus öndicséret eszközénél, melyet az *Elegidia* is használ a negatív szereplők jellemzésekor.

2006. CXIII évfolyam 5. szám

6.1. A Religio-vers

Az általunk ismert kézirat végén szerepel a fordító által a ciklusba illesztett legösszetettebb fejezet. A *Religio ad samaritanos christianos* című versben a vallás allegorikus nőalakja panaszolja a keresztyények állhatatlanságát, a kaméleon színváltoztatásához hasonlítva azt. A betoldás alapját képező Religio-embléma többször előfordul a régi magyar irodalomban.

Szenci Molnár Albert Religio-verséről Waldapfel József még a 20. század elején megállapította,⁴⁵ hogy forrása a Théodore de Bèze munkáiban több helyen is fellelhető embléma, illetve annak verses, párbeszédese formájú leírása. A latin eredeti először az 1563-es *Confessio fidei Christiana* című műben látott napvilágot, ami a 16. század végétől a magyar kálvinisták hitelveinek foglalatoként ismert, látható tehát, mennyire erősen kálvinista műből meríti az emblémát a *Sebes agynak...* költője. Szenci Molnár levelezésében ugyanakkor utalás található arra, hogy korábban egy latin nyelvű, *Icon Religionis* című munkát ő is kiadott,⁴⁶ a mű azonban nem maradt fenn. A Bèze-vers Szenci Molnár-féle magyarítása Kálvin *Institutiójának* fordítása⁴⁷ elején található. Rimay János emblémaverse (*Az keresztyén Religio ábrázatja...*) ugyanennek a latin Religio-versnek bőbeszédűbb átíratát adja, a motívumok sorrendjét látszólag átdolgozva.⁴⁸ Az alapvető azonosságok itt is világosan mutatják, hogy ez a vers is a Bèze-embléma és a hozzá kapcsolódó latin disztichonok nyomán keletkezett. Klaniczay Tibor megállapításával⁴⁹ szemben, aki a Rimay-verset a Szenci Molnár-címlap Religio-ábrázolásával kapcsolta össze, úgy gondoljuk, hogy a szöveg Bèze eredeti emblémájához kapcsolódik, hiszen Bèze és Szenci Molnár képe, akárcsak maga a latin és a magyar vers, több ponton is eltér egymástól: a csillagkorona-motívum és a Religio körüli zűrzavarra való utalás Szenci Molnár invenciója, ezek pedig a Rimay-versből hiányoznak. Szenci Molnár versében és a

⁴⁵ WALDAPFEL József, *Szenci Molnár Albert religio-emblémája*, ItK, 1932, 431–432.

⁴⁶ Henisch György 1609. március 2-án Augsburgban kelt, Molnár Alberthez írott levelében megköszöni a neki küldött könyvet, s azt is megemlíti, hogy az *Icon religionist* Molnárnak sikerült kiadnia. Vö. DÉZSI Lajos, *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, Bp., 1898, 301. A levelezésből még további információk is kihüvelyezhetők, melyek a rézmetszőre és a példányszámra vonatkoznak. Ehhez és a címlapmetszettel kapcsolatos kérdések részletes vizsgálatához lásd VISKOLCZ Noémi, *Hanau és Oppenheim jelentősége a magyar művelődésben*, elhangzott az *Egyházi könyvkultúra Magyarországon és Európában a 15. század végétől a 18. század közepéig* című konferencián Sárospatakon, 2003 októberében.

⁴⁷ *A keresztyén Religiora és az igaz hitre való tanítás*, melyet deákul írt CALVINUS János..., ford. SZENCI MOLNÁR Albert, Frankfurt, 1624.

⁴⁸ A Rimay-vers problémáira helyütt nincs mód kitérni; azok elemzésének külön tanulmányt tervezünk szentelni. Itt csak annak megállapítására szorítokozunk, hogy a vers nézetünk szerint mindmáig hibás strófasorrendben ismeretes.

⁴⁹ KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, MTA I. OK, 1957, 265–338.

Sebes agynak késő sisakban közös elem, hogy az igaz kereszténység alakját zúrzavar, hitetlenség veszi körül. A különböző darabok közti időrendet igen problematikus megállapítanunk; annyi bizonyosnak látszik, hogy közülük az elemzésünk tárgyául szolgáló versciklus készült el utolsóként. A Bèze-vers egyébként bekerült Cesare Ripa *Iconologia*jába⁵⁰ is. Ripa számos vallás-ábrázolása között a Bèze-éhez hasonlóan a *Religionis Vere Evangelicae Pictura* cím alatt található, itt azonban kép nélkül szerepel.

A magyarítások közül a *Sebes agynak késő sisak* Religio-verse tér el leginkább a forrástól, hiszen amellett, hogy elhagyja a párbeszédes formát, az igaz vallás leírását önálló kompozícióba illeszti, és az emblémát egy másikkal is összekapcsolja. Ez az új összetevő a már említett kaméleon-ábrázolás, mely a hitüket a politikai érdekeknek megfelelően változtató, állhatatlan keresztényeket a színét változtató hullóhöz hasonlítja. A versciklus záró darabja tüzetesen bemutatja az állatot, így megállapítható, hogy a leírás forrása feltehetőleg Alciatus *Emblemátája*, vagy egy ehhez igen hasonló emblémagyűjtemény kaméleonja lehetett. Az 1534-es párizsi kiadásban sikerült a vers bizarr leírásának megfelelő, szőrös, disznófejű példányra is ráakadni. Alciatusnál ez az állat a hízélgés, az álnokság jelképe; a képmagyarázat (descriptio) disztichonokban írt része a fejedelmek gonoszságára utal, a magyar változat azonban általában kárhóztatja a hitbeli állhatatlanságot. A Religio-vers antitetikus szerkezete a két embléma összekapcsolásával jön létre: az igaz vallás tisztasága és a képmutatók álságossága áll szemben egymással. Ez a konfliktus, az állhatatosságra építő újsztoikus erkölcs, illetve a machiavellista morál ellentéte a felekezeti háborúskodás egyik fő okaként szerepel. Religio pártatlan: következetesen „emberek”-ről beszél, az egyes felekezetek metaforikájának explicit használata nélkül. A felekezetek felett álló főbűnt a legfontosabb lipsiusi erény, az állhatatosság hiányában látja: „Az köröszténységben, / Minden emberekben, / Nincz állandó hit vallás, / Minden féle hitre, / Mint Nád forgo szélre, / Hamar leszen változás”. A versciklus ezen a ponton ellentmondani látszik Klaniczay manierizmus-konceptiójának: az újsztoikus erkölcs követése e műben nem jár együtt a vallási kérdésektől való tudatos távolmaradással, sőt, még inkább megerősíti az igaz vallás melletti kiállás szükségességét; a versciklus egésze alapján úgy tűnik, mintha a latin eredeti sztoikus morálját a fordító a protestáns hit védelmére, az amelletti állhatatosságra való felszólítással kapcsolná össze.

A különböző felekezetek megszólaltatása, noha az *Elegidiában* nem szerepel, a *Scenához* képest nem új jelenség. A *Scenában* számos darab (*Catholici Romani in Germania; Lutherani in Germania; Calvinistae ad Lutheranos; Jesuitae; Capuccinus*) a felekezetek kérdésével foglalkozik; az *Elegidiából* azonban ezek a részek kimaradnak. Talán nem alaptalan a *Sebes agynak...* betoldásaiban a *Scena* koncepciójának valamelyes hatását is gyanítanunk. A magyar változatban két ilyen, felekezeteket megjelenítő szereplő van: a *Papa* a pápaság hatalmát, míg a *Religio* az egyetlen igaz vallást jeleníti meg. A *Calvinistae ad Lutheranos* fejezet talán segít értelmezni a Religio-allegóriát: a *Scenában* az igaz vallás természetesen a kálvinizmus, ám az azt eláruló ellenfél, azaz a bibliái párhuzamban a szamaritánus vallásnak megfelelő csoport a lutheránusok közössége;

⁵⁰ Cesare RIPA, *Iconologia*, ford., jegyz., utószó SAJÓ Tamás, Bp., Balassi Kiadó, 1997.

ennek fényében feltételezhető, hogy a Religio-fejezet éle sem elsősorban a katolikusok, hanem a lutheránusok ellen irányul, akik cserbenhagyták a katolikusok elleni harcban a másik nagy protestáns felekezetet. Nehezíti az értékelést, hogy a magyar vers feltételezhetően csonkán maradt ránk, és a *Scena* vonatkozó versével nem mutat szövegszerű egyezéseket, az állhatatlan keresztények vétkeit elbeszélő két strófa (a 12. és a 17.) esetén azonban a tartalmi rokonság szembeűnő. A fordító a speciálisan birodalmi érdekű problematikát az aktuális politikai eseményektől eltávolítva, az általánosság szintjén fogalmazza meg, természetesen református elfogultsággal.

7. Az újsztoikus eszköztár

Ahogy arról már többször szó esett, a versciklus szereplőinek pozitív vagy negatív beállításához Rusdorf az újsztoikus bölcselet megalapozta etikát használja fel. Az erények hierarchiáját a vers latin és magyar változata egyaránt kifejti a Richelieu bíboros monológját előadó versben: „Noha az szerenczét, / És az kedvesseget, / Nagyra köl böczülleni, / De az en elmemnek / Okos Ajándekát, / Szoktam nagynek mondani”, illetve a következő versszakban: „Hatalmas királyság, / Sok kinczű Urasság, / Czak hamar eltávozik, / Sok drága öltözet, / Nagy eröss Epület, / Rothadás alá esik, / De az szép bölczesség, / Jo hir nev, Egesseg,⁵¹ / Mind örökke Tündöklik.” Ennek megfelelően a katolikus táborhoz sorolható, a császárt támogató szereplők legtöbbször a forgandó szerencsét kihasználva, a hírnév és a dicsőség vágyától vezérelve építik karrierjüket. E szemléletükből adódóan kegyetlenek; hatalmi ambíciójuk sokszor a protestáns értékek – legyenek azok égiek vagy földiek – gátlástalan pusztításában ölt testet. A protestantizmushoz és szövetségeseikhez hű vezetők nem hagyják cserben a jó ügyet a túlerő támadása esetén sem. A protestáns tengelyt eláruló, a „frígyes fejedelmek” közül kilépő figurák az ellentábor mezébe bújnak, s így magukra veszik azok bűneit is: rövidlátók, önzők és állhatatlanok. Az értékek hierarchiája azonban a magyar versekben sem ilyen végletesen egyszerű módon érvényesül: a szembenálló oldalak jól elkülöníthetőek, s kevés kétségünk maradhat egy-egy személyiség pártállására nézve, ám a legtöbb esetben a körülmények ismertetése is a jellemzéshez tartozik. A protestáns oldalt elárulók természetesen a lehető legnegatívabb értékelést kapják, mint a már említett Joachim Ernest von Ansbach vagy Georg Friedrich von Hohenlohe, aki a fordító változatában a család Mercurius és a lipsiusi értékrenddel hagyományosan szembeállított Machiavelli tanítványa. A semleges, ám a katolikus tábor hatalmát gyengítő szereplők, mint Emánuel savoyai herceg és Richelieu kimondottan pozitív beállításban látszanak. Ugyanakkor vannak olyan protestáns szereplők, akiknek nem volt erejük, lehetőségük segíteni (Horatius Verus), vagy későn döbbsentek rá, mit kellett volna tenniük (Christian Wilhelm, Magdeburg grófja), vagy akiket a hamis tanácsadók tévesztettek meg (János György,

⁵¹ Ez a szó 'egyezség' értelemben szerepel, mint ahogy ez másutt is előfordul a másolatban, „eggesseg” formában.

szász választó). Különösen érdekes pozíciót foglal el a negatív szereplők sorában a császári oldalon harcoló híres-hírhedt tábornok, Spinola: a pártoskodástól (mely az *Elegidiában* és a *Sebes agynak...* saját betoldásaiban is minduntalan felbukkan) reméli, hogy véráldozat nélkül erősítheti tovább hatalmát. Látható tehát, hogy a szereplőket a lipsiusi értékrend mozgatja: a katolikus oldal hívei az állhatatlan, mulandó, hamis értékeket követik, míg a protestánsok az állandó javakért küzdenek: a gazdagság, a hatalom, a szerencse, a hírnév hajszolása áll szemben az igaz hit, az ártatlanok és a morális erények (bölcsség, erkölcsösség, állhatatosság) védelmével.

A magyar ciklus második verse, amelyik Keresztély anhalti fejedelem nevében szól, a következőképpen kezdődik: „Nem tartom eszesnek, / Ki az szerencsének / Szemét vaknak alittyta, / Es az eszességet, / Sereny vitezseget, / Annál nagyobbnak mondja, / Nincs oly eszes Ember, / Bár légyen jó vezer, / Hogy ötet meg csalhassa.” Az erény, a virtus tehát kisebb hatalommal bír, mint a szerencse: a kiválóság nem adhat okot semmiféle elbizakodottságra. Az előző bekezdésben említett Richelieu-vers látszólag ezzel éppen ellentétes gondolatot fogalmaz meg; az erény azonban nem magánál a szerencsénél, hanem annak múltó adományainál erősebb.

Az újsztoikus eszközkészletből a fordító szinte mindig átveszi a morális célzatú megfontolásokat, melyek az aktuális eseményeket magasabb erkölcsi összefüggésbe állítják. Ezek az újsztoikus szentenciák, melyek a versek elején és végén bukkannak fel, a szerencséről, az állhatatlanságáról, az alkalom megragadásának fontosságáról elmélkednek. Meg kell jegyeznünk, hogy ezeket a morális bölcsségeket nem a fordító illeszti a versekbe: javarésztük a latin eredetinek is szerves része; nincs tehát okunk rá, hogy a fordítást az újsztoikus jelleg alapján Prágai Andrásnak tulajdonítsuk.⁵² Rusdorf már pályája kezdetén rokonszenvezett ezzel a filozófiai irányzattal: kiadta a Lipsius *Politikájából* eredetileg házi használatra készített kivonatait, s az 1617-ben, Strassburgban megjelent *Facis historiae compendium* című művének is Lipsius az elsődleges forrása. Ennek fényében nem meglepő, hogy az *Elegidia* morálfilozófiai alapját is a *Politica* adja. Ezeket a részeket a fordító híven tolmácsolja, sőt, gyakran kiegészíti; a javarészt antik eredetű, Lipsius által összegyűjtött bölcsségeket magyar közmondásokkal közelíti a korabeli hazai olvasó gondolatvilágához. E fordítói eljárást tanulmányunkban mindössze néhány elszórt példa segítségével szeretnénk megvilágítani, Lipsius *Politikájának* Laskai János készítette fordítása,⁵³ az *Elegidia* prózafordítása és a *Sebes agynak késő sisak* párhuzamos tartalmú részeinek segítségével.

Az alkalom fontosságáról szóló részletben, a Keresztély Vilmos brandenburgi örgrófról szóló magyar versben olyan részlet is szerepel, amely az *Elegidiából* hiányzik, a *Politica*ban azonban feltűnik: „Valaki magaban, / Jol meg[h] nem gondollya, / Az jó alkalmattossagot, / Hoszú Aranyzással, / Kézij forgatással, / Nyila nem lövi Tuzokat”. Laskai fordításában: „Hasznos és hatalmas az Alkolmatosság minden emberi dolgokban, de főképpen a' hadakozásban. Az alkolmatosság többet szokott a' hadban szólgálni,

⁵² Vö. KOMLOVSZKI, i. m.

⁵³ Justus LIPSIUSnak a' polgári tarsaságnak tudományáról irt hat könyvei, ford. LASKAI János, Bártfa, 1641, RMNy 1867.

hogy-nem-mint a' Vitézség." Rusdorfnál az örgróf csupán arról panaszkodik, hogy nem avatkozott időben a harcba; az alkalomról nem tesz említést. A hasonlóságból persze nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, hiszen sem teljes tartalmi egyezés, sem szövegszerű azonosság nem mutatható ki.

A császári oldal hadvezéreinek bírálatát az öndicséret visszássága mellett a protestáns területek allegorikus nőalakjainak panaszai erősítik fel: Wallenstein például azzal büszkélkedik, hogy Csehország mostani állapota neki köszönhető. Ez a kijelentés teljes jelentőségét csak Csehország panasza után kapja meg: a hadszíntéren aratott győzelem főbenjáró bűnné válik. Wallenstein példája nem egyedi: hasonló párhuzam állítható fel Tilly és Germania alakja, illetve Tilly és Keresztély dán király között is. Így rajzolódik ki az a kompozíció, amely már Rusdorfnál is az újsztoikus etika alapján nyugvó bírálatot tartalmaz.

Csak a magyar versek írója buzdít nyíltan harcra az igaz vallást megrontó és a protestánsok hazáját és jogait támadó katolikusok ellen, akik, mint feljebb láthattuk, Isten, a haza és a természet ellen egyaránt vétének. A ciklus utolsó részében fellépő Belgium is jóval nyíltabban szólítja fel Európa uralkodóit a spanyolok elleni szövetkezésre a magyar, mint a latin változatban. Több helyen erősebben retorizált a szerencse-motívum; Wallenstein például a magyar versben nemcsak a mindenható – és így Isten helyébe lépő – Fortunára hivatkozik, hanem egyenesen Policrates kockájával játszik. A Fortunamotívum a több versben is felbukkanó „roka hájjal megkent” szerencse-tengely képével is gazdagodik.

Nem kizárt, hogy a *Scena* szintén ismert volt a fordító előtt, hiszen a *Sebes agynak késő sisak*ban ahhoz képest nem jelenik meg teljesen új megszólaló, míg az *Elegidia*hoz viszonyítva öt új szereplőt találunk. A rövidebb változat kiválasztása egyszerűen terjedelmi okokkal is indokolható, amellet, hogy az *Elegidia* közelebb áll a röpirat műfajához, mint terjedelmesebb elődje. Az alábbiakban megvizsgáljuk a művek szerkesztési elveit; jelentős mértékben támaszkodva a *Scena* előszavára, hiszen az *Elegidia* apparátus nélkül jelent meg.

8. A *Sebes agynak késő sisak* szerkezete

A *Sebes agynak késő sisak*ból nem rajzolódhatnak ki szigorú kompozíciós elvek, ám a versek elrendezésében megfigyelhető bizonyos mértékű szabályosság. Mivel a magyar változat átveszi a *Scena* illetve az *Elegidia* szerkezetét, érdemes azokat megvizsgálni. A korábbi kiadás, a *Scena Europaea* az olvasóhoz intézett előszavában még pontos rendezési elvekkel találkozunk. Amint ott olvashatjuk: „Az ebben a *Scena Europaeában* előadott színdarab – ha nevezhetjük így, hiszen az egész világ nem más, mint színdarabok előadása, melyek, amint mondják, általában irányítják a szereplőket – öt részre van osztva: az elsőben királyok jelennek meg; a másodikban választófejedelmek, bíborosok és nagy nemzetek fejedelmei; a harmadikban kisebb népek fejedelmei és kegyes előlja-

rói; a negyedikben a hadvezérek; az ötödikben e nagy zűrzavar kiváló személyiségei.”⁵⁴ A „színház az egész világ”-gondolat, noha az antik filozófiából származik, Justus Lipsius *De constantiájából* kerül be a kora újkor Európájának filozófiai gondolkodásába.⁵⁵ E toposz használata is mutatja, hogy az első versgyűjtemény szerkezete újsztoikus alapozású; a *Scena* szerkesztési elve azonban az *Elegidiában* jelentős mértékben átalakult. Az újra-rendezés radikálisabban protestáns szempontrendszer alapján történhetett, hiszen a katolikus királyok a protestáns fejedelmek és hadvezérek után kerültek, s noha a *Scena* bizonyos blokkjai egyben maradtak, általában igaz, hogy a protestáns tábor szereplői pozícióelőnnnyel is bírnak a császári szolgálatban állókhoz képest. A magyar versciklus – ahogy korábban említettük – egyetlen lényeges ponton rendezi át a már így is megmozgott szereplőket: a császárt a versek elejéről a huszonnyolcadik helyre teszi, éppen a Gusztáv Adolfról szóló vers után. Lipsius *Politikájában* mintha csak Ferdinánd császár a szerencsét és önmagát dicsérő monológjának bírálatát olvasnánk: „A’ jó Fejedelem nem becsüllí nagyra a szerencsét: az elme és okosság uralkodik nála.”⁵⁶ Ezen túl azonban a forrást követve jelentős visszafogottságról tesz tanúságot a fordító, amikor Ferdinándot is pusztán az öndicséret retorikai eszközével bírálja, s nem teszi jelentősen markánsabbá a Habsburg uralkodó kritikáját.

Szintén a *Scena* előbeszédéből tudjuk meg, hogy Rusdorf már kész szövegeket szerkesztett egybe ebben a kiadványban.⁵⁷ Ilyen, korábban akár egyes alkalmakra, akár egy versgyűjtemény számára megírt költemények lehettek azok a Bethlenről szóló epigrammák is, melyekre korábban Dobai Székely Sámuelről szólva utaltunk; ezek természetesen Rusdorf röpiratai számára is íródhattak. A szereplők ábrázolásának momentumai alapján tehát nem lehet egyértelműen következtetni a fordítás időpontjára, hiszen az eredeti versei a húszas években, hosszabb idő alatt keletkeztek; ugyanakkor egy-egy alkalommal a fordító kiegészíti az *Elegidia* eseményeit, mint Jägerndorf, vagy (valószínűleg) Bethlen esetében. A két legpozitívabban ábrázolt hős éppen Gusztáv Adolf és Bethlen Gábor: megjelenítésük jól mutatja, mennyire egybeesett szerző és fordító politikai állásfoglalása, s bemutatásuk eszközei is hasonlóak. Gusztáv Adolf esetében Rusdorf egyes szám második személyben (az öndicséretet elkerülve) készít dicsőítő leírást: a fordítás ebben is hasonlít mintájához. Noha az *Elegidia* természetesen a református érdekek mellett való kiállítás jegyében készült, humanista epigrammagyűjteményként is értelmezhető; a magyar

⁵⁴ „Quae in hac Scena Europaea luditur fabula, sic enim appellare licet, quia totus mundus nihil aliud quam fabulas ludere, et histrioniam agere solet, ut ille inquit, commode in quinque actus dividi potest: In primo Reges progrediuntur. In secundo Electores, Cardinales et majorum gentium Principes: in tertio Principes minorum gentium et gratiosi praepotentes: in quarto belli Duces: in quinto viri illustres turba promiscua.” Az is érdekes, hogy itt nem történik utalás azokra az allegorikus figurákra, amelyek mind ebben a műben, mind az *Elegidiában* megjelennek.

⁵⁵ A szóban forgó Lipsius-hely Laskai János fordításában: „Ez széles világ játékot játszik.” LIPSIUS, *i. m.*, I, VIII. Modern kiadása: LASKAI János *Válogatott művei: Magyar Iustus Lipsius*, kiad., bev., jegyz. TARNÓC Márton, Bp., 1970, 84.

⁵⁶ *Uo.*, 365.

⁵⁷ „Qua, hic vides, amice lector, elegidia et poematia epidictica, sic enim vocare potes, sparsa et instar foliorum Sibyllae disjecta collegi, et in unum velut fasciculum, ut tua lectioni servirent, compegi.”

fordítás olvasatában további propagandisztikus jelleget nyer, igaz, erre az *Elegidia* retorikai struktúrája jó lehetőséget nyújt.

Már az *Elegidia* címlapja is igen fontos ikonográfiai információkat tartalmaz. A címlap bal oldalán egy páncélos alak, Mars áll, a jobb oldalon pedig Pallas, szintén fegyverben, kezében Gorgó-fejes pajzzsal. (Ez a toposz Lipsius leveleiben és a *Politica*-ban is felbukkan.) A két mitologikus alak a harmincéves háború két táborával való azonosítása a fölöttük lévő zászlókkal történik: Mars feje fölött a kétféjű birodalmi sas, míg Pallas fölött oroszlánt ábrázoló zászló található. A latin változatban Csehország és Németalföld, noha mindkét szereplő nőalakként szólal meg, szintén koronás, kardot tartó oroszlán alakjában jelenik meg; ez az állat feltűnik a Németország fejedelemségeinek címereit ábrázoló metszeten is. A Németországot jelképező, a címerpajzsot a mellén hordó, koronás, két feje körül egy-egy glóriával ábrázolt figura szintén kétféjű sas, ám ikonográfiai szempontból eltér a címlapon látható állattól, az ugyanis ezek közül egyik jellemzővel sem bír. Az egyik állat a Habsburg Birodalmat, míg a másik a német-római császár alá tartozó német fejedelemségeket jeleníti meg; így tehát az elnyomó hatalom és az általa elnyomott germán tartományok ellentétét ábrázolja. A német-római császárrá való megválasztását II. Ferdinánd igen nehezen tudta kicsikarni a birodalmi gyűléstől; a protestáns rendek természetesen ezt trónbitorlásnak tekintették, s nem voltak hajlandók Ferdinándot német-római császárként elismerni. Ezért lehetséges, hogy a protestáns iratban a német birodalmi sas koronás, míg a Habsburg-sas nem. A császárválasztás körüli zavarra utal a *Sebes agynak késő sisak* is. A versben Ferdinánd elődjére, V. Károlyra utalva mondja: „Heted Clemens Papa, / Holot coronasza, / Bonnonia városban, / Addig meg nem nyugszom, / Míg meg nem lesz soldom, / Ezzel mégyek Rommaban, / Pápátul meg nyerem, / Hogy imádgyon minden, / Az hármás coronában.” Noha, mint látható, az *Elegidia* címlapja is tartalmaz a képekből kihüvelyezhető utalást erre, ez a latin versből hiányzik; ezen a ponton a fordító erőteljesebben helyezkedik szembe Ferdinánddal, mint Rusdorf.

A latin eredeti egyik sajátossága, hogy bár a leírás mindig igen képszerű, s allegorikus tulajdonságokkal jeleníti meg a szereplők jellemzőit, kép és szöveg időnként radikálisan eltér egymástól. Németországot a vers meggyötört fiatal nőként festi le, míg a metszeten kétféjű sas szerepel; Csehország alakja a szövegben szintén megkínzott ifjú hölgy, míg a metszeten egy koronás oroszlán szerepel; Németalföld esetében ugyanezzel a furcsasággal találkozunk. Ez azért különös, mert Belgium és Európa leírásának megfelelően szintén nőalakként szerepel a metszeten. A magyar változatban nem szereplő Axel Oxenstierna, a svéd diplomácia egyik vezetője pedig ábrázolás nélkül, csak címeinek ovális keretbe illesztett felsorolásával szerepel. Ezek a felemás megoldások arra utalhatnak, hogy a munka képanyaga valamelyest sietősen készülhetett. Ha sejtésünk helyes, nem kizárt, hogy a politikai események korábban már általunk is érintett, alapvető fordulata miatt volt szükség a sietségre, de meglehet, hogy ez csupán a politikai tárgyú rölapokat jellemző naprakészség miatt történt. A metszetekkel ellátott, több év alatt készült, latin disztichonokban írt epigrammagyűjtemény szinte szétfeszíti a röpirat műfaji kereteit: kimunkáltsága, igényes, reprezentatív megjelentetése és humanista műveltséganyaga

8.1 A mű motívumrendszere

A versciklus alapvetően a *genus deliberativum* beszédnembe tartozik, ugyanakkor a *genus iudicialé*hoz sorolható elemeket is tartalmaz. A voltaképpeni vádlók, az allegorikus ország-alakok csak a mű végén lépnek föl: a *Sebes agynak késő sisak*ban több szereplő is ugyanúgy vall a Habsburgokat jelképező saskeselyű ellen, az *Elegidiá*ban pedig Európa fogalmaz meg konkrét vádat a nyugatról jött szörnyeteggel szemben. Ebben a fejezetben bukkan fel legmarkánsabban a meggyalázás-toposz, melyet Bene Sándor a magyar változatban több versben is regisztrál.⁵⁸ A latin változatban a többi allegorikus alak másként és másként határozza meg a romlását okozó tényezőt: lehet tűzvész (*Bohemia ad Proceres*), fizikai erőszak (*Germania*), vagy éppen két kérő kegyetlen vetélkedése (*Bohemia*). Az erőszak és a nemiség felbukkan ugyan, de pusztán a Németországot sirató Belgiumnál, illetve a már említett Európa-versben kapcsolódik össze, nézetünk szerint nem csupán a *Sebes agynak késő sisak*ban, hanem a latin változatban is (amely durvábban fogalmaz, mint a magyar). A nemi erőszak-toposz tehát már a latin változatban szerepel, s a fordító nézetünk szerint inkább enyhíti, mint elmélyíti azt.

A fordítás nyomán megjelenő hangsúlybeli változások a helyi viszonyoknak is köszönhetőek. A magyar versnek az allegorikus alakok esetében figyelembe kellett vennie a kárpát-medencei protestánsok és katolikusok speciális helyzetét is, így például a *Hungaria*-vers pártoskodásra vonatkozó közhelyszerű célzása a hazai felekezeti ellentétekre is utalhat. A *Religio*-vers igaz hitet eláruló szamaritánusai pedig ebben az összefüggésben akár a katolikus párt mellett álló magyarok is lehetnének, ugyanakkor a darab szándékoltan általánosan fogalmaz: Európa párttűtő, hitét változtató részét próbálja rábírnivali az igaz hit mellett való kiállásra. A fordító nem azt a jól bejáratott, erőteljes protestáns polemizáló retorikát használja, amelyhez oly sokan magától értetődő természetességgel nyúlnak a korban.

Talán éppen a két országrész közti ellentét miatt volt szükség arra, hogy Ferdinánd a magyar változatban az irat második harmadában, közvetlenül a háború e szakaszában legfontosabb ellenfele, Gusztáv Adolf után kapjon helyet, hiszen a királyi Magyarország uralkodójaként a két táborra szakadt magyarság számára Ferdinánd volt a katolikus oldal legvitatottabb személyisége.

Az *Elegidia* szövegéből kirajzolódó befogadói pozíció egyszerre jogi (bíró) és művészi jellegű (érzelmileg megindult szemlélő). A *Sebes agynak késő sisak* emellett a megindító és mozgósító jelleget erősíti: a már idézett Obertraut mellett *Religio* beszédében is (ezek valóban szónoklatok) az igazság melletti nyílt kiállásra szólít fel, szavait szinte

⁵⁸ BENE, *i. m.*, 367–368.

közvetlenül az olvasóhoz intézve; ezt a retorikai megoldást az e szempontból is visszafogott *Elegidia* kerüli.

A tartalmi elemzés után annak körvonalazására teszünk kísérletet, hogy hogyan viszonyul a versciklus kortárs szövegekhez.

9. A *Sebes agynak késő sisak* vendégszövegei

Elsőként a versek nótajelzése érdemel figyelmet. A kéziratban ez áll: „Nota: Oh megh keseredet Kösziklak köszt”. Ez a sor a Balassi-kódex huszonegyedik versének egy sorára hasonlít leginkább: „Óh, megrepedezett kösziklák közt lakó...” A vers incipitje azonban: „Nő az én gyötrelmem”; a kéziratban szereplő nótajelzés a hetedik strófa kezdősora. Ebből két következtetés vonható le: az egyik, hogy a fordító ismerte Balassi szerelmi költészetét, mely ekkoriban kéziratosan terjedt. A másik szerint a versnek létezhetett egy olyan (esetleg közköltészetivé vált) szövegváltozata, amelyik ezzel a strófával kezdődött.

A versek szövegében is több idegen eredetű sor található. Egy 1605-ös magánlevél egy olyan ismeretlen eredetű strófát tartalmaz, mely szövegszerű egyezést mutat a *Sebes agynak késő sisak* egyik, mézárosokról szóló közmondásával. A levél, mely a Batthyány-levéltárból került elő, a következő utalást tartalmazza:⁵⁹ „mayd az Tinody Eneke feywnkre telyk, hogj *Latatoke Vrak / szarúion kótót túlkot / Meszaros kezeben / feye fölót sulykot / ky mint hania wety / halal eleót magát, / de nem kerwlhetj / az Meszaros Bardgiat*” (kiemelés tőlünk). A *Sebes agynak...* vonatkozó részlete: „Miczoda vak volna, / Az ki most nem látna, / Az szarván kötöt tulkot, / Mézáros kezében, / Föl emelő képpen, / Feje fölöt az bárdot, / Nem aranyban mossa, / Mikor vérben mártya, / A’ mézáros a’ bárdot.”⁶⁰ A levél által idézett művet még érdekesebbé teszi, hogy Tinóditól nem ismerünk ilyen alkotást. A mondás Csáktornyai Mátyás *Gróbiánjában* is felbukkan, más alakban.⁶¹ Hasonló egyezés fordul elő a Belgiumról szóló vers kezdete és Balassi *Valahány török bejtje* között, ami, a nótajelzést figyelembe véve, talán szintén nem véletlen.⁶²

Az általunk elemzett ciklusban több közmondás mutat tartalmi hasonlóságot a Beniczky Péter szintén Balassi-strófás közmondásgyűjteményében⁶³ olvashatóakkal. Keresztély Vilmos brandenburgi örgróf monológjának első strófájában rendkívül hasonló tartalmú és versformájú mondást találunk: „Valaki magaban, / Jol meg[h] nem gondolja,

⁵⁹ Köszönjük Vadai Istvánnak, hogy felhívta a figyelmünket erre az egyezésre. A levél, mely a Batthyány-levéltárból került elő, Iványi Béla közlésében jelent meg (ItK, 1954). (A párhuzamot említi még BENCZE Balázs, *Irodalmi nyomok egy 1605. évi magánlevelezésben*, ItK, 1999.)

⁶⁰ Lehetséges, hogy a kézirat az egybeesés alapján emendálható: a „bárdot” szó helyett „sulykot” szerepelhetett, tekintettel a *Sebes agynak...*-kézirat számos másolási hibájára.

⁶¹ CSÁKTORNyai Mátyás, *Gróbián*, kiad., jegyz. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi Kiadó, 1999.

⁶² *Sebes agynak késő sisak*: „*Ez széles világon / mennyi Tenger vagyon, / könyveim hullására, / ily nagy Siralomra, / szivem bánattyában, / elég vizet nem adna*”. A Balassi-fordítás megfelelő részlete: „*Ez széles világon / mennyi virág vagyon, / mindaz nem ér egy rózsát*”.

⁶³ *A közönséges magyar Példa beszédekrül*, Nagyszombat, 1664.

/ Az alkalmattosságot, / Hoszú Aranyzással, / Kézij forgatással, / Nyila nem lövi Tuzokat.” Beniczkynél a mondás így szerepel: „Ne pengessed ijad / Soká ne iránzad / Ha varjat akarsz löni” (61. vers).⁶⁴ Hasonló egybeesés figyelhető meg a János György száz választófejedelemről szóló strófához képest: „Ur kedve nyul Háton jár”. Ugyanez a mondás Beniczkynél: „Nagy Urak szerelme, / s kedveknek öröme / Jár gyakrabban nyul háton” (144. számú darab). Az ilyen típusú egybeesésekben nézetünk szerint nem szabad szándékos idézetet látnunk: nem feltétlenül az állítólagos Tinódi-ének, illetve Balassi versének hatása a közmondásszerű szófordulatok alkalmazása, még ha az azonosság részben szövegszerű is. (Beniczkyről sem feltételezzük, hogy a *Sebes agynak késő sisak*-ból gyűjtötte volna közmondásainak egy részét.) Sokkal valószínűbb, hogy az emlékezet által megőrzött, bizonyos mértékig állandósult szövegű szólások, közmondások önálló életet éltek. Vizsgálatuk rendkívül sok érdekes adalékkal szolgálhat, ám nem lehet e tanulmány feladata. A közmondásbeli párhuzamoknak leginkább a szöveg másolási hibáinak korrigálásakor vehetjük hasznát.

A fordító azonban nem csupán a magyar költészetből, illetve közmondáskincséből merít. A Friedrich Georg bádi herceghez tartozó vers első versszakába két latin sor van beépítve: „Bátor légyen helyes, / *Turpe Senex miles*, / *Turpe Senilis amor*, / Három száz Esztendős, / Peloponesusnak, / Volt királya az Nestor, / Kit lám Troja alat, / El nem fáraszthatot, / Az tiz Esztendős Tábor.” A vers szövegébe a fordító egy Ovidius *Amore*-sének első könyvéből származó idézetet illesztett; ez a gesztus arra utal, hogy a magyar mű a tanult réteg megnyerésének szándékával is íródott.

Az is elgondolkodtató, milyen további művekhez kötődik a vers összeállításának technikája alapján: latin sorok Balassi-strófás, bőbeszédű átírata Liszti (Listius) László *Magyar Mársában* is megjelenik, mondandóját rendszeresen közmondásokkal ékesítve és magyarázva. Mivel (noha Liszti atyja Bethlen Gábor tanácsosa volt) nem feltételezhetjük, hogy a *Sebes agynak késő sisakot* ő írta volna, a két munka hasonlósága egy eddig még nem vizsgált fordítói vagy adaptációs eljárás léteére utal. A műből kihüvelyezhető egy másik hagyomány jelenléte is: azé a történeti tárgyú művekben a mitológiai betéteket előszeretettel alkalmazó hagyományé, melyet Gyöngyösi István nevével szokás kapcsolatba hozni. Noha Rusdorf is alkalmaz ilyen motívumokat, a latin vers mindössze néhány helyen tesz így; a magyar változat azonban szívesen él az ilyen betoldásokkal is. Figyelemre méltó, hogy a versciklus jelentős részben ugyanazokat a mitológiai témákat dolgozza fel, mint Gyöngyösi, s nem pusztán azért, mert Rusdorf, hanem mert a fordító is Ovidius *Metamorphoses*-ét használta fel mitológiai betoldásainak elkészítéséhez. Olyan párhuzamos helyet is találtunk, mely csak a magyar változatban szerepel: Proserpina elrablásakor Hadész vaskesztyűs kezével (*Sebes agynak késő sisak*), illetve vasszínű kendővel (Gyöngyösi: *Proserpina elragadtatása*) törli le Ceres leányának könnyeit. Ha az általunk vizsgált versciklussal kapcsolatos datálásunk helyes, Gyöngyösi egy már

⁶⁴ Ez alapján a strófa hatodik, zavaros értelmű sora javítható „Nyila nem lövi Tuzokat” helyett „Nyila nem lö varjakot”-ra.

meglévő stílushagyományra támaszkodik, nem elkezdője, sokkal inkább betetőzője ennek az alkotói módszernek.⁶⁵

Noha az *Elegidia* metszetekkel ellátott epigrammagyűjtemény, s nem történetírói munka, a koncepció hasonlósága szembeötlő a humanista történetírói eszményhez, mely az adatokat felékesítve, kommentárral ellátva adja elő. Ez a hagyomány a történelem szereplőit és eseményeit éppúgy színdarabhoz hasonlítva mutatja be, mint Rusdorf. Ennek az eszménynek a *Theatrum Europaeum*-típusú kiadványok felelnek meg leginkább, az *Elegidia* ugyanis közelebb áll a kommentár műfajához, mint a historiához, hiszen Rusdorf maga is az események részese volt. Fontos az erkölcsi hatás kérdése is: ez az eszmény szintén az elbeszélte morális példák erejét és a beszűrt mondások fontosságát hangsúlyozza, az üres, példákkal nem megerősített erkölcsi intelmek helyett. Figyelemre méltó, hogy vizsgálataink szerint a *Sebes agynak késő sisak* számos betoldása révén ebből a szempontból közelebb áll a vázolt humanista eszményhez, mint forrása.

10. Befejezés

A fordító-átdolgozó-bővítő legfontosabb újításának az önálló versek mellett a nagy mennyiségű példaanyag és propagandisztikus utalás beillesztése látszik. Sok helyütt határozottan érzékelhető a protestáns beállítottság, de nem a vitairódalomban használt, agresszíven polemikus stílusban. A fordítás nagy értéke, hogy az újszoikus eszköztárat szinte változatlanul ülteti át a magyar versekbe, s megőrzi annak humanista jellegét, még akkor is, ha helyenként közelíti azt a közköltészethez. Eredeti és fordítás kölcsönhatása tehát humanista erudícióval elkészített munkát eredményezett.

Számos olyan nyugtalanító kérdés merült fel a kézirattal kapcsolatban, amelyekre a munkának ebben a fázisában nem tudunk magyarázatot adni; ezek egyben megszabják a további kutatási irányokat is. Elsősorban azt kell megvizsgálnunk, vajon mennyire egyediek a magyar versciklus sajátosságai a kortárs politikai költészethez képest, s a vers hogyan illeszthető ennek darabjai közé. A mű betoldásai egyszerre mutatnak humanista, újszoikus, közköltészeti és propaganda-jelleget is, azaz keverednek bennük a populáris- és elitkultúra sajátosságai; úgy véljük, e sajátosságok nem férnek bele a Klaniczay által kigondolt sztoicizmus-manierizmus koncepcióba. A jelentős humanista erudíció (történeti és mitológiai műveltség) jól megfér e versekben a pasquillusköltészet célzatosságával és helyenként annak ironikus hangvételével is. Ezen felül a *Sebes agynak késő sisak* esetében a sztoikus etika életelvi iránti fogékonyság nem zárta ki a vallási elfogultságot: a mű szerzője egy sztoikus, humanista epigrammagyűjteményből a politikai és vallási elvek mellett való fellépésre, egy ízben még fegyveres kiállásra is buzdító művet alkotott, anélkül, hogy megtagadta volna az eredeti szellemiségét.

⁶⁵ Tanulmányunk keretei között e kapcsolat részletes vizsgálata helyett csak az ötlet felvetésére szorítkozhatunk.

A szerzőség kérdése bizonytalanabbnak tűnik, mint ahogyan azt eddig gondoltuk. A Prágai András szerzősége mellett szóló érvek valójában nem a fordítás, hanem az eredeti sajátosságain alapulnak; az I. Rákóczi György környezetében lévő jelentősebb értelmiségiek közül többen is szerezhették ezt a művet. A fordítás a Bethlen-vers javítása, valamint az inventáriumi bejegyzés alapján 1629 és 1638 között keletkezhetett. Egyelőre csak az tűnik bizonyosan állíthatónak számunkra, hogy a kézirat sorsa és két lehetséges említése erősen köti a Rákóczi–Thököly családhoz. Az irat feltehetőleg I. Rákóczi György környezetében keletkezett, a fordító protestáns felekezetű, s jelentős humanista műveltsége okán szinte bizonyosan egyetemet járt ember lehetett. A ránk maradt másolat az 1681 – Thököly haditanácsának ideje – előtti évekből való; elképzelhető, hogy a kódexben szereplő két irat rögzítése között több év, esetleg egy-két évtized is eltelt.

I. Költők egymás közt

Az 1850-es évek elején újjáalakult irodalmi élet vitákkal, ellentétekkel terhes. Különböző generációk, világképek, ízlésvilágok fordulnak egymással szembe és ekkor, ezekben a vitákban nemcsak különböző érdekek ütközése, hanem egy még körvonalazatlan, szokatlan hang, egy újabb irodalmi kánon kiépítése is kezdődik. A költészet – hol rájátszva a korábbi korok eszményeire, hol elutasítva azokat – új szemléletet és látásmódot kívánt. Mára úgy tűnik, költészettörténeti válsághangulatról számolnak be a stílust, hangot megújítani készülő próbálkozások. Korábban már jól bevált témák, érzések, megszólalásmódok váltak üressé és folytathatatlanná, a szokatlannak tűnő új témák, új hangok pedig még megszólaltatásra vártak. Különlegessé teszi a situációt, hogy a viták, vagyis az új megszólalásmódok keresése közben kialakult esztétikai ellenszenvék és rokonszenvék kinyilvánítása rejtetten történt, a nyilvánosság csak alig érzékelhetett belőle valamit. A költők egymás közt folytatott polémiái ugyanis versben, alig érthető utalásokkal nehezített folyóirat-közleményekben, és leginkább magánlevelekben jelentkeztek. A hadállások kiépítését csak nagy ritkán kísérte az egyértelmű esztétikai ítélet, a kritika kinyilvánítása, sokkal inkább a személyes, személyeskedő hang vált jellemzővé. A bírálat gyakran a generációs különbség hangoztatásának keretei között jelent meg, a nemzedéki ellentét látszatát öltve magára.

A líratörténeti helyzetet jól illusztrálja a Hölgyfutárban megjelent néhány vers. Az egyik a szerzőt G. F. betűjellel jelöli¹ és az 1850. március 15-én megjelent, 62. számban található *Rab a költő...* címmel, amelyben a megszólaló tizenegy versszakban kesereg a költői hivatást megnehezítő körülmények miatt. A vers keretes szerkezetű, az első és az utolsó refrénszerű zárlatában a beszélő költői tevékenységének felszámolására irányuló szándékát fejezi ki („Eldobom Lyrám, / Költő nem leszek”). A nyolcadik versszakból kezdve avat be dilemmáiba, jelezve a korszakban a hagyományos témák ellehetetlenülését: „Zengjem, mit lehet? a bort s szerelmet? / S közelgő tavasz virányait? / A férfi erőt, a nő kellemet, / A nagy természet dicső bájait? / Patak csörgését, / Csattogány dalát; / Tarka pillangót, / Az ég harmatát. // A nagy természet isten remekje, / Egy örökké nagyszerű poesis; / És a lángező tönkre semmisülne, / Hogyha zengené ezerszer is. – /

* A 2002. június 5-én az MTA Irodalomtudományi Intézetében megbeszélte dolgozatnak a Bolyai-ösztöndíj időszaka alatt kibővített és kiegészített változata.

¹ Lehetséges, hogy a betűk Gánóczy Flóris személyét rejtik.

Bort a Fóti dal, / Láng szerelmeket, / Himfi monda már / Szebbnél szebbeket. // Mit szabadna, nincs erőm leírni?

Az itt megfogalmazott problémát előlegezi egy másik vers is, jelezve, hogy nem egyedi érzés, hanem inkább a kor által diktált közizlés fejeződik ki a „leteszem a lantot” gondolatai mögött. Ez szintén a *Hölgyfutárban* (1849. december 21., 33. sz.), a nyitó oldalon jelent meg. A *Hontalan dala* című, Csurgay szerzői névvel² jelzett költemény a megszokott lírai témák (forradalmi, szerelmi költészet, bordal, hazafias téma) kimerülésének érzetét³ és a „mégis dalra vágyik / Érzetem belül” ellentétét szembesíti egymással.

Két irányból is érkeztek ösztönzések a költői hang megújítására. A Petőfi halálával kimerült és Arany által a későbbiekben leginkább az *Irányokban* diagnosztizált hangvéttel, valamint az almanach-líra sablonossá válása, a korábban kedvelt verstárgyak epigon-témává süllyedése kiegészült a súlyosabb, a hazafias témáknak a cenzúra miatti lehetetlenné válásával.⁴ A politikai szituáció viszont a magyar nyelvű költészet akarásával erősítette fel a krízistudatot. Ellentét alakult ki tehát, mivel a korábbi versírási gyakorlat megtorpan, a téma és a megszólalásmód az újabb lehetőségeket kereste, az érlelődés lassabb és ritkább versihető fázisába jutott, ugyanakkor a történelmi helyzet a magyar nyelvű költészet gyakorlásától a nemzet melletti állásfoglalás szerepét, a vers tömegtermelését várta el. A magyar nyelvű költészet „akarása” a Bach-rendszerben a magyar lét védelmét jelentette. Arany is ezért talált a kezdő költők verselési kezdetlegességére mentséget. Ahogy 1867-ben az összes költemények *Elegyes költői darabok* című hatodik kötetének előszavában visszaemlékezik, „Meggzántam szegényeket, hisz magyarul döngicséltek!”⁵ Vajda János is hasonlóan nyilatkozott az 1850-es évek elején kialakult közfelfogást illetően: „Voltak évek, melyekben a haza ifja, örege ugy neki esett a versírásnak és pedig hazafiságból, mintha azt hitte volna, hogy versekkel meg lehet menteni a hazát!”⁶ Ez a vélemény hangzik el az *Egy magyar nábobban* is, amelynek irányregényszerű szövegeképzése megengedi, hogy Wesselényi és Széchenyi párbeszédét a regény megjelenésének (1853) idejére vonatkoztathassuk, ahogy a kritikai kiadás jegyzete is megfigyeli („Hát a magyarnak, mint a vénasszonynak, csak a nyelvében van már minden büszkesége, s nem áll előttünk egyéb tér, mint a versírás és a könyvnyomtatás, melyen nagygyá lehet lenni?

² SZINNYEINÉL (*Magyar írók élete és munkái*, II, Bp., 1893, 449) csak két Csurgay nevű és ekkoriban élő író – lelkész apa és orvos fia – található. Valószínűleg a fiú, Csurgay József a szerző, akinek ugyan Szinnyei versírói próbálkozását nem említi, kora alapján mégis lehetséges, hogy ebben az időben verseket is publikált.

³ „Zengjenek, ha tetszik, / Harcfiak csatát, / Harcfi zengje társa / Villogó vasát. / Nem riaszt fel engem / Semmi harcmoraj, / Nem heviti keblem / Dalra szablyazaj. / Vagy szerelmi dalra / Gyuljon e kebel, / Mellyet annyi költő / Nyögve énekel? / Más ha néki tetszik, / Nyögje el dalát, – / Én nem érzem Amor / Vérező nyilát. / Vagy Tokaj szüröttét / Zengje el hurom, / Bor hevitse keblem / S pezsgő billikom? / Szomjam az mi hűti, / Sziklatóben forr, / Nem Tokaj szürötte / S Rust növelte bor. / Zengjen ajkaimról / Honszerelem dala? / Óh, hisz e kebelnek / Honja elhala.”

⁴ Szilágyi Sándor számolt be Gyulainak az előbbiekhöz hasonló verse („Ostromállapotban élünk, / Mit írjak hát, ugyan mit? / Szabadságról és hazáról / Hegedült már szent Dávid”) egy sorának a cenzúra miatti átfogalmazásáról (SZILÁGYI Sándor, *Rajzok a forradalom utáni időkből*, Bp., 1876, 109).

⁵ *AJÖM*, I, *Kisebb költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., 1951, 402 (kiemelés az eredetiben).

⁶ VAJDA János, *Irányszemek = VJÖM*, VI, *Politikai röpiratok*, s. a. r. MIKLÓSSY János, Bp., 1970, 199.

[...] – Barátom, nagy hősök, nagy státusférfiak csak ott születnek, hol a nagy költők, s egy nép halálbizonyítványa az, ha költői elnémultak, s egy letargiában fekvő nemzet új életének hangja az, ha költői szólni kezdtek⁷⁾. A regény szereplői által kifejtett vélemény ez esetben, úgy látszik, egybeeshetett az életrajzi szerző véleményével. Jókai lapszerkesztő elveit az 1850-es évek elején Arany abban látta, hogy „tücsköt-bogarat, akármit csak sok legyen! mert irodalmunknak extensiv terjedésre van szüksége”⁸⁾. „Míg irodalmunk van, élünk” – így kezdődik egy kritika Szelestey *Kemenesi cimbalom* című kötetéről, összefoglalva és jelezve ezt a megbocsátóbb kritikai irányt.⁹⁾

Egy másik, ezzel ellenkező vélemény is kialakult azonban, amely a szokottnál is élesebb hangra ösztönözte a nemzeti érzelmeiktől hajtott fűzfapoéták ellen fellépő kritikusokat. Gyulai például így mentegeti vitriolos hangját, amellyel a *Hölgyfutár* költőit minősíti: „Más jobb időben nem így szólanánk, s egy mulatságos humoreszket kerekítenénk ki az egészből [...]. De most mindez nem éppen nevetni való. Nem elég, hogy a balkörülmények irodalmunkat külső viszonyaiban majd nem a múlt századig lökték vissza: ügyekezünk azt belsőleg is egész odáig vinni. Nem elég, hogy a közönség részvétele olly csekély: adjunk okot a részvétlenség jogos igazolására. Nem elég, hogy a szegény ember, bár hová tekint, kevés örömet találhat: üzzük ki az irodalom csarnokaiból is, midőn ott pihenni akar és örülni óhajt”¹⁰⁾. Mindkét vélemény az irodalmat a nemzeti lét letéteményesének tekintti, csak hogy az egyik már létében is a nemzeti lét deklarációját látja benne, ezért a minőséget a mennyiség mögé helyezi. A másik, a Gyulai soraival szemléltetett, és úgy tűnik, hogy a bírálatokat író kritikusok tevékenysége ellenére is kisebbségben maradó elképzelés viszont a pusztán fenntartással meg nem elégedve, minőségi igényel is fellép.

Arany mind a két véleményt magáévá tette. Nyilvánosságra hozva azonban csak az első, a minőségre szemet hunyó véleményét hangoztatta, valószínűleg a nemzeti összefogás érdekében. Nem nyilvánosságra szánt levelében, amelyet szándékától függetlenül Gyulai mégis nyilvánosságra hozott, azonban ennél határozottabb – a minőségre is figyelő – véleményt formált. Majd a hatvanas években írt kritikáiban lépett fel a fűzfapoéták ellen, akkor azonban – eltávolodva az ötvenes évek elejének ellentmondásokkal teli légkörétől – már indulatoktól mentesen, poétikailag érvelve fejté ki véleményét. Korábban viszont nyilvánosságra szánva csak verses formájú műveiben jelenik meg ez a polémikus él. *Vojtina levelei öccséhez, Év kezdetén, Lisznyai Kálmánnak, Poétai recept, A sárkány*: azok a versei, amelyekből kiderülhettek a kortársak számára Arany fenntartásai a korabeli költői gyakorlattal szemben. Ezek közül azonban három álnéven,¹¹⁾ egy

⁷⁾ JÓKAI Mór, *Egy magyar nábob*, s. a. r. SZEKERES László, I, Bp., 1962, 61.

⁸⁾ Arany János levele Ercsey Sándornak, 1853. márc. 2. = *AJÖM*, XVI, *Levelezés*, II, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., 1982, 181.

⁹⁾ Sz., *Kemenesi cimbalom*, Budapesti Viszhang, 1852. nov. 14., 541.

¹⁰⁾ GYULAI Pál, *A Hölgyfutár poétái*, Pesti Röpívek, 1850. dec. 1., 9. sz., 285 (kötetben: GYULAI Pál, *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, KOMLÓS Aladár, Bp., 1961, 162).

¹¹⁾ A *Vojtina* első levele „közli A... J.”, a második levele „közli A...y J...-”, az *Év kezdetén* Arianus, a *Poétai recept* Sol aláírással jelent meg először. Második kiadásukban, az 1856-os *Kisebb költemények* között már egyértelműen Arany János tekinthető e művek – a kortársak számára is egyértelműen megjelölt – szerzőjének.

pedig Arany halála után jelent csak meg. Verses formában pedig a kritika amúgy is könnyen elveszti személyre szabott élet, ha nem szerepel név szerinti megnevezés benne, s csak az irodalmi életben járatos bennfentesek számára tűnik fel a célzás. A javító szándék nem a megosztás, hanem az összetartozás belső beszédeként válik érthetővé. Arról sem lehet elfeledkezni, hogy a szatirikus pastiche,¹² a paródia nagy hagyományokkal rendelkező műfajának tradíciója könnyen szerepjátékká, egy költői sablonnal üzött játék-ká rendezheti át még a konkrétan tűnő célzást is. Ilyen formában elsősorban műfaji kellékként válik a bírálat értelmezhetővé.

A költészeti vákuumhelyzet nemcsak a korszak másodvonalának költőit érintette: a kor vezető lírikusai is a régi hang folytathatatlanságának érzetével küszködtek, de a rutin és a biztosabb, kialakultabb ízlésvilág megóvta őket a még körvonalazatlan, a még kialakulatlan formával, biztos versépítő helyzettel nem társuló témák, érzések és kifejezőeszközök káoszától. Arany például a parodisztikus, szatirikus hangot megütő verseiben próbálja ki az újabb költői eszközöket. Vojtina második levelében (138–147. sor) az enjambement-t figurazza ki, tehát egy régóta ismert, de csak később elfogadott – mondhatni később kanonizált –, modern költői eszközt gúnyol ki, költészettechnikailag konzervatív álláspontot tartva fenn. A *Poétai recept*ben is ez látható. Itt a vers beszélője a szinesztézia néven elhíresült költői eszközt teszi gúny tárgyává („Adj hozzá, ha tetszik, mintegy fölleslegül, / Holdsugárt, amelynek illatja hegedül”), amely csak a gúnyos kontextus miatt tekinthető eltérőnek a baudelaire-i „egymásba csendül a szín és a hang s az illat” sorától. Vagyis Arany az ilyen jellegű verseiben, mintha – mai szóval – tesztelné a még szokatlan költői eljárásokat, de úgy, hogy nem vállalja el sajátjaként. Nem megy bele abba a csapdába, amelybe Lisznai olyan könnyen belesétált, hogy kellő gyakorlat, tehetség és megfontolás nélkül, még éretlenül kezdje a költői stílust megújítani. Arany ugyanis kioktató tónusban, szatirizálva, ezáltal elidegenítve, de lényegében mégiscsak szoktatva magát és az olvasóközönséget az új hanghoz, kipróbálja azokat a költői eszközöket, amelyeket az európai irodalom is ekkoriban kezd észrevenni és egy újabb líra-szemlélet számára kiaknázni.

A hagyományosan adott költői témák – a haza, a szerelem, a bor – „kimerülése” a korszakban a költői kísérletezés melegágyává vált. Új tárgy, új hang keresésének a kényszerét váltotta ki. A megszokott témák feleslegességének és lehetetlenségének, epigon témává válásának az érzete, az új témát, stílust találó invenció hiánya társult a költészet művelése hazafiúi kötelezettségének érzetével. Ez az ellentét aztán könnyen felerősíthette az irodalmi allúziók, paródiák, az átértelmezett, de lényegében újrafelhasznált költői fogások kedvelését. Mintha ez a fiatalabb nemzedék jelmondatává választotta volna a Hölgyfutár V. S. monogramú költőjének sorait:

¹² A „szatirikus pastiche” fogalmát Genette alapján használom, abban az értelemben, mint „kritikai (»kevésbé elfogadott írók« esetében) vagy nevésséggé tevő funkcióval rendelkező stilisztikai imitáció. Olyan szándék, amely [...] jelen lehet a megcélzott stílusban is (kakofónia), de leggyakrabban implicit marad, az olvasóra bízva az imitáció karikatúra jellegére következtetést.” (Gérard GENETTE, *Palimpsests: Literature in the Second Degree*, translated by Channa NEWMAN, Claude DOUBINSKY, Lincoln–London, University of Nebraska Press, 1997, 20.)

ItK

Vedd más műveinek hasznát! Mint méh virágnak,
Melly épségben hagyja kifosztva is azt.
És ha mit átveszesz alkosd át! Mint méh a virágot;
Hogy mézzé legyen itt, a mi virág vala ott.¹³

Az a fajta epigonság tehát, amit e korszak fiatalabb költőinek megjelölésekor szokás hangoztatni, nem nélkülözi a tudatosság mozzanatát, vagyis nem is annyira epigonságnak, mint a reflektált irodalmiság kiélésének tekinthető.

A szituáció más furcsaságot is okozott. Ebben a helyzetben szinte már természetszerűleg megtörtént a „rossz” költő magasztalása, vagy legalábbis öntudatra ébredése, amelyben a dilettantizmus költői eszköztárát tudatosan, poétikai céllal kiaknázó ízlésvilág létrejöttére lehet ismerni. Nem a Hölgyfutárban jelent meg, de valószínűleg az Arany által *A sárkányban* megcélzott „legújabb nemzedék” tagjai közül való a Divatcsarnok Sz. jellel jelölt költője, aki a *Rossz poéta* című versében írta:

Maradjatok jó poéták,
nem cserélünk veletek:
Hasznosabb a ti pályátok,
A miénk regényesebb.

A vers refrénje pedig:

Írni igen jó verset nehéz,
Igen rosszat, még több mesterész.¹⁴

A dilettáns kísérletezés tehát öntudatra ébredt és bátorítást kapott, szinte tudatos költői programmá vált, akkor, amikor a lírai sablonok üresekké váltak, a hagyományos verstárgyak ellaposodtak. Mindez a kor reprezentatív műfajává emelte a satirikus, parodisztikus, a bennfentesek számára érthető, belterjesebb irodalmi formákat. A költők egymást közt, versekben és prózában folytatott dialógusa az irodalom peremvidékeiről az irodalmi élet középpontjává lépett elő. A történeti – mondhatni költészettörténeti – helyzet megteremtette a versbeli párbeszéd feltételeit. A versbeli utalások, a paródiák a nemzeti összetartás közös érdeke mögött a kritika szerepét is átvették. A lapok versközleményei így ízlések, nemzedéki polémiák, összetartozások és elhatárolások látványos demonstrálásának, összecsapásoknak és erőpróbálgatásoknak a fórumaivá váltak. Mindemellert az egymásra tett nyilvánvaló és rejtett utalások kedvező alkalmat is kínáltak a megszólaláshoz. Témát adhattak, verstárgyat kínálhattak fel a meguntnak és kifáradtnak érzett hagyományos témák helyében. Nem kimerített, hanem frissnek ható alkalmi témájú, gyakran parodisztikus versek veszik át ebben a líratörténeti hiátus-helyzetben a magyar költé-

¹³ V. S., *Költőkhez*, Hölgyfutár, 1850. febr. 18., 40. sz. (V. S. monogrammal ebben az időben Vallér Sándor, Vécsey Sándor, Vértesi Soma és Vachott Sándor írt a Hölgyfutárnak.)

¹⁴ Sz., *Rossz poéta*, Divatcsarnok, 1854. márc. 30., 18. sz.

szet fenntartásának a feladatát, teljesítve a különállás jelzése mögött a közös érdek érvényesítését.

A korszak leghangsúlyosabb folyóirata a *Hölgyfutár* (1849–1864) lett. Nem a minőség az, amely ezt a hangsúlyos szerepet elősegítette, sokkal inkább az, hogy napilap lévén, terjedelmes szövegmennyiséget tudott felmutatni. Megfelelhetett tehát az irodalom extenzív kitágítása iránt támasztott igénynek, és így a kor legismertebb lapjává lépett elő. Az 1849 utáni fiatal költőgeneráció egyik legfontosabb fóruma lett. Nem amiatt, mintha ennek a nemzedéknek a költői jelentkeztek volna csak itt, hiszen 1852 októberéig az előző nemzedék, a korszak vezető költői, Arany és Tompa is szerepelt benne. Nem is azért, mintha a fiatalabb generáció költői csak a *Hölgyfutárban* publikáltak volna, hiszen például a *Budapesti Viszhangban*, a rivális lapban, 1852-ben szinte gyakrabban fordultak elő olyan, a *Hölgyfutár* poétáiként számon tartott költők, mint Lisznai Kálmán, Székely József, Orbán Pető. Sokkal inkább azért válhatott ilyen, szinte képviseleti súllyal felruházott lappá, mert folyamatosan jelent meg, és mert csatározásaiban a *Hölgyfutár* volt képes a költői csoportosulás érdekeit képviselni, hol a sorok között, hol nyíltan támadásokat, csapásokat fogadni, visszaverni és adni. Jelentős és központi lappá vált, annak ellenére, hogy színvonala állandó kritikai megjegyzésekre adott okot. Népszerűségének magyarázata lehet még hírközlő funkciója: a *Hírharang* rovat informális ismereteknek, pletykáknak is tért adott. Az esztétikai igénytelenségükkel ellentétbe állított társadalmi, irodalmi szerepükkel a lap készítői valószínűleg tisztában voltak.¹⁵ A *Hölgyfutárt* Arany rendszeresen olvasta, és Tisza Domokosnak is ajánlotta, persze nem a felhőtlen elismerés mellett.¹⁶

II. Egy kifejezés nyomában.

A „mezítlábas kamasz” eredete és kontextusa

1852-ben tetőzik az az 1850-ben induló, a versbeli párbeszédet előkészítő prózai vita, amelyben az egymásnak ellenszegülő frontok körvonalai bontakoznak ki. A vitában végigkövethető fogalomhasználat figyelmeztethet a korra jellemző információáramlás természetére. A *Hölgyfutár* szeptember 7-ei számában egy Dongó álnévű szerzőtől – aki mögött lehet, hogy Tóth Kálmán sejthető¹⁷ – vitairat jelent meg. A mára már elhomályo-

¹⁵ Az 1853. január 15-i számban, a *Hírharang* rovatban található egy kivonat a *Humorist* című lapból: „egy lap hamarabb halad ha verebek, mintha fehér elefántok fogják elébe; a szempillanát éltet egy lapot, nem a halhatatlanság”. Majd hozzáfűzik, hogy nem ok nélkül közlik ezt a véleményt: „beszélünk magunknak, hogy a szomszéd is hallja.” (51.)

¹⁶ Arany János Tisza Domokosnak, 1852. jan. 29. = *AJÖM*, XVI, *Levelezés*, II, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., 1982, 17. „Általában szeretném, ha, más szépirodalmi lap nem léteiben, a *Hölgyfutárt* naponként tekintetesen elmondaná nekem észrevételeit a benne megjelenő versekről”.

¹⁷ Abból például, hogy az ez után következő cikket (*Egy elveszett tárca, és a Hölgyfutár, meg a „Budapesti viszhang”*), amely az előző szöveg célzásait konkretizálja, Tóth Kálmán már aláírta. Valamint, hogy a Dongó cikkében hivatkozott korábbi, 191. számban Bajáról, Tóth Kálmán szülővárosából érkezett levelekről is szó van. Érvek említése nélkül, de egyértelműen Tóth Kálmánt nevezi meg e cikk szerzőjeként SCHEIBER

suló célzásokkal terhes szöveget Székely József *A hetvenkedőkhöz* című, mozgósító erejű verse vezet be. A vitairat egy korábbi számban megjelent híre, a hölgyek szivarozására adott válaszokat torolja meg. A szöveg indulatából a Hölgyfutár ellen irányuló, a Budapesti Viszhang részéről indított frontális támadás visszaverésére lehet következtetni. Dongó a prózai vitájában azokra a hajdani, boldog időkre emlékezik, „midőn a nemes lelkesüléssel törekvő ifjak[at], az irodalom terén, még nem merészlék »mezítlábu kamaszoknak« gunyolni, némelly magos patkóju bagariás csizmás pimaszok, feledve, hogy ők sem ugrottak ki készen és talpig vértézve Jupiter fejéből”.¹⁸

A sérelem okát, az idézetben belüli idézőjellel jelölt „mezítlábas kamasz” kifejezést Dongó Szilágyi Sándornak Mephisto álnéven (a tartalomjegyzékben az álnév fel van oldva) a Budapesti Viszhangban megjelent, *A nagyidai cigányokról* írt kritikájában (1852. június 19.) találta. Szilágyi ugyanis azt írta, hogy „Aranyról, mint a magyar lyra egyik elsőbb bajnokáról oly időben, midőn Heliconunk annyi mezítlábos kamasz árasztá el dudvaival – Aranyról mint a legjelesebb magyar néphósköltőről óriási cikkeket írhatnánk, ha az ismertetés szűk korlátai közül a bírálóba akarnánk lépni”.¹⁹

A *mezítlábas kamasz* megjelölésnek különös előtörténete van: nem Szilágyi Sándor találta ki, hanem csak kölcsönözte. Erről a kölcsönzésről azonban a Hölgyfutár poétái nem – vagy csak részben – tudhattak. Korábban ugyanis a *Vojtina levelei öccséhez* című Arany-versben volt megtalálható a Dongó által sérelmezett jelző, amely az először a Pesti Röpívekben 1850. december 8-án megjelent második Vojtina-levelelben szerepelt. A vers „»Hancúzni a Parnasszuson mezítláb« / (Mint egy barátom ír valahol, / ki csürhe közt nem örömet dalol” sorai Tompa levelét idézték, aki 1850. október 27-én kelt magánlevelében írta Arany Jánosnak, hogy „Soha nem láttam annyi gazt és szemetet az irodalomban kivált a költőiben, mint jelenleg van! mezítlábas kamaszok hancúznak, honn érezve magukat; a jól mivelt téreken”.²⁰ Arany a versben azonban csak a *mezítláb* szót vette át, az életkorra irányuló *kamasz* kifejezést nem. Dongó tehát Arany versére nem utalhatott. A sértés nem Aranytól származott, különösen azért, mivel az ő esetében a mezítlábas jelző más jelentést is felvett, nem csak a ’képzetlenség’ metaforájaként szerepelt. Pákh Alberthez írott 1853. február 6-i levelében saját költészetére alkalmazza a „dagályosság” ellentétéként.²¹ Erről azonban a másik oldal nem tudhatott.

Tompa viszont nemcsak Aranynek írt levelében fogalmazta meg véleményét, hanem többeknek is hasonló szavakkal tette szemléletessé ítéletét, mint például Pákh Albertnak²² és Szilágyi Sándornak írt leveleiben. Ez utóbbinak, Szilágyi Sándornak írt 1850.

Sándor és ZSOLDOS Jenő (*Az 1852. év néhány irodalmi mozzanata egy Lisznyai levél tükrében*, Studia Litteraria, X, Debrecen, 1972, 72), akiknek a tanulmánya a vita 1852. évi eseményeit is megvilágítja.

¹⁸ DONGÓ, *A hetvenkedőkhöz*, Hölgyfutár, 1852. szept. 7., 204. sz.

¹⁹ Idézi: SCHEIBER–ZSOLDOS, *i. m.*, 72.

²⁰ *AJÖM*, XV, *Levelezés*, I, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., 1975, 295.

²¹ Vö.: „a nálad lévő »mezítlábos« verseim kiadását halaszd el ad graecas calendas: ne bosszantsuk szegény A. B. C.-t [Kazinczy Gábort]. Ha lesz versem, amit elég dagályosnak hiszek arra, hogy kiadhasd, majd felküldöm.” (*AJÖM*, XVI, *Levelezés*, II, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., 1982, 170.)

²² Pákh magyarázkodó levelében Kazinczy Gábort mentegeti, mert nem Aranyék, hanem azok ellen szólt, „kiket Tompa Miska, méltó keserűséggel, hozzám intézett leveleiben nehányszor »mezítlábas kamaszoknak«

október 22-i keltezésű leveléből vette át Gyulai Pál Tompa kifejezését és tette nyilvánossá, az érintettek megértését kérve indiszkréciójáért, azért, hogy a nem nyilvánosságnak szánt sorokat közismertté tette. Gyulai mint Szilágyi lapja, a Pesti Röpívek kritikai rovatának vezetője, *A Hölgyfutár poétáiról* értekezve nemcsak Aranynak Szilágyi Sándorhoz írt 1850. október 21-én kelt magánleveléből idéz a szerző megnevezése nélkül, hanem a Tompából is. Nem tünteti fel a nevüket, de céloz rájuk, „két legjelesebb magyar költő”-ként nevezi meg őket. A kortársak számára valószínűleg könnyen feloldható volt az, hogy kikre utal és kiket idéz a Gyulai ismert jegyével, a nyilas ábrával jegyzett támadás. Az idézett szöveg Aranynak az a levele volt, amellyel együtt küldte a *Vojtina levelei öccséhez* című versét Szilágyinak. Gyulai a levél harmadik bekezdését citálja: „Iszonyú sok lerúdálni való állat kezdi rágni a bogácskorót Parnassus körül. Nem vagyok azon értelemben, hogy ezt hazafiságból túrnünk kell. Botot nekik, míg el nem rontják a közönység izlését, vagy el nem csömöröltetik az összes szépirodalomtól. Hiszen inkább semmi irodalom, mint olly botrányosan infamis! Tisztelet a jóknak, de azon tehetség, sőt studium nélküli elbizakodott ficzkókat, kik, csak úgy odavetve (mint T. írja valahol) költőnek czimezik becses uri magukat, orron kell ütni. Ezzel nem ártunk sőt használunk az úgynek. Fel ti jobbak, ti erősebbek: Augias istálója tele van”.²³

Tompa október 22-én kelt, szintén Szilágyinak címzett leveléből pedig azt a részt idézi Gyulai, amelyben a Dongó által olyannyira sérelmezett „meztlábás kamasz” kifejezés valószínűleg először fordulhatott elő: „Egyébiránt nem is öröm azon csürhenép közt állani, mellyel az újabb időkben kegyetek (szerkesztők) az irodalmat ellepeték, – fáj az ember lelke, ha látja, hogy minden meztlábos kamasz otthon érzi magát a szépirodalmi téren; s confidens impertinentiával akar ott helyet foglalni, olly nyomorú silányságokkal, minőket 1817-ben írtak a *magyartársaságokba* összeállott syntaxista gyerekek”.²⁴ Dongó tehát a Budapesti Viszhang elleni támadásakor Szilágyi Sándort idézi, de a *Hölgyfutár* poétáira alkalmazott „meztlábás kamasz” megjelöléssel már találkozhatott másfél évvel korábban a Pesti Röpívekben is, Gyulainak abban a nagy vihart kiváltó polémiájában, amelyre a *Hölgyfutár* reflektált is, diadalmaskodva véve észre, hogy Gyulai Rém Elek és Mike nevű szerzőket is, azaz Tompa Mihályt és Erdélyi Jánost is a fűzfapoéták között emlegette.

Szilágyi a lekicsinylő megjelölést mintha Arany korábban megjelent versének célzásából, valamint a Tompa magánleveléből közzétett sorokból venné át. Arany viszont egyértelműen – hiszen versében hivatkozik is rá – Tompától vette át ezt a fiatalabb köl-

nevezetett”. (*AJÖM*, XVI, *Levelezés*, II, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., 1982, 172.)

²³ GYULAI Pál, *A Hölgyfutár poétái*, Pesti Röpívek, 1850. dec. 1., 9. sz., 285. A levél egész szövege megtalálható: *AJÖM*, XV, *Levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., 1975, 293. (Gyulai polémiája kötetben: GYULAI Pál, *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, KOMLÓS Aladár, Bp., 1961.)

²⁴ GYULAI Pál, *A Hölgyfutár poétái*, Pesti Röpívek, 1850. dec. 1., 9. sz., 285; Tompa Mihály levele Szilágyi Sándorhoz, 1850. okt. 22. = TOMPA Mihály *Levelezése*, I, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Bp., 1964, 120. Ezt a „meztlábás” kifejezést a szerkesztő, Arany levelének címettjé – Szilágyi Sándor – is használja e kritikához fűzött megjegyzésében.

tökre vonatkozó gúnyos jelzöt. Szilágyi Sándornak *A nagyidai cigányokat* jóindulatúan ünneplő és kezdő költők felé szűrő kritikájára tehát – stratégiai szempontból szinte érhetően – a *Hölgyfutár* válaszul 1852. október 6-án (a dátumban lehet, hogy célzást gyaníthatunk) *A nagyidai cigányok* nyomdai munkálataiban feltehetően közreműködő Tóth Kálmán által szerkesztett *Hírharang* rovatában ismerteti az eredetileg az Új Magyar Múzeumban megjelent Toldy Ferenc-kritikát, amely elsősorban *A nagyidai cigányokra* vonatkozó ellenérzéseit hangoztatta, de Lévay és Tompa köteteiről is megírta lesújtó véleményét. Toldynak az Új Magyar Múzeumban és a *Hölgyfutár*ban megjelent soraiban Arany *A nagyidai cigányok*ja így „ítéltetik meg”: „Szomorú aberratiója egy ritka szép léleknek, nem a tárgyánál fogva, mert a költő minden tárgynak kölcsönözhet költői érdeket az eszme által, mellynek azt vivőjévé teszi; de a tartalomnál fogva, melly – áldatlan üresség.” Úgy tűnik tehát, mintha Gyulainak a magánlevelet nyilvánosságra hozó indiszkrécióját, Toldy kritikájának az ismertetésével Arany Jánoson és vele Tompán meg Lévayn torolnák meg a sértett költők.

Ez a „kamasz” megjelölés fordul elő aztán Arany *Lisznyai Kálmánnak* című versében, jelezve, hogy a „mezítlás kamasz” elnevezés alatt elsősorban Lisznyaira gondolhattak, ami Lisznyai születési évét nézve legalábbis talányos.²⁵ Lisznyai, ha fiatalabb volt is Aranyánál, költői munkássága jóval korábban indult, még Petőfit is megelőzte. Az 1840-es évek első felében Petőfinél is ismertebb költő volt.²⁶ Tompa és az ő nyomán Arany, Gyulai és Szilágyi Sándor tehát mesterségesen kreált egy generációs ellentétet, ezáltal is leplezve a fontosabb esztétikai vitát. Inkább a nemzedéki ellentét retorikáját használták ki az eredendő poétikai ellentétet hangsúlyozó beszédmodd helyett, valószínűleg azért, mert az kevésbé megfogalmazható, könnyen szereptévesztő beszédmoddot eredményezett volna, hiszen Lisznyai, Tóth Kálmán és a másik oldal kisebb költői, Gyulai, Lévay, Szász Károly között olyan nagy tehetségbeli különbség nem volt, ami a markáns szembeállítást magyarázhatta volna. Gyulai tévedése, Rémm Elek és Mike emlegetése a másik oldal elmarasztalásakor, jelzi a poétikai bizonytalanságot a két tábor szétválasztásában. Ennek a retorikailag képzett hadállásnak, vagyis a generációs antipátiává változtatott esztétikai ellentétnek köszönhető aztán, hogy a *Hölgyfutár* nemzedéki lapként számon tartott szerepkört kapott, és talán az is, hogy az utókor – valószínűleg tévesen – Lisznyait tette meg az ellenoldal vezető költőjének, az ellentámadásokat összehangoló vezéregyéniség szerepét ruházva rá, amely vélemény valószínűleg korrekcióra szorul.

²⁵ Lisznyai 1823-ban, de lehet, hogy 1821-ben született. (Vö. SZILÁGYI Márton, *Lisznyai Kálmán: Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulmányai*, Bp., 2001, 17; ANDOR Csaba, *Szilágyi Márton Lisznyai kismonográfiájáról = IX. Madách Szimpózium*, szerk. BENE Kálmán, Bp.–Balassagyarmat, 2002, 220 skk.) A *Hölgyfutár* poétái közül egyedül Tóth Kálmán esetében lehetne ilyen generációs ellentétet a konkrét életkor alapján feltételezni. Ő ugyanis 1831-ben született. Tóth Endre 1824-es, Székely József 1823-as, Szelestey László 1821-es születésű. Aranyék oldalán viszont Szilágyi Sándor 1827-es, Gyulai 1826-os, Lévay 1825-ös.

²⁶ Erről részletesebben SZILÁGYI Márton, *i. m.*, 32.

1972-ben Scheiber Sándor és Zsoldos Jenő egy Lisznyai-levelet tett közzé,²⁷ amelyet egy tanulmánnyal vezettek fel, megmagyarázva azt az irodalmi kontextust, amely érthetővé tette a levél hivatkozásait, mivel a tartalma a kor irodalmi életére, vitáira vonatkozó utalásokat tartalmazott. A tanulmány az 1852. év három fontos irodalmi polémiáját mutatta be, nagy korismerettel, gazdagon. A levelet a költő Falu Tamás adta a szerzőknek, akinek meg is köszönték az engedélyt a közlésre. A levél 1852. szeptember 12-én kelt és a szerzője Kálmánként írta alá magát. A címzett Vadnay Károly volt. A közreadók egyértelműen Lisznyai Kálmánt tartották a levél írójának, kételyeket ez ügyben nem vetettek fel, a kézírás összehasonlítását Lisznyai más levelével – úgy tűnik – nem végezték el. Szilágyi Márton monográfiájában támaszkodott erre a szövegközlésre, még ha nem is illett bele koncepciójába, a Lisznyait független és csak a honoráriumokból élő értelmiségiként bemutató elképzelésébe. A levél írója ugyanis leírja, hogy a Hölgyfutár segéd-szerkesztője lett jelentős fizetés mellett.

Bár az 1850-es években kialakult költői párbeszéd feltárásának szempontjából talán mellékes, hogy ki is volt valójában a szerző, mégis pontosítani kell az eddigi megállapításokat, hiszen ez alapján tűnhet elő a Lisznyait vezérszerepbe kényszerítő, később megszilárdult felfogás, ami e levél téves olvasatát is eredményezte. Lisznyai szerzősége ugyanis tarthatatlan és erre – azzal együtt, hogy Scheiber Sándor és Zsoldos Jenő tévedésére valószínűleg található mentség, valamint tanulmányuk, ennek ellenére is, alapvető áttekintés a kor irodalmi életére vonatkozóan – fel kell hívni az irodalomtörténet-írás figyelmét, nehogy ez a hibás adatközlés további tanulmányok hivatkozási pontjává váljon. Több tény utal arra, hogy a levelet nem Lisznyai Kálmán írta, hanem a nála jóval fiatalabb Tóth Kálmán. Szilágyi Márton koncepciója tehát arról, hogy az 1850-es években Lisznyai a független – és így folyóirathoz sem kötődő –, honoráriumaiból élő költő típusát testesítette meg, nem csorbul ki így. A százhusz évvel a keletkezés után, 1972-ben közreadott levél utalásai egyértelműen Tóth Kálmán szerzőségét jelzik, akinek költészet-történeti szerepe átértékelődik ennek a levélnek a fényében.

Már a második bekezdés eleje zavarba hozta a Lisznyai szerzőségét elfogadó közreadókat, amelyben a levél írója az *Azoknak, kiket illet* című saját versének egy metaforáját magyarázza meg. Ehhez a közreadók hozzáfűzték: „nem akadtunk rá e versre”. Tóth Kálmánnak ez a verse a Hölgyfutár 1852. július 30-ai, 172. számában található meg és erős fenyegetést tartalmaz a költő támadóival szemben. Feltehetően a vers agresszív hangján és túlzott öntudatán fennakadó Vadnay kérdésére válaszol a levél és a vers írója: „Én nem azt értem, hogy az irodalom egén nap vagyok – hanem hogy a lelkem nap, mit az ármánykodás felhői el nem fognak nyomni...”²⁸ Ez a magyarázat a vers elejét értel-

²⁷ SCHEIBER–ZSOLDOS, *i. m.*

²⁸ SCHEIBER–ZSOLDOS, *i. m.*, 79.

mezi: „Gyüöljjetek, jól van! Mit bánja a nap, ha / Egy két bitang felhő suhan végig rajta, / Azért tovább ragyog?”

A levél harmadik bekezdésében írója arról számol be, hogy a „Hfutárnak segédszerkesztője lettem. Már egy hete én írom a *** jegy alatt a Hírharangot”.²⁹ Majd a levél vége felé visszatér erre, és elmondja, hogy mennyit kap munkájáért: „jó fizetésem van, [...] 30 pengő, s ebéd NIgnácnál”. Arról nincs adat, hogy Lisznyai valaha is a Hölgyfutár szerkesztője lett volna, annál inkább tudható ez Tóth Kálmánról, aki jóval később írt emlékezésében is eldicsekszik ezzel a csodálatot arató nagy fizetéssel: „nagy úr valék az akkori írók közt; segédszerkesztője voltam annak az »egyetlen szépirodalmi lap«-nak; irtam bele újdonságokat, színházi kritikát, verset, humoreszkeket, külföldet és vegyest, és kaptam azért havonként harminc forintot. Nagy dolog volt az akkor! A fiatal írók úgy néztek, mint valami Krözust s a legtitkosabb irigységek tárgyát képeztem.”³⁰ A *Pallas lexikon* úgy tudja, hogy Tóth Kálmán 1852 júliusától lett a Hölgyfutár segédszerkesztője.³¹ E levél ismeretében viszont a szeptember eleji időpont nevezhető meg Tóth Kálmán segédszerkesztői munkájának kezdőpontjául. A levél közreadói a *** jelzéssel megjelent *Hírharangot* először az 1852. szeptember 9-ei számban találtak.

Lisznyairól tehát nem tudható, hogy biztos fizetéssel is kötődött volna a laphoz, noha versei rendszeresen jelentek meg a Hölgyfutárban. Tóth Kálmán esetében ez viszont ismert volt, tehát, ahogy a levélben írta, tényleg befolyással rendelkezhetett annak a lapnak a tartalmára vonatkozóan, amelynek aztán 1856 és 1862 között főszerkesztője is lett.

„Ezután befolyással leszek a lapra, s hiszem jobb lesz a Vizhangnál, minek öt utolsó számában alig akadtam egy igazán jó versre. Polémiámban igazat mondek” – állítja a levél írója, és valószínűleg arra a polémiára céloz, amely *Egy elveszett tárca, és a Hölgyfutár, meg a „Budapesti viszhang”* címmel Tóth Kálmánként aláírva jelent meg a Hölgyfutár 1852. szeptember 7-ei 204. számában, tehát öt nappal a levél keltezése előtt. Lisznyai ilyen nyilvánvaló polemikus írásáról nem tudni. Ebben viszont, a talált szöveg irodalmi sablonját alkalmazva, a megszólaló párbeszéd formában vitatkozik egy Júlia nevű lánnyal. Júlia az, aki a Budapesti Viszhang és Hölgyfutár közti vitában az utóbbi védelmére kel és megfigyeli azt, amit Tóth Kálmán a levelében is megfogalmazott, hogy „a Hfutár napi lap, a Viszhang pedig tisztán az irodalomra szorítkozik, s még is minő figyelemmel kíséri azt, talán ollyasszerű bírálatokkal mint a 'Nagyidai Cigányok' é? – ha Boileau föltámadna, s elolvasná, bizony bizony ismét jobb létre szenderülne. A Hölgyfutárban tisztán önálló, s nem journalistikai műnek többnyire csak a versek tekinthetők, ezekre nézve pedig ünnepélyesen fölmerném híni koszorus költönket Vörösmartyt, és Cucort, olvassák végig az augusztusban mind a két részről közlött verseket, s mondják ki a haza színe előtt melyik adott több jót?”³² A levél tehát megerősíti Tóth Kálmánnak a

²⁹ SCHEIBER–ZSOLDOS, *i. m.*, 80.

³⁰ TÓTH Kálmán, *A „szegény Beöthy Laci”-ról* = T. K., *Irka-firkák: Elbeszélések, emlékjegyzetek, novel-lák, jellemvázlatok s több efélék*, Bp., 1877, 129.

³¹ *Pallas nagy lexikona*, IX, Bp., 1895, 426 (Hölgyfutár címszó).

³² TÓTH Kálmán, *Egy elveszett tárca, és a Hölgyfutár, meg a „Budapesti viszhang”*, Hölgyfutár, 1852. szept. 7., 204. sz., 825.

Hölgyfutárban megjelent véleményét, amely a Budapesti Viszhangban napvilágot látott versekkel kapcsolatban párbeszédesebb formában fejtette ki kritikáját.³³ A polemikus írást Tóth Kálmán egy példázattal zárja, a tárcában talált kép leírásával értelmezi a vitaszituációt: „két madár áll elől egymásnak szemben, az egyik már tapasztalt sármány, a másik fiatal pinytőke, mindegyiknek vannak dalos társai s úgy látszik dalolnak is, mert mindketőnek van hallgató közönsége, az öregebbé azonban nagyobb mint a fiatalé. A kisebb közönségű madár vezér ezt nem a legjobb szemmel nézi s gondolkozik valjon mit csináljon – s íme elő jön több ezer szarkája kik elkezdenek iszonyuan csörögni, hogy mért nem hallgatják kizárólag azon felekezetet, mellyhez ők tartoznak, mire mind a két közönség igen nagyot kacag”.³⁴ A példázat talányos, nem egyértelmű az álláspontja. Tóth Kálmán, ha a körülötte kialakult költői csoportosulást tartja fiatalabbnak, mintha önkritikát gyakorolna. Ha viszont nem – erre utalhat az, hogy a vitát a Budapesti Viszhang sértése robbantotta ki, tehát a fiatalabb, féltékenységében zajt csapó pinytőke mintha inkább rájuk utalna –, akkor az általa vezetett költőket nem a fiatalabbak közé sorolja, hanem a nagyobb népszerűséggel és olvasóközönséggel rendelkező, a példázatban idősebbeknek nevezett költők közé. Ezzel a látszólagos generációs ellentétet relativizálja. Mintha elfogadná a másik oldalt a „mezitlábas kamasz” megjelöléssel felajánlott nemzedéki polémiáját, de egyben vissza is fordítja azt. A példázat azonban kétértelműsége mellett még azért is érdekes, mert ezzel Tóth Kálmán irodalomtörténeti folyamatba helyezi a vitát, szinte irodalomtörténeti korszakhatárnak állítva be a két tábor között tapasztalható ellentétet. A sármány említése ugyanis arra az 1847-ben a Honderűben megjelent paródiára céloz, amely *Óda ökörszemhez* és *Viszon-óda Sármánykához* címmel Petőfi és Arany levélváltását csúfolta ki, a Petőfi és Arany összefogásával jellemezhető költői áttörést utasítva el.³⁵ Azzal, hogy Tóth Kálmán erre utal, azt érzékelteti, hogy Petőfiéhez és Aranyéhoz hasonló ízlésváltásként kívánja értelmezni ezt az 1850-es évek elején kialakult vitát, és ezzel szinte egy újonnan indult költői mozgalomnak akarja azt beállítani.

Scheiber Sándor és Zsoldos Jenő tanulmánya és az azt követő levél ellentmondást is tartalmaz, feltehetőleg azért, mert a Kálmán keresztnév azonossága, és talán a levél tulajdonosának, Falu Tamásnak az átruházáshoz fűzött magyarázata nem engedte érvényre juttatni a kételyeket. Scheiber Sándor és Zsoldos Jenő idézi a Magyar Hírlap 1852. szeptember 10-ei számából azt a részt, amely arról számol be, hogy *A nagyvidai cigányokhoz* Tóth Kálmán szedte a betűket. A levél pedig hivatkozik ugyanerre az eseményre, olyan kontextusban, hogy az írója szerint éppen ez a bizonyítéka annak, hogy nem lehet félté-

³³ A vonatkozó időszakban a Budapesti Viszhangban az alábbi versek jelentek meg: Gyulai Pál: *Nem siralomvölgy*, Szász Károly: *A kőrösi temetőben*, Lévy József: *Emlékkönyvbe*, Császár: *A sorshoz*, Gyulai: *Járok alá és fel*, Sükei Károly: *Méla perczek*, Székely József: *Aranynak*, Lévy: *Szép hajadon*, Sujánszky: *Flórához*, Vachott Sándor: *Könnyelműek dala*, Örmhegyi: *Isten hozzád*, Gyulai: *Rajtam ne csodálkozzatok...*, M. Flóra: *Dalolj, dalolj*, Vachott Sándor: *Szép szemek*. Ezek közül az M. Flóra verse azért érdekes, mert Majthényi Flóra később Tóth Kálmán felesége lett.

³⁴ TÓTH Kálmán, *Egy elveszett tárcsa, és a Hölgyfutár, meg a „Budapesti viszhang”*, Hölgyfutár, 1852. szept. 7., 204. sz., 826.

³⁵ A paródiák megtalálhatóak: *AJÖM*, XV, *Levelezés*, I, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., 1975, 835–838.

keny *A nagyidai cigányokra*, ahogy azt a Budapesti Viszhang szerkesztője, Szilágyi Virgil állította. A közreadók azonban nem arra következtettek ebből, hogy akkor csak Tóth Kálmán írhatta a levelet, hanem homályos mendemondákra hivatkoznak, és erőltetett magyarázatba kezdenek, hogy Lisznyai szerzősége fenntartható legyen.

Tóth Kálmánnak – mondjuk most már így – ez a levele szeptember 12-ei keltezésű. A Tóth Kálmán által szerkesztett *Hírharang* rovat pedig, ahogy látható volt, 1852. október 6-án ismertette és adta közre Toldynak Tomparól, Lévyáról és *A nagyidai cigányok*-ról írott kritikáját, amely miatt aztán Arany, Tompa és Lévy jó időre elfordult a laptól. Aranyak az utolsó itt megjelent verse az *Itthonn* (!) című az 1852. február 14-ei számban, a következő viszont már nem a Nagy Ignác vezetése alatt álló, hanem a következő korszakába érkezett, Berecz Károly által szerkesztett Hölgyfutárban jelent meg 1854. november 9-én *Reggel, este* (később *Reg és est*) címmel.

Valószínű tehát, hogy a Lisznyai-féle oldal vezető, koordináló költője nem Lisznyai, hanem a nála jóval harciasabb és gyakorlatiasabb, a mozgalomirányító szerep eljátszására jóval alkalmasabb Tóth Kálmán lehetett. Lisznyai szerepe inkább ahhoz hasonlítható, amelyet Arany és Tompa töltött be a Gyulai és Szilágyi által központosított másik oldal esetében. A kor elismert költőjének a presztízsét ruházta rá a kezdő költők érdekérvényesítő csoportosulására.

IV. A szövegkiadás további bonyodalmai.

Egy „Arany-vers”, amelyet nem Arany írt

Az ellenoldal főbb költőinek szerepeit módosító kitérő után visszatérve az eredeti témára, a versbeli párbeszéd, paródiák e korszakban vezető műfajként való megfigyelésére, a költői csoportosulások, szervezkedések stratégiájának vizsgálatokor újra pontosítandó szövegközlésre bukkanhatunk.

A *kamasz* szó feltűnése miatt már említett *Lisznyai Kálmánnak* című vers kézirat nem ismeretes. Az Arany László által négy kötetben kiadott hátrahagyott iratok első, a verseket tartalmazó kötete tartalmazta a szöveget, amelyet a kritikai kiadás VI. kötetébe Voinovich is átvett, de hozzáfűzte, hogy Arany Lászlóé nem az első szövegközlés volt. A vers azonban az Arany László-féle hátrahagyott versekben és Voinovichnál is két részből áll. Az egyik a *Lisznyai Kálmánnak*, a másik a *Kín* című. És ezzel el is érkeztünk a kérdésekhez. Voinovich ugyanis – valószínűleg nem véletlenül – ezt a második egységet a tartalomjegyzékben nem vette fel, vagyis nem jelölte meg külön szövegegységként, bár a sorok számozását a *Kímmal* újraindította. Nem teljesen egyértelmű tehát a sajtó alá rendező szándéka arra nézve, hogy egy vers két részeként, vagy két különálló versként lehessen tekinteni a szövegeket. A tartalomjegyzékből való kihagyás azonban arra utal, hogy a kritikai kiadás szerint ez a *Kín* a *Lisznyai Kálmánnak* című vers tartozéka csupán, vagyis nem tekinthető önálló költeménynek. Arany összes verseinek később megjelent, Keresztury Dezső és Keresztury Mária által szerkesztett népszerű kiadása viszont a talányt egyszerűen oldotta meg, már a tartalomjegyzék szerint is külön címen szerepel ez a

vers. A kritikai kiadás által kodifikált szövegkiadásokban tehát már önálló címmel jelölt különálló Arany-verssé vált a *Kín*. Ez pedig azért lehet most különösen érdekes, mert arra utal, hogy Arany, még ha ki is figurázta Lisznyait a *Liszniai Kálmánnak* írt versében, de utána rögtön írt egy másikat, amelyben már komolyan kipróbálja, szinte kísérletezve, szinte a terhelési próbáját vizsgálva a Liszniai által alkalmazott költői eszköznek, az egy vagy két szótagú rövid verssorokat. Sőt még rá is licitál, hiszen a *Kín* még virtuózabb, mert csak egy szótagos sorokból építkezik. Komoly kísérletnek tűnik ez a versszöveg, hiszen nem mutat parodizáló, kritikai felhangot ezzel a versépítő móddal szemben, pusztán a *Kín* cím utalhatna erre, de az is csak akkor, ha a kínírmre való utalást veszünk észre benne.

Ez azonban nem ilyen egyszerű, hiába illene bele a megértő módú és a kezdő költők egyes fogásait kipróbáló Arany képébe.³⁶ Voinovich Géza a *Liszniai Kálmánnak* című vers első megjelenésére nézve a *Nemzet* című lap 1883-as évfolyamához iránítja az érdeklődőt.³⁷ Ez már magában gyanús. A *Nemzet* ugyanis – ez az 1882. szeptember 1-jén indult szabadelvű lap, amelynek Jókai volt a főszerkesztője – olyan napilap, amely reggeli és esti kiadással is rendelkezett. Tehát pusztán az évre korlátozó megjelölés egy kritikai kiadás igényeit tekintve nem tekinthető egyértelműnek, hiszen egy egész évfolyamot kell átlapozni az állítás ellenőrzéséhez. Különösen azért hibáztatható Voinovichnak ez a nagyvonalúsága, mert felesleges munkát ró arra, aki kíváncsi erre az első szövegközlésre, hiszen nem is az 1883-as évfolyamban található, hanem az 1882. december 31-ei, reggeli, 120. szám mellékletében.

Valószínű, hogy Voinovich a kritikai kiadás sajtó alá rendezése közben nem vette ezt a számot elő, mint ahogy jóval korábban, az Arany-életrajz írásakor sem, mivel már ott is tévesen jelölte meg Szilágyi emlékezésének idejét.³⁸ Csak az idők múlása során elhomályosuló emlékezetből utal tehát erre az adat- és szövegközlésre. A kritikai kiadásban megjelent szöveg vizsgálata azt mutatja, hogy Voinovich egyértelműen az általa második közlésként megjelölt, Arany László által kiadott hátrahagyott versekből vette át a verset és Szilágyi Sándor szövegét még szövegváltozatként sem tüntette fel. Arany László pedig vagy felülbírált Szilágyi Sándor véleményét talán a birtokában akkor még meglévő kézirat ismeretében, vagy pedig – és ez a valószínűbb – akárcsak Voinovich, ő sem olvasta el figyelmesen Szilágyi sorait. Őt azonban mentheti az, hogy nem is hivatkozik Szilágyi emlékezésére, és nem is kritikai kiadást szerkesztett. Csak annyit fűz hozzá magyarázatul, hogy „Az ötvenes évek elején a francia irodalomban divatba jöttek a hangutánzó versek; madarak csecsergését, erdei zsvajjt, békák zaját stb. akarták a rhytmus és rím mesterkélt pengésével kifejezni, s ezzel egy eredeti újítást hozni be a leíró költészetbe. Nálunk e téves irányt Liszniai Kálmán kezdte meghonosítani s rövid sorokra szaggatott, csengő-bongó versekkel lépni föl.” Majd állításának alátámasztásául idéz

³⁶ Ezt korábban a *Vojtina levelei öccséhez* című vers kapcsán fejtettem ki (*Hová levél? ... = Levél, író, irodalom*, szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, Piliscsaba, 2000, 139–151).

³⁷ *AJÖM*, VI, *Zsengék és rögtönzések*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., 1952, 219.

³⁸ VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza 1849–1860*, Bp., 1931, 197. (Itt a téves dátum 1883. dec. 30.)

Lisznyai *Nyáréjéből*, abból, amelynek címe a *Lisznyai Kálmánnakban* is szerepel, de nem nevezi meg a vers címét.

Arany László figyelmét, ha olvasta volna, nem kerülhette volna el Szilágyi állítása, aki a két vers keletkezésének a történetét bemutatva megjegyzi: „Hogy mennyi belőle a Szászé s mennyi az Aranyé, nem tudom. Az utolsó »Kín« egészen Szászé. Hogy Aranynak nagy része van a vershez tőle magától hallottam. [...] Én itt Pesten nem csináltam titkot a dologból, – sokat olvastuk s sok jóízűt neveltünk rajta.”³⁹ Szilágyi tehát azt mondja, hogy közösen, Arany és Szász Károly együtt írták a *Lisznyai Kálmánnak* című verset, míg a *Kín*ről határozottan állítja Szilágyi, hogy nem Arany írta, tehát ennek a versnek ki kellene kerülnie Arany összes műveinek kiadásából, vagy legalább kétes hitelűként kellene megjelölni.

A Nemzet- és az Arany László-féle kiadás apróságokban eltér a kritikai kiadásban közöltektől. Az eltérések pedig egyértelműen azt mutatják, hogy Voinovich Arany Lászlóra támaszkodott, de hozzá képest is módosított a szövegen.⁴⁰ A legfőbb különbség az, hogy Szilágyinál alá van írva a vers, így: „Szász”, ami sem az Arany László-féle, sem a Voinovich-féle Arany-kiadásban nem található meg. Érthető, hiszen így nem került volna be a *Kín* Arany versei közé.

A vers keletkezéséről is Szilágyi Sándortól tudhatunk. A *Nyáréj* Hölgyfutárbeli megjelenése váltotta ki a parodizáló kedvet – állítja, és ebben Szilágyi is tévedett, mivel Lisznyainak ez a verse nem a Hölgyfutárban jelent meg. Majd így folytatja: „Ez már több volt, mint a mennyit Arany gyomra elbírhathatott volna, Szász Károlyt is erősen bántá a kinrimelés, ki már akkoron, fiatalsága daczára, igen szép állást vivott ki magának. A mint megkapták a Hölgyfutárt, mely a verset hozta, egy fali kalendáriumra igen jóízű paródiát penderítettek, nem a nyilvánosság számára, hanem maguk közt, hogy megmutassák, hogy

³⁹ SZILÁGYI Sándor, *Vers-tréfa Arany Jánostól és Szász Károlytól*, Nemzet, 1882, reggeli kiadás, melléklet a dec. 31-ei 120. számhoz, I. n.

⁴⁰ A változatok: A cím Szilágyinál és Arany Lászlónál *Lisznyay Kálmánnak*, Voinovichnál *Lisznyai Kálmánnak*. Szilágyi Sándornál a 12. sorban „Hipp-huppot” áll, ahogy Arany Lászlónál is, Voinovich tehát rontotta a szöveget. A versszakbeosztás is más. Szilágyinál a 17. és a 18. sor között nincs új versszakot jelölő kihagyás, Arany Lászlónál nem lehet tudni, mert oldaltörés található nála itt. A 35. sor után sem kezdődik új versszak Szilágyinál, de Arany Lászlónál igen. A 41. sorban „Mert’szen” található Szilágyinál és Arany Lászlónál is, Voinovich tehát a „Mer’szen”-nel ismét rontott a szövegen. A 44. sorban „Mert mind ez” áll Szilágyinál, ugyanígy Arany Lászlónál is, Voinovich tehát modernizálta az írásképet, ami elfogadható. A 48. sorban Szilágyinál nincs idézőjelben és kurziválva a „Nyári éj”, Arany Lászlónál igen és kötőjel van a két szó között. A 69. sorban Szilágyinál „A mitül” szerepel, Arany Lászlónál is, Voinovich tehát ismét modernizált. A 73. sorban Szilágyinál nincs sorzáró írásjel, Arany Lászlónál pont található, míg Voinovichnál kettőspont. Ugyane sor után nincs Szilágyinál új versszakot jelző hely, Arany Lászlónál ismét oldaltörés van, amelyet Voinovich új versszakként értelmezett. A 74. sorban Szilágyinál a sor egy (») idézőjellel kezdődik, amelynek nincs bezárása. Ez Arany Lászlónál nem szerepel már. A *Kín*ban a 4. sor végén Szilágyinál nincs vessző, Arany Lászlónál és Voinovichnál van. Az 5. sor végén viszont Szilágyinál van vessző és a többieknél nincs. A 12. sorban Szilágyinál nincs sorvégi írásjel, a többieknél pontosvessző található. Szilágyinál viszont a 14. sor végén van vessző és a többieknél nincs. Nála a 16. sor végén is vessző van, Arany Lászlónál pontosvessző, Voinovichnál kettőspont. A 19. sor végén Szilágyinál vessző található, a többieknél nem. Ugyanez érvényes a 21. sorra is.

az ilyen eszméletlen rimeléshez semmi sem kell egyéb, mint plajbász és papiros. A paródiát Szász Károly azonnal megküldte nekem.”⁴¹

Voinovich Géza elhamarkodta tehát ennek a két versnek a közlését. Lisznyai *Nyáréj* című versének a forrását is tévesen adta meg,⁴² ahogy korábban Szilágyi Sándor is. Mivel Voinovich szövegkiadásán sem látszik, hogy megnézte volna Szilágyi Sándor első közlését, feltételezhető, hogy ez a közös tévedésük nem abból származik, hogy Voinovich ellenőrizetlenül átvette volna Szilágyi állítását, hanem abból, hogy egymástól függetlenül, mindketten a Hölgyfutárt vélték az ilyenféle Lisznyai-vers egyedüli lehetséges publikálási fórumának és az Arany által kifigurázott költemény egyedüli lehetséges helyének. A visszaemlékező kortársnak és a korszak kutatójának az előítélete hatott itt. Lisznyainak ez a verse nem a Hölgyfutárban jelent meg és Aranyék sem abban olvasták, hanem a másik oldal lapjában. A *Nyáréj* a Hölgyfutárral rivalizáló és – ahogy látható volt – polémikát folytató Budapesti Viszhang 1852. június 20-ai számának 122. és a következő lapjain található. Kötetben pedig a *Madarak pajtása* című Lisznyai verseskötet tartalmazza a szöveget.⁴³ Az, hogy Szilágyi és Voinovich is a Hölgyfutárt említi, sokatmondó elvétel. Azt mutathatja, hogy a Hölgyfutár a maga korában nem volt olyan egyértelműen elkülönülő orgánus, mint ahogy az a későbbi emlékezésekből, visszatekintésekből kitűnik. A frontok, az ellentétek, a különböző érdekek sokkal bonyolultabbak és összetettebbek, a hadállások pedig sokkal rendezetlenebbek voltak, mint ahogy azt ma látni véljük.

Ez a *Nyáréj* című vers az, amely talán a legtöbbet hivatkozott Lisznyai-vers és a Lisznyai költészetét óvatosan újra-újraértékelő gondolatmeneteknek egyik alapvető példája. A kortárs Tompa szerint Petőfi *Est* című versének a „lőréje”.⁴⁴ Talán Tompa véleménye miatt Arany is ezt említi versében, Arany László viszont azzal, hogy a francia költészeti párhuzamra utal, már mintha líratörténeti szempontból megértőbb álláspontot jelezne. Lisznyai szövege valóban a Petőfi által is alkalmazott szövegépítési módot folytatja, szinte már-már parodizálva azt. Ez a parodisztikus jelleg azonban – eltérően a *Lisznyai Kálmánnak* című verstől – nem egyértelmű: Lisznyai verse Petőfi-paródiaként, de Petőfi utánzásaként is olvasható. Arany és Szász Károly az utóbbi szerint olvasta: nem paródiaként, hanem parodizálható versként kezelték a *Nyáréj*t.

Két, a magyar irodalomtörténetben meghonosodott állítás újragondolása kapcsán kerül elő rendszerint Lisznyai neve. Az egyik a Petőfi-epigonság kérdése, a másik esztétikai értékének, az irodalmi kánonban elfoglalt helyének a felülvizsgálata.

A Petőfi-epigonságot illetően az utóbbi időkben egyértelművé vált ennek az elutasítása. Szajbély Mihály⁴⁵ és Szilágyi Márton⁴⁶ is elhárítja ezt a korábbi ítéletet. Úgy tűnik

⁴¹ SZILÁGYI Sándor, *i. m.*, I. n.

⁴² *AJÖM*, VI, *Zsengék és rögtönzések*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., 1952, 219.

⁴³ LISZNYAI Kálmán, *Madarak pajtása*, Pest, 1856, 356–373.

⁴⁴ Tompa Mihály levele Arany Jánosnak, 1853. jan. 8. *AJÖM*, XVI, *Levelezés*, II, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., 1982, 146.

⁴⁵ SZAJBÉLY Mihály, *Az 1849 utáni „líraellenesség” érvei és forrásai = Forradalom után – kiegyezés előtt*, szerk., bev. NÉMETH G. Béla, Bp., 1988, 67.

⁴⁶ SZILÁGYI Márton, *i. m.*, 84.

tehát, hogy Lisznyai költészetét sikerült megszabadítani ettől a makacsul továbbhagyományozódó és egyre inkább torznak tűnő behatárolástól. A másik, az esztétikai jellegű átértékelésének a kérdése sokkal kényesebb. Az ezt érintő tanulmányoknak már a szóhasználat, az elhallgatás és a kimondás feszültségében elhelyezhető óvatossága is int az elharmarkodott véleményformálástól. Szinte mintha tiltott területre lépnénk ennek firtatásakor.

Kerényi Ferenc szerint „Lisznyai Kálmán esetében nem kerülhet sor perújrafelvételre, feledettsége indokolt.”⁴⁷ Szilágyi Márton szerint is „Lisznyai [...] verseit végigolvasva sem tűnik úgy, hogy létezhetnék esztétikai érdekltsége bármiféle újrafelfedezésnek.”⁴⁸ Mindketten történeti, művelődéstörténeti érdeklődéstől vezérelve nyúlnak a Lisznyai-kérdéshez és alaposan ismerik a szakirodalmat. Szándékosan nem ismertetik tehát a másik oldal véleményét, mert feltehetőleg nem akartak homályos érvelésű és szenzációhajhászónak tűnő értékítéleteket még más véleményére támaszkodva sem bemutatni, és az újabb évtizedek irodalmi kánonját átértékelő lendületbe Lisznyai átértékelésének a kérdését bevezetni. Történetiségében kezelve, a maga korába helyezve ezeket a verseket valóban csak a „torz” és „nevetséges” jelzőkkel válhatnak körülírhatóvá.

A másik vélemény viszont nem annyira Lisznyai idejében, a költői kiteljesedésének a korában keresi a magyarázatot, hanem a későbbi időszak megbocsátóbb szempontjait érvényesíti. Az előbb ismertetett megállapítások előtt jóval korábban már megjelentek olyan nézetek, amelyek jelzik Lisznyai költészete a 20. századi költészeti törekvések alapján történő újraolvasásának a fő csapásait. „Az impresszionista név senkire sem illik úgy, mint őrá” – írja Pitroff Pál, és szerinte ennek kiteljesítésében csak a közepes tehetsége gátolta meg. A *Nyáréj* című versét említi, mint amiben „megvannak a neoimpresszionista irányok minden hibái és erényei”.⁴⁹ Hasonlóképpen nyilatkozik Ökrös Irén is, aki szerint Lisznyai furcsa, természet-lényeget fürkésző verseiben „később a századforduló embertípusa keresi talajvesztett életérzésének a legjobban megfelelő formát”, és – folytatja – az „aktív-demokrata romantikus szónoklatok levetik az ünnepélyes pátoszt és a nagyvárosok labirintusában magányosságra kárhoztatott vox humana desztillált, törekeny versformákba zárja passzivitását, életképtelenségét. Nyugaton a nagyok elefántcsonttoronyba menekülnek. Ilyen elefántcsonttorony a Byron-i önimádat, a Baudelaire-féle »Charogne«-ról beszélő tömegundor, a Verlaine és Rimbaud-féle extravagancia és ilyen akaratlan, szándék nélkül való elefántcsonttorony a Lisznyai-féle rendkívüliség hajszolás is.”⁵⁰

Ezekhez hasonló véleményt formált legutóbb Szili József is. Szerinte a „stílustendenciák, tematikus formatopozsok karakterisztikusabban mutatkozhatnak meg a másod- vagy harmadvonalban, s kiemelésük kedvéért nemegyszer az értékszempon is a háttérbe szorulhat. Ki lehet mutatni, hogy már Lisznyai Kálmán tudott olyat rittyenteni (s éppen az

⁴⁷ KERÉNYI Ferenc, *Lisznyai és a palóc „kelmeiség”*, Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 22 (1976), 281.

⁴⁸ SZILÁGYI Márton, *i. m.*, 8.

⁴⁹ PITROFF Pál, *Az első dekadens impresszionista*, *Élet*, 1925. aug. 16., XVI. évf., 17. sz., 325.

⁵⁰ ÖKRÖS Irén, *A sallangos költészet*, Debrecen, é. n. [1940], 22.

Arany által kifigurázott *Nyáréjből* »az éjszaka zenéje« a példa rá), ami csak évtizedek múlva tűnt fel az európai költészetben. Az *Ilona* költője és Aldo Palazzeschi is utána-érezhette”.⁵¹

Az *Ilona* költője, Kosztolányi véleménye kevésbé hízelgő róla, mégis figyelemre érdemes, mert ő is érzékeli az 1849 utáni költői nemzedék hasonlíthatóságát a költészeti nyelvet radikálisan megújítani igyekvő avantgárd mozgalmakhoz. Tóth Kálmánról írt esszéjében Lisznyaira célozva, de általa az egész költői csoportosulást jellemezve fejti ki, hogy „[s]em a vaskos durvaságban, sem a nyegle pipeskedésben nem ismertek határt. Épp ez a kettősség a megdöbbenő. A sarat megcukrozták. Lenge istennőjük csárdást ropott s paprikás ambróziát ivott. Csodálatosan találkoztak bennük az ízléstelenség végletei. Azokhoz a rongyos, félmeztelen forradalmárokhoz hasonlítottak, akik miután kifosztják a kastélyokat, lábukra tánccipellőt öltének, s fejükre rácsapják a legyilkolt főúr fehér parókáját, hogy annál cifrábbak legyenek. Ők ennek a kornak meghibbant dadaistái, az akkori háborúnak irodalmi elmebetegai.”⁵²

Ezekből a véleményekből is látható, hogy az új hang keresésében Lisznyai olyan területekre tévedt, ahol megelőzte korát. Tehetségének szertelensége azonban nem engedte meg, hogy a lírai modernség egyik megalapozójaként tarthassuk számon. Valószínűleg felesleges az óvatosság, Lisznyai ezzel együtt sem fog bekerülni a 19. századi magyar költészet élvonalába, de pályája jelezheti, hogy a líratörténeti vákuumhelyzet milyen különös időugrásokat tud előidézni. Lisznyainak a saját költészetéről írott sorai ugyanis – egzaltáltságuktól most eltekintve – tudatos költői program körvonalait sejtetik. Palóc dalai, azaz a palóc szellem versformáló lehetőségének felfedezése az új költészeti hang keresésének ugyanúgy egyik eszköze, mint a madárdal versbe szedése. Lisznyai, amikor azt állítja, hogy „senki sem beszél olyan jelképesen mint a palóc”,⁵³ akkor lényegében azt jelzi, hogy a palócosított költői nyelvvel olyan költői eszközt igyekezett kiaknázni, amely a jelképes szemléletmódot, a sugallásos, szimbolikusabb beszédmódot helyezi fokozottabban előtérbe. Madármániáját is azzal magyarázza, hogy megállapítja: a madár „mint zenész és költő minket különben is jóval fölülmul”.⁵⁴ Vagyis a költői hangot a zeneiség (a hangzás) irányában megújító elképzelés vonzotta a madárhang felé. Meg sem közelíti azonban a „Zenét minékünk, csak zenét” sor költőjének, Verlaine-nek a szintjét. Túlzottan konkrét palóc- és madárkultusza abba az irányba hatott, hogy ezeket a motívumokat csak egy egzaltált, túlhajtott idegrendszer mániákus bolondériájának láthassuk, a kellő távolságtartás hiánya eltakarta a fontosabb célt: a költői nyelv modernizálásának a kísérletét. Sem preszimbolista, sem preimpresszionista, sőt – Kosztolányi soraira utalva – predadaista költőnek nem lehet tartani, hiszen ezek a motívumok csak csiraként jelentkeznek, pusztán eredetieskedő költői hangként tűnnek elő, mivel egyetlen egységes szín-

⁵¹ SZILI József, *Utóhang: Világköltők vagy kozmopolita klasszicizmus?* = Sz. J., „Légy, ha birsz, te »világköltő« ...”, Bp., 1998, 207.

⁵² KOSZTOLÁNYI Dezső, Tóth Kálmán = K. D., *Látjátok, feleim*, Bp., 1976, 217.

⁵³ LISZNYAI Kálmán, *Talpraugrott egészségem viziliumleve Graefenbergből a magyar olvasó közönséghez*, Pest, 1857, 6.

⁵⁴ LISZNYAI Kálmán, *Madarak pajtása*, Pest, 1856, VIII.

vonulú költői szöveget sem tudott létrehozni, csak egyes sorok, egyes versszakok jelzik az útkeresés irányát és a költői kiteljesedés lehetőségeit. Lisznyai mentségére szolgálhat azonban az, hogy tisztában volt önmaga képességeivel és szerepével. Szembe tudott nézni jelentéktelenségével, azzal, ahogy az előfizetési felhívásában fogalmazott, hogy „az sem tesz semmit, ha én eddig csupán egyes drága gyöngyszemekre tudtam is csak akadni, – s hibásan, szögletesen, s nem eléggé kellő művészettel fölmutatni; majd lesz egy nyelvészeti ismeretekben is erős és dúsgazdag költői képesség idők folytával, mely a bányát egészen és diadalmasan ki fogja aknázni”.⁵⁵ Reménykedése azonban nem teljesedett be. Lisznyai kísérletei kikerültek a figyelem központjából, kuriózumként maradt fenn csak emlékezete, és inkább életrajza, személyiségének a történetisége maradt érdeklődést felkeltő, versei nevetségesnek tűntek, az ismeretlenségbe veszttek, nem válhattak megtermékenyítő erejűvé. A magyar költői nyelv Lisznyaitól függetlenül jutott el a zeneiség és a jelképiség kiaknázásához és teljesítette be Lisznyai jóslatát anélkül, hogy Lisznyairól tudomást vett volna.

V. Szerepcsere versben

A költői csoportosulások frontjai – látható volt – nem olyan egyértelműek, mint ahogy az a későbbiekben látszik. Egy másik Arany-vers is alátámasztja ezt, és mutatja, hogy a versbeli párbeszéd kialakulása milyen nyereséget is tudott jelenteni a korszak költészetében.

Arany János *Év kezdetén* című verse Arianus álnév alatt 1851. január 17-én jelent meg a *Hölgyfutárban* és egy fiatal poéta képében kérte a szerkesztőt az ingyen lap küldésére, ígérve ezt-azt, főleg verseket. A kritikai kiadás ítélete szerint ez a „Vojtina-levelekkel rokon vers, megtoldva a közönség szatirikus rajzával”.⁵⁶ Arról viszont a kritikai kiadás már nem tud, hogy erre válaszul született egy vers, amelyben a megszólaló egy idős költő képében, tehetetlenségére és kiegészítésére hivatkozva hártja el magát az ingyen lapokat, azzal, hogy ő már képtelen eleget tenni a lap kívánalmainak, vagyis nem tud verseket írni. A válaszvers is álnéven jelent meg, a lap Ronyvafi néven tüntette fel a szerzőt. Az *Év kezdetén* című Arany-vers kigúnyolója – ahogy Kerényi Ferenc felhívta a figyelmemre – Szemere Miklós. Tompa felismerte barátját, Szemere Miklóst a válaszvers szerzőjében: „A »Ronyvafiban« rögtön megösmertelek; Szász Károly *enyémnek gondolá*, én pedig »Ariánus« alatt először téged véltelek. – Te pedig a mi furcsa engem, mint a *Miskából* gyanítám.”⁵⁷ A *Hölgyfutár* szerkesztője ugyanis a Ronyvafi aláíráshoz hozzáfűzte: „Fogadd legszívesebb kézszerítáomat, kedves, jó barát. Egyébiránt Miska tulajdonképpen nem Miska, hanem voltaképpen Jankó, még pedig a legjavából a Jánosoknak.”

⁵⁵ LISZNYAI Kálmán, *Talpraugrott egésségem vizililiomleve Graefenbergből a magyar olvasó közönséghez*, Pest, 1857, 7.

⁵⁶ *AJÖM*, I, *Kisebb költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., 1951, 448.

⁵⁷ Tompa Mihály levele Szemere Miklósnak, 1851. ápr. 23. = TOMPA Mihály *Levelezése*, I, s. a. r. BISZT-RAY Gyula, Bp., 1964, 134.

A szerkesztői megjegyzésből az látszik, hogy Ronyvafi Tompának tulajdonította az Arianus álnéven megjelent Arany-verset és úgy válaszol rá, ahogy Tompa válaszolt Arany Vojtina-levelére, azaz átvette a vers célzását és a felkínált szerepet.

Csakhogy ebben az esetben kissé furcsa a viszony. Az Arany-vers alanya fiatal fűzfapoéta képében könyörög ingyen lap után, és ez egyértelműen a Hölgyfutár poétáira érteendő célzás lehetett. A vers közlésével a Hölgyfutár önkritikát gyakorolt. A választ, a visszavágást pedig egy fiatal költőnek kellett volna írnia, hiszen a válaszvers egy öreg költő képében hárítja el az ingyen lap kérését, hivatkozva arra, hogy ő már kiegészített és képtelen a versírásra. Az Arany-vers által felkínált versépítési szituáció így lenne teljes, a versbeli szerepcsere így valósulna meg tökéletesen. Csakhogy Szemere Miklós 1802-ben született, tehát Arany-nál tizenöt évvel idősebb volt. Szemere részéről nem annyira a másik kifigurázásaként, játékos versbeli szerepcsereként olvasható a két vers, hanem inkább őszinte vallomásként érthető.

Arany verse valóban a *Vojtina levelekkel* megkezdett hangvételt folytatja, amelyet majd a *Vojtina ars poétikájával* teljesít ki. Ez is olyan szerepversnek tekinthető, amelyben a megszólaló a kezdő költő, a fűzfapoéta szerepébe bújva nyilatkozik. Feltűnő azonban, hogy ez a versszöveg nem kínál fel tanító célzatot, tehát az ars poétikaszerű olvashatóságát nem engedi meg érvényre jutni, még olyan különös, a versbeli beszélő megváltozásával működő, szinte az ars poétikai megszólalásmódot kifigurázó formában sem, ahogy ez a *Vojtina ars poétikájában* megjelent. A satirikus felhang és a stílusparódia besűrűsödése azonban itt is nyilvánvaló lehet, de csak akkor, ha tudjuk, hogy Arany írta az először Arianus álnéven megjelent verset, amelyre a szöveg céloz is az „Aranyat ér minden sorom” harmadik versszakban szereplő sorával. Csak csodálható, hogy Szemere Tompára gyanakodott és nem jött rá, hogy az *Év kezdetént* Arany írta. Kérdés azonban, hogy a korszak olvasóközönsége, és főleg Arany mit látott, mit tudott ebből.

Ingyen-lap

Kegyedtől, szerkesztő barátom,
Maradnom látom nem lehet,
Lapját nyakamra küldi egyre,
Hogy irjak bele verseket;
De én azt mondom: eztán sem fog
Kapni, mint eddig sem kapott.
Legyen hát szives nem küldeni
Szerkesztő, kérem, a lapot!

Szárnyas gebém beteg, mogorva,
S mégis mi könnyen meglehet
Üljek rá, a sűrű tömeg közt
Megrugna vagy egy németet.
Jobb, töltsé ő sötét ólamban

ItK

Az isten adta jó napot!
Legyen hát szíves nem küldeni
Szerkesztő, kérem, a lapot.
Irodalomtudományi Közlemények
2006. CXIII. évfolyam 5. szám

S mit is daloljak? csattogányom,
Az édes ajku szerelem,
Körmös bagoly lett, fénykerülő,
Kell az ördögnek nem nekem!
Végig karmolta keblem, s végre
Vadul huhogva elhagyott.
Legyen hát szíves nem küldeni
Szerkesztő, kérem, a lapot.

Vagy a barátság istennőjét?
Tiszta volt egykor mint a hó,
De nagy ...hó lett e leányból,
A mióta már eladó:
Nyalja halálos ellenét is
Egy pántlikáért, mit kapott. –
Legyen hát szíves nem küldeni
Szerkesztő, kérem, a lapot.

Elhagytak! – még a remény is, – nem,
E jós cigányasszonyt magam
Űztem el házamból mérgemben,
Hazudják merre kedve van;
Sápadtan, rongyosan, mezítláb,
A tengeren túl szaladott. –
Legyen hát szíves nem küldeni
Szerkesztő, kérem, a lapot.

S aztán vén hárfás vagyok már én,
S a költészet muzsája bár
Égi, még is csak lány, s inkább
Ifju legények közül jár.
Lelkem olly röst mint sirba fekvő
Bival, pogány egy állapot.
Legyen hát szíves nem küldeni
Szerkesztő, kérem, a lapot.

De, mondok egy okos tanácsot!
Lapjában minap olvasám,

Milly esdeklón vágyik egy ujonc
Poéta – ingyenlap után,
En, ugy sem gyártok többé verset,
Ő mindennap ígér hatót.
Helyettem e derék fickónak
Küldje hát kérem a lapot.

A Hölgyfutár részéről Ronyvafi versének sietős és a címlapra helyezett közreadását magyarázhatta, hogy a generációs célzást a Hölgyfutár gyorsan meg akarta torolni Aranyon. A lap szerkesztősége tehát könnyen azonosulhatott Ronyvafival. Nagy különbséget okoz azonban a vers olvasatában az, hogy kit tekintünk Ronyvafinak. Szemere részéről ugyanis a vers csak játékos élcelődésnek tekinthető az általa az *Év kezdetén* szerzőjének vélt, nála valóban fiatalabb költővel, Tompával. A Hölgyfutár Ronyvafival azonosulása, azonosítása viszont az évődés jellegét megvonja, és jóval komolyabb háttérrel ad a szövegnek, szinte bosszúként válik értelmezhetővé a visszavetítés. A válaszként írt vers ugyanis erős sértést jelenthetett Arany számára, de csak akkor, ha nem tudta, ki rejlik a Ronyvafi név mögött, és a választ a Hölgyfutár visszavágásaként azonosította.

A Hölgyfutár költői könnyen érezhettek azonosítást az Arany versében megszólaló költővel, a célzást valószínűleg észrevették. Aranynál a kilencedik versszakban ugyanis az Irén név jelenik meg. Az Irén nevű hölgy pedig valószínűleg közismert lehetett mint olyan, akinek a lap hangadója, Tóth Kálmán szívesen udvarol. Bár Tóth Kálmán Irén nevét említő novellája és verse csak az *Év kezdetén* megjelenése (Hölgyfutár, 1851. január 17., 13. sz.) után jelent meg (*Irén helyett Dorottya*, Hölgyfutár, 1852. augusztus 27. és augusztus 28., 196. sz.; *Irénnek*, Hölgyfutár, 1856. február 5.), mégis lehetséges, hogy már korábban is ismert volt a fiatal költő és a ma már ismeretlen „Irén” közötti gyengéd vonzalom. Az akkori közvélemény feltehetően tájékozott lehetett az ünnepelt költő, Tóth Kálmán szerelmeit illetően, hiszen – ahogy a kortárs Vadnay Károly emlékezésében feltételezi⁵⁸ – Tóth Kálmán első összegyűjtött, teljesnek nevezett, valójában válogatott kötetének kronológiáját éppen azért bontotta meg, hogy ne lehessen a sorrendből kikövetkeztetni szerelmes verseinek címzettjét. Valószínűleg kedvelt szórakozás lehetett tehát szerelmes versei ihlető múzsájának „megfejtése”. Ez a szerelem egyébként is a jelentősebbek és így feltehetően a hosszabban tartóak közé tartozott, mivel a jóval későbbi keletkezésű *Szerelmeim* című versében Tóth Kálmán az első szerelme után közvetlenül, a második versszakban emlékezik az Irénnel való, „Gyűlöltem bár, szerettem őt” sorral jellemzett viszonyról,⁵⁹ amely a Catullustól eredeztethető, de a magyar költészetben – talán Baudelaire nyomán – Adynál példaértékűvé váló ambivalens szerelemfelfogás egy korai magyar irodalmi változatának tekinthető. Ez is figyelmeztethet arra, hogy Tóth Kálmán nem sorolható be a Bach-korszakban pályáját kezdő fűzfapoéták táborába, hanem a kezdeti bizonytalanságok után egy összetettebb létélmény megfogalmazójává vált.

⁵⁸ VADNAY Károly, *Tóth Kálmán emlékezete = Tóth Kálmán emlékalbum*, szerk. HORVÁTH Cyrill, Baja, 1894, 53–54.

⁵⁹ TÓTH Kálmán *Összegyűjtött költeményei*, Bp., 1878, 289.

Erről a *Szerelmeim* című versről Tóth Kálmán barátja, Vadnay Károly azt állította, hogy „csak az elsőnek mondta meg a valódi nevét, a többinek álnevet adott...”⁶⁰ Lehet azonban, hogy Vadnay állítása a maga korában szokatlan szerelmi költészet e versbeli felfogásának szól inkább, hiszen az ötvenes években – ha nem is életrajzilag bizonyíthatóan, de novella- és versszöveg alapján – valóban volt Irén nevű szerelme a Tóth Kálmánként aláírt művek beszélőjének. Vadnay szinte mentegeti Tóth Kálmánt azért az eljárásért, hogy szerelmes versében egyszerre négy nő iránti vonzalmáról beszél. Valószínűleg Vadnaynak ez a gesztusa a maga korában még az eszményi szerelem poétikájának ellenében egy modernebb szerelemfelfogás számlájára írható. Bizonyára azért is feltűnő lehetett ez az Irénnel való kapcsolat, mert Tóth Kálmánt akkoriban elsősorban a szerelmi líra képviselőjeként tartották számon és a nők bálványaként állandó figyelemben részesült. Ferenczy József erről a versbeli Irénről állította, hogy Tóth Kálmán későbbi feleségét, Majthényi Flórát nevezte meg így.⁶¹ Lehetséges tehát, hogy magára vehette az Arany-szöveg célzásait. Arany szerzői szándékát tekintve azonban valószínűleg nem kell ilyen messzire menni és személyre szabott célzást látni az Irén név mögött. Arany részéről ugyanis az Irén név említése nem Tóth Kálmánra, hanem magára a Hölgyfutárra célozhatott inkább. A lapban az *Év kezdetén* megjelenése előtt ugyanis, négy részletben jelent meg *Irén* címmel egy meglehetősen kezdetleges elbeszélés, a valószínűleg álneven író Sali Bánk tollából.⁶²

Arany Arianus álneven írott versére a választ a Hölgyfutár azért közölte gyorsan, mert a háttérben álló, a támadásokra érzékenyen reagáló, rendkívül sértődékeny és a kritikákért gyorsan bosszút álló Tóth Kálmán úgy érezhette, hogy a verset akár ő is írhatta volna. Helyette írták meg a választ. A két vers játékossága, Arany János és a Hölgyfutár közötti szerepcseré ugyanis így kapja meg az értelmét. Az Arany verse által felkínált és a Hölgyfutár szerkesztői által elfogadott generációs szembeállítás így válik érthetővé.

Feltűnő Arany részéről az, hogy *Irénéből* szavalt Bolond Istók Klártsinak (II. ének 102. vsz.). Ilyen formában írva Kisfaludy Károly drámájára (*Iréne*) is utalhat ez a név. Most ez az Iréne név azért érdekes, mert – ahogy a *Vojtina ars poétikájában* is megfigyelhető – itt is összemosódik a mesterköltő a fűzfapoétával. Bolond Istók második énekében ugyanis, ahogy azt a kritikai kiadás is megfigyelte, feltűnően sok az életrajzi párhuzam Bolond Istók és Arany János között. Talán annyira sok, hogy az megengedi játékos azonosításukat is. Az *Irénéből* való szaválás, pedig mintha az életrajzi szerző és az *Év kezdetén*ben kifigurázott fűzfapoéta közé tenne egyenlőségjelet – csak hogy még bonyolultabb legyen a helyzet.

De még ez sem volt elég. A Hölgyfutár szerzőgárdája feltehetően találónak érezte az Arany-vers által felkínált játékos szerepcseré lehetőségét, mert 1852. évi január 10-én megjelent számában, az ekkor Tóth Kálmán által szerkesztett *Hirdetések* rovatában,

⁶⁰ VADNAY, *i. m.*, 34.

⁶¹ FERENCZY József, *Emlékbeszéd Tóth Kálmán felett*, Győr, 1888, 18. (Tóth Kálmán Majthényi Flórával 1856-ban kötött házasságot, de 1868-ban elváltak egymástól.)

⁶² SALI Bánk, *Irén*, Hölgyfutár, 1850. júl. 31., 27. sz., 107 (I.); aug. 1., 28. sz., 106 (II.); aug. 2., 29. sz., 114–115 (III.); aug. 3., 30. sz., 117–118 (IV.).

amelyben a szerkesztő szerint mindenki közzéteheti verseit, aki „minden sorért egy ezüst garast, azonkívül bélyegdíjjal tíz ezüst krajcárt fizet”, a közismert költőtől, Szelestey Lászlótól Arany versének egy újabb allúzióját is közreadta *Egy – a hirdetésekben fellépett költő levele a szerkesztőhöz* címmel.⁶³

A vers megjelenési helye és a tartalma arra utal, hogy szerzője fizetett (vagy a vers tartalmának megfelelően fizetni fog) a közlésért, ami azért meglepő, mert Szelestey a *Hölgyfutárban* gyakran szereplő, kedvelt költők közé tartozott. Versének a *Hirdetések* rovatba való helyezése azonban nem takar leplezett értékítéletet, csak játékos gesztusnak tartható. A *Hölgyfutár* 1852. január 20-ai számában lábjegyzetben utalnak a tíz nappal korábban megjelent versre: „minden félremagyarázás kikerülése végett szükségesnek látjuk nyilvánítani, miszerint Szelestey Lászlónak [...] tréfás küldemény[ét] csupán azért tettük a garasos hirdetések közé, hogy annál jobban megtegyék az ohajtott hatást. Ne féljenek tehát tisztelt barátaink az executiótól”.

A *Hölgyfutár* tehát megértette és magára vette az Arany-vers célzását, közzétette az őt kifigurázó verset, majd válaszolt rá (Ronyvafi), végül még egyszer eljátszott az Arany-vers által felkínált témával (Szelestey), és eközben a lap egyéb verseihez képest jóval színvonalasabb produkciókat tudott közreadni. Arany verse jótékony hatást gyakorolt, mintát, követhető formát és persze a versépitéshez szükséges ötletet adott.

VI. *A sárkány avagy „aquila non captat muscas”*

Sótér István szerint az Arany-filológiának még pontosan meg kell határoznia *A sárkány* című vers idézeteit, nyílt vagy burkolt hivatkozásait. Szerinte azonban még enélkül is nyilvánvaló, milyen irodalomra vonatkoznak. Ehhez a nyilvánvalósághoz képest azon-

⁶³ „Tisztelt szerkesztő úr! átoassan jelentem: / Egy két versecskével ismét megjelentem, – / S reverentiával emelek kalapot, – / Ne féljen nem kérek értök ingyenlapot. / S a hirdetések közt kis hellyel beérem: / Ezt az irodalom érdekében kérem; / De legyen ön hozzám azon barátsággal: / Tessék várakozni a járandósággal! // A gazda embernek most rossz idők járnak: / Hire sincs erre a jó gabnavásárnak, / Pedig a háztartás szörnyű sokba kerül, / Bizony nem csuda ha az erszény kiürül. / S a porciónak már itt az ideje / Csak úgy sül föl bele az embernek feje / Azért kérem legyen azon barátsággal: / Tessék várakozni a járandósággal! // Ha veszi az ember: csak egy két pár csizma / Iszontató dolog, hogy mibe kerül ma!? / Hát még az öreg szűr s a készpénz fizetés, / A marhatartás és a kendermag tartás?! / Bizony nem bolondság ennyi csalárdsággal / Megélni halálos holtig emberséggel. / Azért kérem legyen azon barátsággal: / Tessék várakozni a járandósággal! // Ismerve nagy lelkét nincs kétségem benne: / Hogy több könyörgés már fölösleges lenne / Hiszen becstületes szakállomra ugyan / Hitelezhet is ám kegyed akár hogyan! / Mert azt meg azután parulámra mondom, / Hogy a megfizetés lesz a legelső gondom. / Azért kérem legyen azon barátsággal: / Tessék várakozni a járandósággal! // Hát izé... van egy pár göbölöm lekötve, / A hajszásra billog is van sütve – / Ezek ha valahogy árukba elkelnek / Valamit gondolom talán csak nevelnek, / Egy-szó mint száz: kegyed jövő szent-György napra / Látni fogja, hogy nem hitelezett puffra. / Azért kérem legyen azon barátsággal: / Tessék várakozni a járandósággal! // Hanem soráért hát – őszintén megvallom – / Édes úr! a garast egy kicsit sokallom: / Engedjen el nekem valamit ha lehet! / Szűk világ van, tegyen velem, ha csak tehet. / No de hiszen gondolom össze csak nem veszünk: / Ha meg kell is adnom jó barátok leszünk, / Csak most legyen kérem azon barátsággal: / Tessék várakozni a járandósággal!”

ban meglehetősen tétovázónak tűnik állásfoglalása. Azt állítja, hogy „Császár Ferencre sújt konkrétan *A sárkány*, nem pedig Lisznyaiékra”, és hogy egyértelműen a Bajza-stílus epigonjai ellen fordul.⁶⁴ Egy bekezdéssel később viszont már módosít ezen az álláspontján és kijelenti, hogy a stíláriis ötletek, a bombasztikus metaforák a versben a „Bajza-stílus maradványait pellengérezik ki, maradványokat, melyek egyébként nemcsak a »tiszult ízlésű« nem népiesek műveiben gyakoriak, de Lisznyai, Tóth Kálmán és társaik írásaiban is”. Vagyis korábbi állítását megcáfolja, és a Bajza-stílus és a Lisznyai-, Tóth Kálmán-féle hang között azonosságot feltételez. A filológiai vizsgálódás viszont azt mutatja, hogy a konkrét utalások egyértelműen a Hölgyfutár költőit járják körül, és hogy ezen keresztül az áttétel mennyire éri a Bajza-féle stílust, az már talán ehhez képest csak másodlagos.

Az égbe szálló ember képe örök toposza a lírának. A földi valóságtól való elszakadás vágya, az eszmei magasságokba emelkedés képe mitológiai gyökerű, Ikarusz mondájával indítható, és a misztikus világkép vissza-visszatérő jelképévé válik.⁶⁵ „Transzcendentális az, ami a magasban van, ott kell lennie, és ott lehet: transzcendens az, ami magasabbra tör, de nem tud feljutni, esetleg nem is kell feljutnia”⁶⁶ – írták a Schlegel-fivérek, figyelemzettelve az ilyen jellegű témák egy lehetséges értelmezési tartományára. Arany verse azonban felidéli ugyan, de távol áll ettől a tartalomtól. Tanmese jellegű felépítése éppen ezt a valóságtól való elrugaszkodást hárítja el. Azt a szemléletet utasítja el, amelyet az 1870-es években pályájukat kezdő írók generációs regényének is tartott *Álmok álmodója* szinte egy új nemzedék életérzéseként fogalmaz meg: „Korán vágyódtam én is rokonkebel után. De minden kísérlet után annál ridegebben vonúltam megint zárkózottságomba, valahányszor vonzódásomat megbecsülve, magamat megértve nem találtam, vagy az ő mulatságaikba magamat beletalálni nem tudtam. Ha ezen elkeseredtem, a napnak közelében magányosan lakozó sasnak képén épültem, s inkább, mint valaha, megerősödtem abban, hogy rendkívüliekre vagyok a többi ember fölött hivatva.”⁶⁷

Majd aztán a századforduló felé Komjáthy Jenőnél teljesedik ki a magyar költészetben a felszállásnak ez a tartalma (pl. *Diadalének*, *Romok fölött*, *Vágyom a bűvös, Euthánázia*, *Az újkor szelleme*, *Idegenben*), intve arra, hogy az Arany által kritika alá vett és hagyományosan a biedermeieres ízlésből kinövő kelmeiségnek tekintett ízlésvilág átlényegítve, a magasztos érzésnek a kifejezőjeként transzcendens színezetet kapva, tovább él a lírai hangot megújító törekvésekben. A téma ilyen metafizikus jelentéstartalmú, példaértékű verse Baudelaire *Fölemelkedése* lehet.

⁶⁴ SÖTÉR István, *Nemzet és haladás*, Bp., 1963, 120. és *Világos után*, Bp., 1987, 113–114.

⁶⁵ Rudolf STEINER idézi Empedoklészt: „Ha tested elhagyva a szabad éterben lebegsz, / Halhatatlan istenné válsz, ki megmenekült a haláltól.” (*A kereszténység mint misztikus tény és az ókor misztériumai*, ford. DALMAI Zoltán, Bp., é. n., 34.)

⁶⁶ A. W. SCHLEGEL, F. SCHLEGEL, *Athenaeum töredékek* (388. töredék), ford. TANDORI Dezső = Uő., *Válogatott esztétikai írások*, szerk., vál. ZOLTAI Dénes, Bp., 1980, 337–338.

⁶⁷ ASBÓTH János, *Álmok álmodója* = ASBÓTH János *Válogatott művei*, s. a. r. KICZENKO Judit, Piliscsaba, 2002, 101.

A madár motívuma, a szárnyalás és annak lehetetlensége egyébként kulcsmotívuma a 19. századvég európai irodalmának, a korszak egyik leginkább kedvelt jelképe (pl. Ibsen: *A vadkacsa*, Csehov: *A sirály*, Maeterlinck: *A kék madár* stb.). A századközépen azonban Arany és kortársai egyértelműen nem a szimbólumszerű, hanem a Baudelaire-nél szintén megtalálható (*Az albatrosz*) konkrét, allegorikus madár-motívumot kedvelik (pl. *A rab gólya*, *A madár ha nem dalolhat*, Tompa: *A madár, fiaihoz*, *A gólyához*), amely a szabadság szárnyalásával szembeállított földhözkööttség ellentétében, az elvágyódás és itt maradás feszültségében, valamint az énekesmadár dalolását a költői lét allegóriájaként vevő értelemben volt képes kiaknázni jelképteremtő erejét. A metafizikus értelmezési tartományon belül viszont a tradicionálisan jelképes sas különösen kitüntetett madárrá vált, amely a gnosztikusok (pl. a Tamás akták Gyöngyhimnusza) szerint a valódi tudás megszerzéséhez vezető eszköz is lehet.

Sőtérnek igaza van abban a gyanújában, hogy *A sárkány* az almanach-líra felé is céloz, hiszen a földi valótól elszakadt sas allegóriáját a Bajza-féle ún. almanach-lírikusok is kedvvel alkalmazták. *A sárkányban* szereplő sas képe valóban akár egy Bajza-versben (*A rabköltő*) a költő képében megszólaló lírai én elvágyódó versindítására való utalás is lehetne („Volnék, mint sas, szabad / Uratlan bérceken, / Fellengő szárnyakon / Röpülne énekem. // Magas dalt zengenék / Emelni lelkeket, / Szavam betöltené / A földet és eget”). Mégis Petőfi verse, *Az alföld* és annak néhány sora („Börtönéből szabadult sas lelkem / [...] Felrepülök ekkor gondolatban / Túl a földön felhők közelébe”) hozhatta divatba újra.⁶⁸ Petőfi *Az utánzókhöz* c. versének második versszaka pedig akár a motívum gondolati alapozását jelenthette, ars poétikaként állíthatta példaszerűvé a sas metaforáját („Azt gondoljátok: a költés szekér, / Mely ballag széles országúton? / Sas a költés; hol nem járt senki sem, / Ő arra indul fennen, szabadon”).⁶⁹ Tehát a sas-metaphora kedvelésében a Bajza- és a Petőfi-féle hagyomány találkozik és mindkettőjüknél a költő és a költés jelképe lesz. Petőfinél azonban még egy jelentésközlő is kap. Míg Bajzánál pusztán a fenségességet és a fennköltséget jelenti, addig nála az eredetiség metaforikus jelentésével is kiegészül, a romantikus zsenikultusz költői képe lesz.

A kétféle ízlésvilág kapcsolatának az árnyékában nem csoda hát, hogy az ötvenes évek első felében szinte előzőnli a Hölgyfutárt a legtöbbszor sasként, de gyakran más madár képében, sőt szellemként, lángésként égbe lendülő költő allegorikus képe és az ez utáni vágyakozás. Olyan versek bizonyítják ezt, mint Orbán Pető: *Egy örült felett*, Tóth Kálmán: *Szívvirágok* XI. és *A költő*, Kopasz László: *A fellegekhez*, Györfly Gyula: *A sastoll*, *Az én költészetem*, *Mit szólnál a sasról*, Sándor: *Halálvág*, Tóth Endre: *Hajnal előtt*,

⁶⁸ E sorról mutatta ki Horváth János a Byron-reminiscenciát (HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*, Bp., 1922, 527).

⁶⁹ Más Petőfi-versek megidézése is felfedezhető *A sárkányban*, mint pl. a *Tűz* második versszaka: „Tűz kell nekem; víz maradjon / A békának és a halnak / És a rossz poétának, kik / Béka módra kuruttyolnak.” Vagy a *Menny és föld*: „le a mennyből, le tehát a földre! / Vigy le, vigy le, képzeménym szárnya, / Mielőtt lebuknám összetörve, / Mint lebukott egykor Phaëton”; *A gólya* negyedik versszaka: „És elgondolkodtam. Jól tudom, az gyakran / Fordult meg fejembe: / Miért hogy az ember nincs úgy, mint a madár, / Szárnyakkal teremtvé? / Csak a messzeséget járhatni meg lábbal / S nem a magasságot; / Mit ér nekem, mit a messzeség? mikor én / A magasba vágyok. / Fölfelé vágytam én. Ah, úgy irigyeltem / Sorsáért a napot”.

Fehér a föld, Virág a neved is..., amelyekben a sas, kissé epigon-ízűen, a költői én és alkotásmód metaforájaként tűnik elő.⁷⁰ A sas-motívum ilyen túlhajtására Jókai is felfigyelt. Kulcsregényében, a *Politikai divatokban* a Petőfire emlékeztető Pusztafi a Szendrey Júliára hasonlító Szerafint a „Hajdan sas volt a jelvényem” sorával rémiszti meg. *Az új földesúrban* pedig Fellegormi Danó versének a címe *A fogoly madár*, amelyről „[n]emigen lehet kivenni az értelmét, hogy gyermekvers-e, vagy aesopusi mese, vagy szerelmes allegória, vagy pedig hazafias költemény”,⁷¹ Pajtay Corinnáé pedig, amelyet Fellegormi a Holdvilág című lapnak kíván adni, *A leláncolt sas*, „már valóságos politikai költemény. A leláncolt sas egy fogoly ifjú, kinek a repüléshez a hiányzó szárnyakon kívül még az a gátló akadály is van, hogy porkoláb vigyáz lépéseire.”⁷²

Nemcsak a Petőfi-imitáció, illetve az utánzás szándéka okozhatta ennek a motívumnak túlzott divattá válását, a szerelem mellett szinte kizárólagos verstárggyá alakulását, hanem az a bizonytalan helyzet is, amibe a még kiforratlanabb hangú fiatal költők kerültek. A hagyományos verstárgyak kimerülése óhatatlanul kedvezett a kevésbé konkrét, de könnyen allegorizálható versépítő gyakorlatnak. A tárgyaltan lebegés és felemelkedés a versírási vágy és a vers iránti nemzeti igény miatt szaporodott ekkor el. A sas a líra földtől elszakadó tárgyatlanságát megjelenítő metaforává válhatott. A repülés vágya, a valótól való eltávolodás szándéka a hitelesnek érzett költői témák hiányát is jelezheti. Aranyánál is feltűnik ez a krízisérzet (pl. *Letésem a lantot*), amely a költészet akarásával, kényszerítő szükségességének az érzetével, sőt menedékként való értelmezésével párosulva szinte egyértelműen vezeti el a bizonytalanabb költőt az utánzáshoz, plágiumhoz vagy a dolgozat elején idézett két versben bemutatott és lehetetlenné vált költői témákat áttekinthető lemondó önreflexióhoz. Arany azonban ugyanebből az érzésből fakadó verseiben parodisztikus felfogással, az irodalmiság feltűnő érzékeltetésével elkerülhetővé tette a fellengzősséget, a túlzott ünnepélyességet és dagályosságot, túlzott excentrikusságot, a költői értékrend megingását, amely a szárnyalás képeihez a gyengébb költőknél társult. Nála is megjelent ugyanis a repülés témája: „Testem étherré vált. repülni akarok, / lebbenő szárnyaim e két könnyű karok...” (*Álom-való*), hiszen hasonló gyötrelmekkel vívódott ő is, de ízlése és mértéktartása elkerülte a témátlan fellengzősséget.

Arany mindenesetre felfigyelhetett a „repülés”-nek ilyen gyakori feltűnésére és versével valószínűleg Tóth Kálmán felé szűrt leginkább, akinek néhány sora – „Én a világról semmit sem tudok... / S ha róla gondolkodom néha / Szárnyavesztett sasként lehullok.”⁷³ – akár az Arany-vers történéseinek summája is lehetne, és ugyanolyan fogalmazásbeli baklövésnek, a buta naivitás öntudatlan bevallásának tekinthető, mint amelyet Arany a *Vojtina ars poétikájának* az elején figuráz ki. A sasként való repülés, úgy látszik, szálla

⁷⁰ A versek megtalálhatóak az említés sorrendjében a Hölgyfutárban: 1850. jan. 26., 22. sz.; 1850. jan. 17. 14. sz.; 1853. jún. 11., 115. sz.; 1850. márc. 22., 68. sz.; 1852. dec. 13., 284. sz.; 1853. márc. 18., 47. sz.; 1853. nov. 24., 252. sz.; 1850. febr. 11., 34. sz.; 1850. júl. 11., 10. sz.; 1852. jan. 7., 4. sz.; 1853. jan. 29., 24. sz.

⁷¹ JÓKAI Mór, *Az új földesúr*, s. a. r. KULCSÁR Adorján, Bp., 1963, 93.

⁷² Uo.

⁷³ TÓTH Kálmán, *Szívvirágok*, IX, Hölgyfutár, 1850. jan. 17., 14. sz.

lehetett Arany szemében. Az 1856-ra datált *Írjak, ne írjak* című versében is ez az egyik leginkább csúfolható fogása a korabeli költőknek („miként sas« röptiben merész, / Felhőt eszik s bátran a napba néz”). A repülés motívuma – mint látható volt – leggyakrabban a sasmadár képével fonódott össze. Ennek a legimpozánsabbnak tartott madárnak a képében lendültek tehát az ifjú költők szellemszárnyaikon az égbe.

Lehet azonban, hogy nemcsak Tóth Kálmán, de Lisznyai is érintett a vers fő motívuma által. A sas akár rá is célozhat. Szilágyi Sándor feltehetően Székely József Lisznyai-nekrológja nyomán⁷⁴ emlékezett meg arról, hogy Lisznyai 1848-ban azon küldöttségnek, mely Pest városa részéről az unió ügyében Kolozsvárra ment az országgyűlésre, mondta jellegzetes palócos kiejtésével azt a „phrasist: »mi vagyunk a puszták sassai, ti vagytok a bérczek sassai«”.⁷⁵ Ezt a mondást Szinnyei már „országosan ismert” mondásként jelölte meg.⁷⁶

Az érzékeny Arany⁷⁷ a sasnak ebben az 1850-es évek elején tapasztalható kultuszában aztán lehet, hogy célzást is láthatott a „vén sas”-nak az 1848-ban keletkezett, de először 1854-ben megjelenő *Toldi estjében* (I. ének 38., II. ének 3., III. ének 24. versszakai) való feltűnésére. Mindez egy másfajta és jóval áttételesebb jelentéstartomány meglétére int. *A sárkány* című versben az önmagát sasnak látó sárkány az olvasóban Kisfaludy Károly *A sastoll* című versének cselekményét idézi fel, amely szerint az öreg Toldi vén sasként jár túl a fiatal eszén, hivatkozva arra, hogy a „vén sasnak tolla is súly”, ezért átadja a köntösét, ami a fiatalt szétnyomja. Ebben a Toldi-témát megverselő költeményben a generációs vita tehát a fiatalabb jelképes sassá válásának a kudarcában dől el. A sas szerepe ebben a kontextusban akár a fiatal költőknek (sárkány) Arany János (sas) utánzásaként is értékelhető. A mesterköltővé válás nehézségeire, az utánzás által való elbukás lehetőségére célozhat.

Noha 1853-ban Arany még csak harminchat éves, az 1840-es évek végén és 1850-es évek elején pályájukat kezdő írók számára az először a Hölgyfutár 1850. februári 15-ei számában megjelenő *Évek, ti még jövendő évek* című vers ötödik versszakában a „vén vagyok” kifejezés adhatott okot az életkor általi szembeállításra, az ő oldalukról is az eredendő esztétikai vita generációs vitává tételére. Hogy létezhetett egy ilyen látens vita, arra nemcsak a „mezítlábas kamasz” kifejezés, az *Év kezdetén* és a rá adott válaszok, hanem az egyik fiatal költő, az Aranynál tizenhárom évvel fiatalabb Nyilas Samu verse, *A vén költő* is bizonyíték lehet. Ez *A sárkány* megjelenése után egy évvel publikált vers egyértelműen a *Letésem a lantotra* utal, összekötve az idősebb életkort, a cím által is

⁷⁴ Vö. SZILÁGYI Márton, *i. m.*, 45; Szilágyi Márton – bemutatva a hátteret – Lisznyainak e mondását politikai baklövésnéként mutatja be.

⁷⁵ SZILÁGYI Sándor, *Vers-tréfa Arany Jánostól és Szász Károlytól*, Nemzet, 1882, reggeli kiadás, melléklet a dec. 31-ei 120. számhoz, I. n.

⁷⁶ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Bp., 1900, VII, 1311 (*Lisznyai* címszó).

⁷⁷ Sötér István említi, hogy „[b]izonyial számolnunk kell Aranynak beteges gyanakvásig csigázott érzékenységével [...], hisz annyi jelét adta már, hogy valamely ártatlan és célzat nélküli szót vagy mondatot ellene irányított »köpeny alatti bökésnek« képes felfogni”. (SÖTÉR István, *Világos után*, Bp., 1987, 109.)

megnevezett „vén költő”-t a földhözragadtság fogalmával, amelyet a repülés és az újjá-születés fogalmával állít szembe. A vén költő mondja a versben:

2006. CXIII. évfolyam 5. szám

Dalolnék én, de lelkem szárnya
Lekötve, már nem szállhatok...
Hová levétek, oh hová ti
Édes dalok, vidám dalok!?!...

Elköltözének ők – s magukkal
Boldogságomat is elvivék.
Ifjuságom fényes világa!
Jójj vissza még, jójj vissza még!...

Majd a versbéli beszélő így folytatja:

Fájt hogy dalával többé nem repülhet
Magasan, nap felé.
S fájdalmában lantjához így esenge:
Csak még egyszer zendülj meg oh lant!
Egyszer a míg hattyúdalom,
Elzengem itt alatt.
Szent hangjaidra érzem, még egy percig
Erőt nyerek, megíjfulok:
Aztán nem bánom, némulj el örökre
Szakadjatok meg érző hurok!...⁷⁸

A sárkány háttérében tehát az esztétikai és poétikai elvek kifejtése mellett, amelyet az értekezői életmű poétikájának a szempontjából Dávidházi Péter állapított meg,⁷⁹ még egy másik vita is folyik, amely – az esztétikai szempontból értelmezett értékrend abszolút érvényét megkérdőjelezve – generációs ellentétté szűkíti le a szembenállást. Ennek a vitának a fényében az Arany-vers értelem-összefüggése módosulhat, mert a valótól való elszakadást nem általában utasítja el, hanem csak tapasztalattal, tehetséggel és önfegyelemmel rendelkező költőknek ajánlhatja.

⁷⁸ NYILAS Samu, *A vén költő*, Hölgyfutár, 1854. máj. 26., 106. sz.

⁷⁹ „Találó észrevétel, hogy Arany költői képzelete csak az önfegyelem kihagyásának a pillanataiban enged a szürrealista, racionálisan szinte követhetetlen képalkotás csábításainak. Ahogy a végtelen univerzum sejtjelme kritikus munkája közben is elborzasztja, ugyanúgy készlet folyóirat-szerkesztőként is helyesbítő megjegyzésre a szerinte laikus gondolat, miszerint a költő szférája oly fenn kezdődne, ahol más ember életműködése már felmondja a szolgálatot. [...] Feltűnő, hogy e meggyőződés Arany több írásában visszatér, legtisztábban a Fejes István vagy Bulcsú Károly verseiről szóló bírállataiban, s talán ez szólal meg *A sárkány* című tankölteményben is.” DÁVIDHÁZI Péter, *Humyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége*, Bp., 1992, 101.

De vegyük csak sorra a kinyomozható filológiai utalásokat a versben, hogy a feloldható utalások alapján eldönthető, pontosítható legyen a szöveg célzatossága és értékítélete. Az első konkrét irodalmi utalás *A sárkány*ban a „*Baltoni levél*” idézőjellel megjelölt cím, amelyhez Arany hozzáfűzte: „Dagályos levelek egy szépirodalmi lapban”. Pap Gábertől (Pap Kovács Gáborként is szerepelt pl. *Utiképek és eszmék* című írása elején a *Hölgyfutár* 1854. évi január 11-ei számában) *Balatonfölvédeli levelek* címmel jelentek meg beszámolók a vidéki életről a *Hölgyfutár* 1852. december 10-ei 282. számában először, amelyek aztán rendszeresen folytatódtak. A második közleménye 1852. december 21-én jelent meg, majd 1853-ban átlagosan havonta háromszor jelentkezett a vidéki levelező, de volt hónap, amikor gyakrabban is. A szövegek minőségét illetően Arany „dagályos” jelzője talán látszik, és valószínűleg a naponta megjelenő *Hölgyfutár*ban is csak jobb hiányában közölték, tölteléknek tekintették. Még 1856-ban is jelentek meg *Balatonfölvédeli levelek* (1856. február 7. és március 5.), tehát gyakoriságuk miatt a hosszú és unalmas szövegek ha nem is olvasottak, de mindenképpen közismertek lehettek a lap olvasói körében. A szerző, Pap Gábor (1827–1891) *A sárkány* című vers születésekor – ahogy Szinnyei Józseftől tudható – Balatonudvariban volt lelkész, majd 1874-ben a dunántúli egyházkertület szuperintendensévé választották. Balatonfelvédeli levelei után az Arany által szerkesztett *Koszorú* 1863. november 1-jei számában megjelent egy verse, *Múlt, jelen, jövő* címmel. Ebből is látszik, hogy Arany a későbbiekben, lapszerkesztőként rászorult az ötvenes években még elutasított költői csoportosulás verstermelésére.

A következő utalás, szintén idézőjelben, az „*Árnyék és szerelmese*”. Ez minden bizonnyal Lisznai Kálmánra céloz, akinek *Szerelmeknek szép árnyéka* címmel a *Hölgyfutár* 1852. november 26-ai, 271. számában jelent meg verse, amelyet a *Madarak pajtása* kötet is tartalmaz.⁸⁰ Arany tehát, ahogy a *Balatonfölvédeli levelek* esetében, itt sem idéz szó, illetve betű szerinti pontossággal. Lehet, hogy nem volt meg nála a *Hölgyfutár* száma és csak emlékezetből említi, de lehet, hogy – talán inkább diszkrécióból – nem is akarta még jobban pontosítani a célzást.

A sárkány című vers tartalmaz még további utalásokat is. Az idézőjelben található részletek valószínűleg konkrét szövegeket idéznek, ha nem is szó szerint, de a kortársak számára felismerhetően, ahogy az „*árnyék és szerelmese*” esetében is látható volt. A „Változat a sphaerák dalára”, „Hol a villám foganzik és / Bölcsődala mennydörgés”, „Hol a mindenséget belátja” stb. idézőjeles utalásai valószínűleg ugyanúgy, szövegszerűen hasonló formában megtalálhatóak a *Hölgyfutár*, és talán nem csak a *Hölgyfutár* versei között. Ezek feloldása még hiányzik, de most elsősorban nem is ennek a tanmese formájú szövegnek a „megfejtése” és az értelmezése volt a cél, hanem annak a költői párbeszéd-

⁸⁰ „Szerelmeknek szép árnyéka / Titkos, édes bánat, / Árnyékold be szépen, lágyan / Halovány orcámat. // Mint a hunyó nap nyomába / Ereszkedő felhő: / Melly fris viszfénnyel elöntve / A bus égre feljő. // E viszfény olly kedves, hogy a / Csillagok irigylük, / Reszketnek utána s méla / Sugárral kisérik. // Mint az én bánatomat, / Kisérti a remény, / Ez a hullófélben lévő / Csillag, e bolygó fény. // Lágylul, oszlik bánatom, e / Fehér báránnyel, / Ez a szelid árnyék, / S majd meg újra megnő. // S végre azt sem tudom bizton, / Bár ugy vonzom vágyom: / Lelkemben ez a borzongás / – Bánat é vagy álom?! // Álmodom é a fájdalmat, / vagy igazán érzem? / Hej te kis lány, édes csalfám, / Hej te mondd meg nékem!!!”

nek a bemutatása, amely feltehetőleg az 1850-es évek első felének egyik legfontosabb költészettörténeti szituációját alakította ki.

A verses szövegekben folytatott párbeszéd, polémia, olyan tárgyat adott, amelyben a homályossá vált esztétikai elvek a konfrontáció során egyértelműbbekké váltak, a körvonalak megszilárdultak, a formai fegyelem határozottabban megnyilvánulhatott. A játékoság pedig üdítőbbé tehetette a nyomott hangulatot.

VII. Egy tabu körbejárása:

A walesi bárdok hátttere

Nincs Aranynak talán közismertebb és nincs is több legendával körített műve, mint *A walesi bárdok*. A művet és a rá települő történetet még az is ismeri, aki nem különösen rajong az irodalomért és Arany Jánosért. A költőnek ez a verse és annak hátttere adja meg igazán a nemzeti költő szerepéhez társuló heroikus, az elnyomóval szembeálló magatartásforma éthoszát. Azt az éthoszt, amely szembesíthetővé vált a másik költői csoportosulás vezéreköltőjének, Lisznyainak tetteivel, a „köszöntő vers” megírásával. A két költői csoport így a hazafiság mércéjével is különválaszthatónak tűnhetett az utókor szemében, és így Arany az elveihez hű és következetes, a meg nem alkuvó költő, Lisznyai viszont a pénzért a hatalomnak behódoló költő típusának jelképévé válhatott.

Ez az Arany-kép él ma is, annak ellenére, hogy az irodalomtörténet-írás tisztában van a legenda manipulált voltával, vagyis a tények nem egyértelműen támasztják alá. A polarizáló szemlélet tehetetlenségi súlya és a jó magyar költő nimbuszához társítandó helyes nemzeti, határozott politikai elkötelezettség, úgy látszik, könnyen feledhetővé teszi a neki ellentmondó megfigyeléseket. Talán leginkább a tabu-témára utaló elhallgatás segíti a legenda továbbélését. Az eddig nyilvánosságra hozott tények számbavétele, az Arany-kutatás jelenlegi állása viszont homályos gyanúsítgatásokat okozhat, helyesebb tehát nem megijedni az esetleg kimondható eredménytől: attól, hogy Arany talán nem is különbözik ez ügyben olyan nagyon Lisznyaitól. A kutatás eddigi helyzete, ennek határozott kijelentése nélkül, erre utal, a kimondott filológiai adatokra és a ki nem mondott következtetésekre való utalások mintha ennek a tanulságnak a levonására indítanának. Csakhogy ebben az ügyben sem ilyen egyszerű a helyzet.

A középiskolai oktatásba közhelyként átment legenda ismételtetése lényegében *A walesi bárdok* értelmezését helyettesíti. A történeti és politikai felhangjaitól mentes versprodukciónak poétikai elemzése helyett a legenda ismerete került előtérbe, annyira, hogy a verset mint esztétikai érzékelésre számot tartó művet szinte háttérbe szorítja.⁸¹ Az a legenda tolakszik a vers elé folyton, hogy amikor 1857-ben Ferenc József Magyarországra jött feleségével, Erzsébet királynéval, felszólították a jelesebb magyar költőket, hogy írjanak üdvözlő verset. Ezt azonban Arany, ahogy Tompának írt levelében megírta, be-

⁸¹ Középiskolásoknak szánt verselemzések ebből kiindulva, lényegében ezzel a legendával pótolják az értelmezést. (Vö. MAKAY Gusztáv, „Édes hazám, fogadj szívedbe!”, Bp., 1993, 217; SERES József, *Arany János: A walesi bárdok* = SERES József, SZAPPANOS Balázs, *Verselemzések*, Bp., 1999, 80–95.)

tegségére való hivatkozással visszautasította, hiába kínáltak sok pénzt érte. Liszniai ellenben megírta. Verse ugyan névtelenül jelent meg, de feltehetően közismert volt, hogy ki is írta. Liszniai szerzőségére homályosan ugyan, de Arany is utal Tompának. Arany számára, és valószínűleg a kortársak számára is, a versben szereplő bárányfelhő volt az ismertető jegy, amely Liszniai egyik kedvenc képe, ahogy a *Szerelmemnek szép árnyéka* című versében is látható volt. Arany azonban nemcsak hogy elutasította a felkérést, hanem még meg is írta *A walesi bárdokat*, amely azóta a magyar irodalomban a költői helytállásnak, a helyes hazafiúi viselkedésnek példája. – Eddig a legenda, amely annak ellenére makacsul él tovább, hogy az Arany-kutatás már rég észrevette, hogy Arany mégiscsak írt egy köszöntő verset, vagyis – ahogy ma mondanánk – egy dalszöveget.

Az utókor láthatóan Lisznyaiak osztotta ki a fekete bárány szerepét, pedig nem biztos, hogy megérdemelte. Az ugyan nem lehet mentség, hogy nem ő volt az egyedüli, de mindenesetre más megítélés alá eshetett tette, ha tudjuk, hogy bizony a magyar értelmiség jelentős személyiségei hajlandóak voltak az országos ünnepségben részt venni. A művészek sorra felajánlották egy-egy alkotásukat a császári párnak. A magyar érzelmű értelmiségnek a császári pár üdvözlésétől való elhatárolódása nem volt olyan általános, ahogy ezt a történeti, irodalomtörténeti kutatás beállítani igyekezett. Legjelesebb képzőművészeink olajképekkel és akvarellekkel díszes albumot készítettek,⁸² legjelesebb zeneszerzőink zenei gyűjteményt szerkesztettek,⁸³ a költők versgyűjteményt állítottak össze.⁸⁴ A korban valószínűleg azért is bocsátottak meg Lisznyaiak, akinek *Költői üdvözlés* című verse⁸⁵ a Budapesti Hírlap 1857. május 5-ei számában jelent meg, mert nem ő volt az

⁸² Az alkotók között szerepelt: Adler Mór, Orlay Petrics Soma, Barabás Miklós, Brodszky Sándor, Giergl Alajos, Jankó János, Lotz Károly, Than Mór, Markó Ferenc, Moser Emil, Petschnig János, sőt Barabás Miklós felesége és leánya is, egyikük egy kréta-, másikuk egy olajképpel (Hölgyfutár, 1857. máj. 12., 108. sz., 491).

⁸³ *Erzsébet-album* címmel jelent meg és Ábrányi Kornél, Bartai Ede, Doppler Ferenc és Károly, Erkel Ferenc stb. tizenkét műve volt benne, amely „mind magyar zenei szellemben van írva”. (Hölgyfutár, 1857. ápr. 30., 97. sz., 443.)

⁸⁴ Ponorai Thewrewk József, Jalloscopic Endre, Ruth János, Kricska József, Fellner Antal, Verebély Soma, Kolbenheyer Mór nevét említi KOVÁCS József László (*Az 1857-es császárfarás irodalmi visszhangjai = Az irodalom ünnepei*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., 2000, 263 skk.).

⁸⁵ „Budapest fölött titkos bűjelül, / Egy gyönyörű *bárányfelhő* repül: / Tavaszhajnalok fehér leánya, / Az elalvó csillagok szép árnya / A lég homlokán lágy ködkoszorú, / Fényes homály, tündéres ború, / Haldokló szivárványok viszfénye, / Vagy tudjisten minek teremtménye, / ...Hova, merre, szelid *bárányfelhő*?! / A nap aranypillantása oly hő: / Tűzével még elenyészt, elolvast, / Maradj te csak, innen nézd a tavaszt, / A természet szép tündérországát, / A virágok születését, báját, / A melyeknek te vagy keresztanyja, / Rájuk hullván kebled gyöngyharmatja. / ...Hova, merre, fényes *bárányfelhő*?! / Fullajtárod a legjátszibb szellő, / Az víz téged magasan az égen, / A tejúton, a kék messzeségen. / Ne szállj el tőlünk szép égi árnyék, / Hova leszesz ha elborul az éj; / Találkozhatsz a viharral, vészszel, / S idő előtt elhalsz, elenyészel. / Maradj te csak *Buda* tetejében, / Himés völgyek lágy ölelésében; / Szeret téged ős *Buda* vidéke, / Szép tavaszi napoknak jelképe. -- / S – bájhangokon, mintha tündér volna, / Mintha csalogányok lelke szólna, / Megszólal a szelid *bárányfelhő* / S a föld felé lejjebb, közelebb jő: / – Nem vagyok én hajnalok leánya, / Sem elalvó csillagok szép árnya, / Sem koszorú a lég kék homlokán, / Sem viszfényed elhaló szivárvány: / *Budapestnek* áldása szült engem, / Villám helyett szent áldás van bennem, / A harmatom fényes örömkönyű. / Nekem innen elröpülni könnyű / Nem is szellő az én fullajtárom, / Mely itt víz át mennyei határon: // Ezer szívből szakadt vágy, óhajtás, / Sebes szárnym a forró sóhajtás, / Ifjak, aggok forró sóhajtása / – És így repül a *népnek áldása* / *Mint a szeretet*

egyetlen, és ő – a többiekkel ellentétben – fokozottan vigyázott arra, hogy akkoriban közismert neve ne szerepeljen a szöveg paratextusaként. További mentségül szolgálhattott, hogy versében Erzsébetet állította előtérbe Ferenc József helyett, és hogy következetesen császárként emlegeti Ferenc Józsefet. Még véletlenül sem használja a király megjelenést, miként Szilágyi Márton Lisznai-monográfiájában is megfigyelte.

Lisznai tehát a visszafogottabbak közé tartozott, nemcsak azért, mert a nevét nem engedte nyilvánosságra kerülni, hanem mert maga a vers szövege is tartózkodó a többi üdvözlő hang között. A Vasárnapi Újságban 1857. május 4-én, szintén a szerző neve nélkül megjelent költemény nem ilyen visszafogott.⁸⁶ Egyértelműen királyként és királynéként szólítja meg az ekkor még a magyar közjogi értelemben trónbitorló (V. Ferdinánd lemondását törvényes magyar országgyűlés nem fogadta el és Ferdinánd még életben volt) és ezért csupán csak császárnak nevezhető párost, ezzel magyar királyként is elismerve az ekkor még a magyar alkotmányra (ami nem volt) fel nem esküdt, magyar királyként meg nem koronázott Ferenc Józsefet.

Arany és Lisznai szembesítése egy későbbi, de még a cáfolatot is kibíró, ma is élő polarizáló szemlélet eredménye, amelyet még ma is az oppozíció tehetetlenségi súlya tart

*báránfelhője, / Virító remények hirdetője, – / Nem félek én a vihartól, vészről, / Származván a legerősb
érintéstől: / A hűségnek égi érzelmétől, / Az erénynek tiszta szerelmétől. / ...Előmbé a Császár, mint egy nemtő
/ S a Császárné, mint egy angyal úgy jő: / Egyenesen szivükbe szálllok én, / E látogatás fényes ünnepén, / Az
ifjú Császárt körülölelem / – A reményt így öleli nemzetem – / Oda simulok szivangyalához, / Az ország
felséges Asszonyához, / Mint verőfény borulok keblére, / Ráolvadok szép fényes lelkére, / Nyomaiban járok
mint lágy szellő, / Rá kéjt, gyönyört, örömet lehellő. / Így kísérem ez ünnep angyalát, / Minden léptét, minden
pillantatát / Gyémántjainál szebben égek én, / S ékességül ott ragyogok fején. / Majd elborulok a trón zsámolyán,
/ S elzengem szépen mint a csalogány: / Hogy az egész természet üdvözlő, / Az alföldről és a bérczek
közül. / A virágok nyiltan köszöntenek, / S kis keblüket forró vágy szállja meg: / Hej hogy csak mind hozzád
mehetnénk, / Koszorúnak ünnepi füzérnek. / A szivárvány lejjön az égről, / Csak mehetne hozzád ékességül,
/ Pántlikául vágyik szép ruhádon, / A hajnal meg mosolyogni orczádon. – / Lány zenévé válik a mennydörgés,
/ S mennydörgéssé a nagy lelkesedés: / S a budapesti nép hű érzéssel / Ezt éneklé dalos ünnepléssel: // 'Üdvözöllek
szép Császárné, a / Birodalom angyala, / Reményink hajnalcsillaga, / Örömeink hajnala. // Országok
édes anyja vagy, / S nemzetünk szívébe / Mélyen hasson ez anya / Szeretet szentsége!' // 'Üdvöz légy ifju
Császár a / Birodalom atyja: / Koronádat a boldogság / Napja ragyogtassa. / Hős kardod viharos idők / Hatalmas
jelképe: / S szerelmedben biztatón ott / Mosolyog a béke. // S most, midőn a magyar néphez / Látogatóba
mégy: / Elkisér e zengő áldás, / Utat bár merre végy.// A jobb hit, vágy, és szeretet, / Oltári lángra gyúl: / S a
népáldás tündére meg / Veled útítársul. // Mint fejedelmi talizmán, / Beföd, bármily vész jő, / Mint sérthetetlen
tündérpalást. / Ez a – báránfelhő!'"*

⁸⁶ „Magyar földön – magyarok Királya, / Hő kebelből száll Feléd a dal: / Merre jártok, TE és szép Királynénk,
/ Legyen utad fényes diadal! / S hegyen völgyön, s a sík rónaságon / Legyen ünnep széles ez országon! // Hatalmas Ur vagy TE itt e földön, / Mellyet Árpád szerze egykoron, / Hősök, szentek, ragyogó erénnyel, / Ültek, mellyen ülsz most, trónodon, / S körülöttök bajnok nemzet álla – / A honszerző ősök unokája. / Ép erőben él ez mind maiglan / Körülötted ifju, hős Császár / Hűségében szilárd, ingatlatlan, / Mint hegy ormán álló sziklaszál, / Vész, vihar közt oszlopa a trónnak, / Mint TE Atyja a szép, drága honnak. // Illy hűséggel áll körüléd most is, / Üdvözölve, Fölség, Tégedet, / S kit Magaddal a szent földre hoztál, / Szeretett Királyi Hölgyedet; / S ajkatoknak édes mosolygásán / Uj derüt lát kelni szép hazáján. // Kegymosolytok drága zálogul lesz, / Hogy fölél dicsőn e hon megint, / És e nagyra termett nép az utra, / Mellyen jártok, örömkönyt hint, / S örömeiben áldást mond Reátok, / Hogy ragyogjon soká koronátok!"

fenn.⁸⁷ A két költői magatartásmód szembeállítására nevelési célokat volt képes betölteni, ezért nyomhatja el az esztétikai szempontú értelmezését *A walesi bárdoknak*. *A walesi bárdok* háttérének legendája ugyanis, ahogy általában a legendák, nem igaz vagy nem úgy igaz, ahogy vélni szeretnénk. Nem lehet többé már úgy tenni, mintha nem tudnánk azt, hogy *A walesi bárdokat* Arany csak jóval később, 1863-ban jelentette meg, és valószínűleg fejezte is be.⁸⁸ 1857-ben viszont egy köszöntő dalra vonatkozó felkérésnek eleget tett. Erről ugyanis irodalomtörténet-írásunk – ha nem is túlságosan nagydobra verve, inkább a filológiai megjegyzések közé számúzva – már régóta tud.

Voinovich Géza nem *A walesi bárdok* jegyzetében, hanem a *Köszöntő-dal* kritikai kiadásbeli jegyzetében már megemlítette, hogy Arany megírta az üdvözlő verset. Keresztury Dezső pedig a *Kapcsos könyv* facsimile kiadása során szembesült ezzel a ténnyel és ezt Arany-monográfiájában is feltüntette. Voinovich Géza és Keresztury Dezső azonban feltehetően a tabu-témának kijáró ijedelemtől áthatva nem teljesen pontosan regisztrálja az eseményeket. Mintha nem mernék végiggondolni, hogy mi is történhetett, és a lehetőség szerint pontosan utánajárni a fellelhető tényeknek. Nézzük csak a szóban forgó Arany-verset:

Köszöntő-dal
II. Endre korában

Bort ide a billikomba! föl vele!
Csengjen össze tiszta ezüst kebele,
Mint szívünkől e kívánság égre száll:
Éljen a hon! éljen urunk, a király!

Harcra magyar! lelsz magadnak vívni tért:
Győzni dicső, halni dicső, a hitért;
Tűzz keresztet Jerusálem szent fokán:
Éljen a hit! vesszen el a vad pogány!

Egyesül a rózsavirág és kereszt:
Ily jegy alatt hű lovagszív vért ereszt:
Éljen urunk, hős királyunk, s leánya,
Magyarország legdeliebb rózsája!

(1857. március)

⁸⁷ *A walesi bárdok* és Lisznyai *Költői üdvözlétének* morális felhangú szembesítése található meg például: VADNAY Károly, *A madarak pajtása (Emlékezés Lisznyaira)* = V. K., *Elmúlt idők*, Bp., 1886, 187; *A 19. századi magyar történelem*, szerk. GERGELY András, Bp., 1998, 324; DÁVIDHÁZI Péter, „*Per passivam resistentiam*”: Egy politikai magatartásforma értékeléséhez = D. P., *Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és irás témájára*, Bp., 1998, 39; KOVÁCS József László, *Az 1857-es császárijárás irodalmi visszhangjai = Az irodalom ünnepei*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., 2000.

⁸⁸ Vö. MALLER Sándor, Neville MASTERMAN, „*Ötszáz, bizony, dalolva ment lángsírba welszi bárd*”, It, 1993, 276 skk.

A vers csak abban az esetben lehet árulkodó a szerzőjének, Arany Jánosnak a politikai állásfoglalásáról, ha tudjuk azt, hogy milyen alkalomra készült. Ez pedig a *Kapcsos könyv* kéziratából válhatott csak világossá. Keresztury Dezső így figyelmeztet a *Köszöntő-dal* háttérét: „A Kapcsos könyvben ez az első vers, amelyhez Arany magyarázatokat fűzött. A cím alá »(Egy opera szövegéhez; mely II. Endre korában játszik)«, a vers végére: »(Gróf Ráday színigazgató kívánatára)«, fent a cím mellé még egyszer: »(Erzsébet operához)«; azután oldalt, mintegy az egész verset védve körülhatároló sөvény lezárásul, olvasható a »Gyűjteménybe nem való«, s az egész alatt a dátum: »(Márcz. 1857.)«.” Majd így folytatja: „Figyelemre kevésbé méltatott tény, hogy Arany mégis részt kellett vállalnia abból a nehéz ünneplésből. A köszöntő ti. annak az operának a betéje lett, amelyet Ráday Gedeon a királyné tiszteletére íratott Czanyuga Józseffel, s amelynek zenéjét Erkel Ferencsel és a két Doppler testvérrel szereztette. Az opera hősnője Árpád-házi Szent Erzsébet, címe *Erzsébet*; célzata nem egyházi.”⁸⁹

Az irodalomtörténeti kutatás pillanatnyi állása szerint tehát Arany megírta az üdvözlő versét, amely – ha előadták volna – az előadás kontextusában egyértelműen Ferenc Józsefnek szólt. Ez alapján könnyű lenne levonni a következtetést: Arany verse a behódolás szempontjából lényegében nem jobb Lisznyainál. Csak az opera kontextusába helyezés miatt adhat okot az enyhébb megítélésre, hiszen kevésbé direkt a hódolás gesztusa, a szöveg sokkal metaforikusabb Lisznyaiénál, de éppen ez a kontextus adhat még nagyobb súlyt is Arany elhatározásának. Mivel az opera történeti darab volt, szent Erzsébetről szólt, Arany még azt sem tehette meg, hogy miként Lisznyai, császárnak nevezze az uralkodót, hiszen Ferenc József az volt, de II. Endre, azaz II. András nem.

Érdeemes azonban a dolgok mélyére ásni – már amennyire lehetséges –, hiszen az Arany-kutatás azáltal, hogy megrémül e következtetés levonásától, elhárítja az alaposabb vizsgálatot és elhárítja azt a lehetőséget is, hogy *A walesi bárdok* költője felmenthető legyen a szolgálalkúség vádjá alól. Szükséges tehát azt tisztázni, hogy tudta-e Arany, mire szolgál a rövid vers, és vajon valóban nyilvánosságra került-e az az 1857-es ünneplések alkalmával. Egyik kérdésre sem lehet egyértelmű és rövid választ adni.

Az *Erzsébet* című operát külön erre az alkalomra íratta Ráday Gedeon. Arany valószínűleg tudhatta, de legalábbis sejtette, hogy rövid versével a nem túl ügyes szövegíró, Czanyuga József librettóját kellett volna élvezhetőbb produkcióvá varázsolnia, az alkalomhoz illő színvonalat megadnia, mivel verse betétdalként a királyi pár köszöntésének a funkcióját szolgálta volna. Az egyik kérdés tehát módosul arra, hogy vajon mikorra vált világossá számára dalszövegének a kontextusa. Egressy Samu,⁹⁰ aki Arany barátjának, a színész Egressy Gábornak a nagybátyja volt,⁹¹ közvetített Ráday és Arany között. Az a

⁸⁹ KERESZTURY Dezső, *Arany János Kapcsos könyvéről* = ARANY János *Kapcsos könyve*, kiséző tanulmány KERESZTURY Dezső, Bp., 1982, I. n. KERESZTURY ezt szelídített formában – megfigyelve már, hogy ez a „lap annak a rettenetes vívódásnak emléke, amelybe a költőt az a nevezetes ünneplés sodorta” – Arany-monográfiájába is átvette (*Mindvégig*, Bp., 1990, 321).

⁹⁰ Egressy Samu közvetítő szerepére és leveleire a figyelmet felhívta és levelét az Arany kritikai kiadás levelezéskötetéből még megjelenése előtt a rendelkezésemre bocsátotta Korompay H. János. Köszönet érte.

⁹¹ A rokonsági fokra vonatkozóan vö. RAKODCZAY Pál, *Egressy Gábor és kora*, Bp., 1911, 4.

levele, amelyben felkéri Aranyt a versírásra, nem egyértelműen nevezi meg azt, hogy milyen alkalommal adnák elő Arany dalszövegét. Ebben az 1857. február 21-én kelt levelében Egressy, miután megadta a határidőt (húsz nap) és a kért vers formai követelményét (három versszakos, tizenegy szótagos sorokból álló bordal), a kontextust is bemutatta: „A bor-dal egy öreg nemes által, ki arany menyegzőjét ünneplendi, fog énekeltetni 2-ik András korában, midőn a keresztes hadak vonultak át hazánkon, és ahol András leánya, a Thüringiai Gróf jegyese későbbi szent Erzsébet is jelen volt. Mint külön álló jelenetnek a különben sem közölhető szöveggel szükségtelen összhangzásban lenni. [...] Meg kell mégis jegyezni: hogy mert e szövegben »haza« mindég a király előtt 1-ső helyen érintetik, ez a bordalra is szabálykint áll. Tudom én jól, miszerint nem könnyű a feladás, annyival inkább, mert maga a Fejedelem előtt fog énekeltetni, de hát ki oldja meg más, ha Arany nem – mint Ráday mondá és én is érzem?!”⁹²

Látható: a levélben kérteket Arany betartotta, verse valóban három versszakos, tizenegy szótagos sorokból áll, és a *haza*, a versében a szótagszám miatt *homak* nevezve, valóban a *király* előtt áll, a kívánalomnak és feltehetően a fontossági sorrendnek egyaránt megfelelően.

A másik kérdésre még nehezebb a biztos válasz találása. Voinovich Géza és feltehetően az ő nyomán Keresztury Dezső is a *Köszöntő-dal*ról írt soraikban arra céloznak, hogy Arany verse elhangzott 1857. május 6-án az *Erzsébet* opera ősbemutatóján. Mind a ketten észrevették azonban azt, hogy a bemutató előtt magyarul és németül is kiadott szövegkönyv nem tartalmazza Arany versét. Voinovich szerint a *Köszöntő-dal* „A II. felvonás végén lehetett beszöve, mikor az átvonuló keresztes vitézek lakomát ülnek a királyi udvarban. A Vasárnapi Újság kiemeli (1857. máj. 10.) a köszöntő dal hatását.”⁹³ Keresztury pedig már egyenesen így fogalmaz: „A Vasárnapi Újság 1857. május 10-én kiemelte Arany dalbetéjének nagy hatását.”⁹⁴ Keresztury Arany-monográfiájában még megfigyeli azt is, hogy a partitúra sem tartalmazta Arany versét, de addig nem jut el, hogy megvizsgálja azt, hogy vajon tényleg előadták-e. *A walesi bárdokról* készült legalaposabb, legfelkészültebb tanulmány is átveszi ezt a Vasárnapi Újság téves olvasatából származó és ellenőrzés nélkül hagyományozódó állítást. „Négy nap múlva a Vasárnapi Újság beszámolója ki is emelte Arany dalbetéjének a hatását, nagy közönségsikerét, a bordal azonban kimaradt az opera eredeti partitúrájából. Arany a maga rejtőzködő módján mégiscsak részt vett a fővárosi ünnepeken” – állítják a szerzők.⁹⁵ Ez alapján úgy néz ki, hogy az Arany-vers elhangzott az előadáson, amit az előadásról tudósítást megjelentető Vasárnapi Újság nyilvánosságra is hozott. Csakhogy a Vasárnapi Újság hivatkozott száma nem egészen azt írja, amit Voinovich, Keresztury és nyomukban a Maller–Masterman szerzőpáros olvasott ki belőle. Idézzük csak fel az előadásról írott beszámolót, amely – miután a császári pár ruházatát leírta (Ferenc József magyar uniformisban jelent meg) – az elő-

⁹² AJÖM, XVII, *Levelezése*, 3, s. a. r. KOROMPAY H. János, Bp., 2004, 23.

⁹³ AJÖM, I, *Kisebb művei*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., 1951, 505.

⁹⁴ KERESZTURY Dezső, *Arany János Kapcsos könyvéről* = ARANY János *Kapcsos könyve*, kísérő tanulmány KERESZTURY Dezső, Bp., 1982, I. n.

⁹⁵ MALLER–MASTERMAN, *i. m.*, 275.

adásról így tudósít: „Ő Felseégeik kegyes főhajtással fogadták a közönség lelkes üdvkiáltását s helyet foglalván, kezdődött az előadás; mely egy új, az ünnepélyre készült dalműből állott. Az előadásról itt nincs helyén szólanunk. A közönség azon tisztelgő hallgatással fogadta azt, melyet a magas vendégek személye iránti tisztelet és illem parancsol; de egyszer még hangos tapsokban és hosszas éljenben tört ki, a midőn egy ősz színész poharat emel és köszöntést mond: »Éljen a király és éljen a haza!« E szóra mint egy ajk, kiáltotta utána az éljent a közönség, s az Uralkodó kegyesen meghajtá magát, magas mosolyával tanusítva, hogy a királyt és hazát éltető hangokat szívébe fogadta.”⁹⁶

Az előadásról szóló tudósítás nem említi Arany nevét. Voinovich és a nyomában Keresztury csak az idézett sor – „Éljen a király és éljen a haza!” – alapján azonosíthatta az elhangzottakat Arany szövegével. Ez azonban nem pontosan így szerepel a *Köszöntődalban*, ott – mint látható volt – ehhez leginkább hasonló sorként az „Éljen a hon! éljen urunk, a király!” található. Voinovich Géza és Keresztury Dezső védekezhetne azzal, hogy a Vasárnapi Újság tudósítója valószínűleg emlékezetből idézte az elhangzottakat, és ezért nem lehet rajta számon kérni azt, hogy nem egészen pontosan írta le a szöveget. Az azonban gyanúra ad okot, hogy Czanyuga József (1816–1894) szöveggönyvében a Vasárnapi Újság idézetével pontosan megegyező sorra bukkanhatunk. „Éljen a király és éljen a haza”⁹⁷ – kiáltja a Mihály nevű szereplő, akit az akkor hatvanhét évesen feltehetően ősz hajú közismert színész, Udvarhelyi Miklós (1790–1864) játszott.

Ahogy Voinovich megfigyelte, a kiadott szöveggönyvben nem, ahogy Keresztury és a Maller–Masterman szerzőpáros megfigyelte, a partitúrában sem, sőt – folytatva és kiegészítve a szinte licitáló sort – az OSZK-ban található sűgőkönyvben sem található Arany verse. A sűgőpéldány alapján viszont látható az, hogy a Vasárnapi Újság által az előadásból idézett sor többször is elhangzott, nemcsak a szöveggönyv szerint jelzett helyen, hanem az előadás végén is jó párszor, szinte belesulykolva a közönség és a Vasárnapi Újság tudósítójának az emlékezetébe. A sűgőkönyv és a partitúra arról tanúskodik, hogy a *Hymnust* beleszórták az előadásba, de arról nem, hogy ezen kívül még Arany versével is kiegészítették volna Czanyuga szövegét. A *Hymnus* az Erkel Ferenc által megzenésített második felvonás második jelenete előtt hangozott el, ami mutathatja Erkel Ferenc bátorságát.⁹⁸ „Akkor még ezeket a dalokat [a *Hymnust* és a *Szózatot*] is a hazafisasság teljes értékű megnyilatkozásának tekintették, nem csak a »Kossuth-nótát«” – emlékezik vissza erre az időre Berzeviczy Albert.⁹⁹ Szabó G. Zoltán tanulmányának egy megfigyelése meg arra int, hogy a *Hymnus* előadásának gesztusa mögött rejtett nemzeti öszszekacsintást vehessünk észre: „Nem nehéz elképzelni ezt a jelenetet, amikor a császári

⁹⁶ Vasárnapi Újság, 1857. máj 10., 19. sz., 159.

⁹⁷ CZANYUGA József, *Erzsébet*, Pest, 1857, 9.

⁹⁸ Vö.: „a szabadságharc bukása után Erkel Hymnusát betiltották, a zeneszerző azonban minden alkalmat felhasznál arra, hogy művét megszólaltassa, olykor a cenzúra éberségét is kijátszva, már 1850-ben is. 1857-ben már szabadabb szelek fújtak, de a Hymnus beillesztése egy királyi protokoll operába még ekkor is mérészségnek számított.” (NÉMETH Amadé, *A magyar opera a kezdetektől az Operaház megnyitásáig*, Bp., 1987, 104.)

⁹⁹ BERZEVICZY Albert, *Régi emlékek, 1853–1870*, Bp., 1907, 177.

pár kivételével szinte mindenki tudta, hogy minek a dallama csendül fel”.¹⁰⁰ A darab tehát a császári pár előtti hódolás funkciója mellett a hazafiúi érzelmekre is hatni kívánt. Ha a *Hymnus* előadását meg lehetett jelölni a partitúrában és a sűgópéldányban, akkor Arany verse azért hiányzik, mert nem került előadásra. A válaszkísérletek előtt érdemes megfigyelni még azt is, hogy a Czanyuga szövegeknyvből és a sűgőknyvből idézett sor nem felelt meg az Egressy Samu által Arany felé közvetített kíváncságnak, ugyanis a kívánt sorrenddel ellentétesen itt a király került előre és a haza a második helyre. Az eredeti szándékhoz képest tehát a szöveg módosításával kell számolni.

Visszatérve a feltett kérdésre, látható: Arany neve és *Köszöntő-dala* sem a Vasárnapi Újságban, sem más korabeli lapban, sem az előadás szövegeknyvében, de még a sűgőknyvében és partitúrájában sem fordult elő, szinte biztos, hogy azért, mert versét nem adták elő az 1857. május 6-ai protokoll előadáson, és valószínűleg később sem.

Arany János nem is részesült a jutalomból. Lisznyai ötven aranyat kapott üdvözlő verséért. Ez azonban nem került nyilvánosságra, csak Angyal Dávid későbbi levéltári kutatásaiból ismerhető a pontos összeg,¹⁰¹ a kortársak csak sejtették, hogy ebből telhetett Lisznyainak mulatozásaira. Az viszont közismert volt, hogy az *Erzsébet* című opera szerzői sem maradtak ki a jutalmazásból. A Hölgyfutár ugyanis beszámolt róla: „Tegnap délben Erkel Ferencznek, Doppler Ferencznek és Doppler Károlynak mint az *Erzsébet* című ünnepi dalmű zeneszerzőinek, és Czanyuga Józsefnek a dalmű-szövegírójának, Ráday Gedeon gróf, a nemzeti színház intendánsa, a legmagasabb megbízás következtében, a két elsőnek értékes gyémánt gyűrűket, a két utolsónak pedig megfelelő pénzjutalmakat kézbesített”.¹⁰² Ha Arany részt vett volna a produkcióban egy dal erejéig is, akkor az ő neve sem maradhatott volna ki a jutalmazottak, de legalább a megemlítették közül.

A kérdések tehát szaporodtak: Vajon mi lehetett az oka annak, hogy nem adták elő a *Köszöntő-dalt*? Valamint mi lett a sorsa a versnek, hiszen tudjuk, hogy Arany elküldte a szöveget Ráday Gedeonnak?¹⁰³ Mi történt a 1857. április 23-a (annak a levélnek az időpontja, amiből tudjuk, hogy Ráday Gedeon megkapta Arany versét) és május 6-a (az *Erzsébet* című darab ősbemutatója) közötti időszakban? Ha Ráday megkapta, miért nem került bemutatásra, miért nem hangzott el a *Köszöntő-dal*? Megzenésítették-e? Ha igen, akkor ki, és hol lappang a kotta? Ki énekelte volna az operában, ha előadták volna? Lehetséges-e, hogy már egy meglevő zenéhez kellett a szöveg, ezért szerepelt a kikötésben a szótagszám?

Nemcsak az opera ősbemutatóján, de valószínűleg az utána következő további ünnepelés alkalmával sem adták elő Arany bordalát. Egressy Gábor hat nappal az opera bemutatója után, május 12-én írta nagybátyjának, Egressy Samunak, hogy „Füredit [Füredi Mihály (1816–1869)] figyelmeztettem jó eleve, hogy az Arany-féle nótát ma dalolja el a női

¹⁰⁰ SZABÓ G. Zoltán, *Fontosabb adatok, események a Hymnus legitimációjának történetében = A XLIX. század vonzásában*, szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, Piliscsaba, 2001, 201.

¹⁰¹ Vö. SZILÁGYI Márton, *i. m.*, 91.

¹⁰² Hölgyfutár, 1857. máj. 14.

¹⁰³ Erről Egressy Sámuel Arany Jánosnak küldött, 1857. április 23-án kelt leveléből lehet tudni. Egressy mint „közbenjáró” közvetített és levelében nyugtázta a kapott „becses küldemény”-t.

egylet hangversenyében; meg is ígérte, bár azt mondja, hogy már elfeledte, s újra kell tanulnia. Dopplert is megkértem, hogy menjen el hozzá, – el is ment, próbálnak is; és ma még sem látom ott a programmon: még nem tudom miért. Talán a rendőrség szállott bele, (minthogy a Császárné is jelen lesz) a szöveg miatt.”¹⁰⁴ Egressy Gábor leveléből nem derül ki egyértelműen, hogy melyik megzenésített Arany-versre gondol. *A bujdosó*-ról van-e szó vajon, amelyet Hollósy Kornélia számára írt Arany (Egressy Samu 1857. április 23-ai, Aranynak írt levelében említi az énekesnő nevét és női hangra való dalszöveget kér), vagy a *Köszöntő-dalt*ról, amelynek a kísérőzenéje – bordal lévén – férfihangra kellett hogy íródjon. Mind a két dalszöveg szóba kerülhet és Füredi említése miatt mind a két kísérőzene (amennyiben a *Köszöntő-dal*nak volt ilyen) hangfekvésének átalakításával kell számolni, Füredi azonban nem szerepelt az *Erzsébet* ősbemutatójának színlapján). Valószínű tehát, hogy egy korábbi Arany-versről van szó, hiszen ugyanabban a február 21-ei levélben, amelyben Egressy Samu Aranytól kérte a *Köszöntő-dalt*, köszönte meg „a nemsokára Füredy által énekelendő népdalait”. Az Egressy Gábor-levél – függetlenül tehát attól, hogy melyik Arany-versről is van szó – tanúskodik a cenzúra működéséről, a császári pár előtt előadott művek fokozott felügyeletéről.

Arra sincs egyértelmű válasz, hogy miért nem adták elő Arany dalszövegét az opera ősbemutatóján, hiszen nem maradt fenn más Egressy Gábor-levél – mint ahogy Arany- és Egressy Samu-levél sem –, megadva a biztos választ.

A magyarázat keresésekor tehát csak találgatásokra lehet hagyatkozni, és a válasz, elmentésben az eddig felsorolt tényekkel, csak hipotetikus lehet, hiszen a továbbiakban már nem támaszkodhatunk forrásokra. Annyi tudható még, hogy Arany igazat írt, amikor Tompának arról számolt be 1857. június 26-án keltezett levelében, hogy „Engem is felszólított az a jó úr, aranyokat ígérve sokat, sokat, de én legjobb akarat mellett sem tettem meg, beteges állapotom miatt”,¹⁰⁵ és amikor azt írta a Lisznyainak adott honoráriumról, hogy „Előbb nekem voltak ígérve azon aranyak. De én beteg voltam. Sajnálom.”¹⁰⁶ E kijelentés igazságát bizonyítja egy – Korompay H. János kutatásai nyomán előkerült – levél, amelyben Arany Nádaskay Lajosnak írva 1857. április 3-án elutasítja a köszöntő dal írására felszólító kérését.¹⁰⁷

Tompának írva tehát csak a hivatalos lap általi felkérésre gondolt és a Ráday-féle felkérést nem tartotta ide tartozónak, mivel a darab csak az ősbemutató alkalmával kerülhetett Ferenc Józsefet köszöntő kontextusba, a későbbi előadásai, amelyeken a császári pár nem vett részt, már nem rendelkeztek ilyen mellékjelentéssel. Valószínűleg Arany az

¹⁰⁴ Egressy Gábor Egressy Samunak, 1857. máj. 12., OSZK Levelestár.

¹⁰⁵ Arany János levele Tompához, 1857. jún. 26. = *AJÖM*, XVII, *Levelezése*, 3, s. a. r. KOROMPAY H. János, Bp., 2004, 72.

¹⁰⁶ Arany János levele Tompához, 1857. aug. 4. = *Uo.*, 92.

¹⁰⁷ „Vettem becses felszólítását, de nem vagyok oly állapotban, hogy annak eleget tehessek. Physicai bajom, mely a lélekre tompítólag, a kedélyekre leverőleg hat, amelyben évek óta sinlődöm, akadályoz a munkában. Hivatkozom az összes szépirodalmi lapokra s egyéb folyóiratokra, melyek, jóllehet szüntelenül sürgetnek, egy év óta alig közöltek tőlem valamit, s ha igen, az is valamely régebbi töredék volt. Így hát nem én vagyok az oka, ha rokkant Pegazusommal nem jelenhetek meg a fényes tisztelgésnél: lesznek mások, fiatalabbak, kik azt a helyet díszesebben betöltik mint én.” *Uo.*, 46.

operába írt dalbetét írására szólító felkérést azért nem utasította el rögtön, mert jóval áttételesebben lehetett volna csak benne az üdvözlés gesztusát észrevenni és értékelni.

Lássuk tehát a hipotéziseket. Az első lehetséges válasz szerint Arany a Ráday Gedeonnak elküldött vers közlésére, pontosabban az előadására vonatkozó szándékát később visszavonhatta, lehetséges, hogy akkor, amikor egyértelmű lett a számára, hogy a készülő operát milyen alkalomra készítetik, illetve az Egressy Gábor által említett hangverseny ki előtt lesz előadva. A Nemzeti Színházban előadott magyar opera terve, és vele a császári pár látogatásának kihasználása az épület felújítására, a színház fellendítésére kedves ötlet lehetett Arany számára. Podmaniczky Frigyes állapította meg a Nemzetiről, erre az időszakra gondolva, hogy ez „egyedül még létező magyar szellemi intézetünk”.¹⁰⁸ Feltételezhető, hogy Arany, miután megírta és elküldte a verset, jött rá arra, hogy az *Erzsébet* című opera milyen kontextusba lesz ágyazva, vagyis hogy Egressy Samu levelében a „Fejedelem” szó kire céloz pontosan. Lehet, hogy kezdetben, a vers megírásáig és elküldéséig az új opera bemutatójának csak az egyik vonatkozására figyelt. Arra, hogy az új reprezentatív mű a Nemzeti Színházban előadott új magyar nyelvű operaként a *Bánk bán* pótléka lesz, tehát a hazafias állásfoglalás, a hazafiúi érdek az elsődleges, amely az üdvözlés köntösében fog elrejtőzni, és nem arra, hogy verse hódoló költeményként Ferenc József és felesége magyarországi látogatásának alkalmával lényegében a császári párt köszöntő versként lesz előadva. Amikor ez utóbbi összefüggés felerősödését észlelte az első összefüggés rovására, akkor – bár erre utaló levele nem maradt fenn – gyorsan visszavonta, megtiltotta a vers és neve bárminemű nyilvánosságra hozását.

Nem lehet kihagyni azt a motívumot e hipotézis építésének a során, hogy Arany annak a Hollósy Kornéliának, aki az *Erzsébet* címszerepét énekelte, egy verset írt 1857 májusában¹⁰⁹ (*Hollósy Kornéliának*). Lehetséges, hogy ezzel kívánta kibékíteni az elmaradt üdvözlő vers miatt búslakodó énekesnőt, aki ekkoriban ünnepelte harmincadik születésnapját, amelyet a kor költői lelkesen ünnepeltek, nemcsak művészi kvalitásaiért, hanem honleányi érzelmeiért is. Arany *Köszöntő-dala* tehát talán inkább a címszereplőnek, Hollósy Kornéliának volt szánva eredetileg, és nem Ferenc József feleségének.

Lehetséges az is, hogy nem Arany vonta vissza, hanem a cenzúra nem engedte előadni a verset. Egressy Samu felkérő levele túlbonyolított, hiszen három versszak megírása egy Arany formátumú költőnek nem lehetett túl nehéz teher. Miért hangsúlyozta akkor hát Egressy Samu annyira, hogy jól tudja, nem könnyű a „feladás”. A feladat valószínűleg a kényes egyensúly megtartása miatt volt nehéz. Arany tehát azt vállalta, hogy – mint Erkel, aki beleillesztette az operába a *Hymnust* – eleget tesz a kérésnek, de egyben a levélben a „haza” és a „király” szavak sorrendjére vonatkozó instrukcióban óvatosan elrejtett kíváncsalmnak is megfelel, azaz a „haza minden előtt” érdekét is kinyilvánítja. Ennek érdekében ő egy Petőfire utaló, 1848. március 15-re emlékeztető sort szőtt bele a versébe. A *Köszöntő-dal* második versszakának a kezdete, a „Harcra magyar!” ugyanis a *Nem-*

¹⁰⁸ PODMANICZKY Frigyes, *Naplótöredékek, 1824–1887*, III, 1850–1875, Bp., 1888, 27.

¹⁰⁹ A *Kapcsos könyv* facsimile kiadásában látható, hogy Arany csak „1857 május”-sal jelezte a keletkezés időpontját. Nem tudható, hogy miért – Voinovich Géza nem fűz magyarázatot hozzá –, ez a kritikai kiadás szövegközlésében már 1857. május 1-re módosult.

zeti dal kezdetére, a „Talpra magyar”-ra utal, és ez az egész második versszakot mozgósító és ellenálló szöveggé lényegíti át. Ekként lopta be Arany a köszöntésbe az 1848-ra való utalást és az ellenálló szellemet, amire a darab témája és egyik szereplője is bátoríthatta: a már említett Udvarhelyi Miklós jutalomjátékanak köszönhető a *Bánk bán* a színpadi sikereinek indulását,¹¹⁰ ő volt az az első színész, akinek hajdanán a vele „szorosabb baráti viszony”-ban álló Katona József felolvasta a darabját,¹¹¹ az 1848. március 15-én megszakított *Bánk bán*-előadáson pedig Udvarhelyi megszokott szerepében, Mihály bánként szerepelt a színlapon. Arany tehát sokkal színvonalasabban, mondhatni intellektuálisabban oldotta meg a kettős feladatot, mint Lisznyai, akinek üdvözlő versében, a huszonnyolcadik sorban elrejtve szintén megjelent a „szép tavaszi napok” említése.

A cenzúra háttérműködésére utal az, hogy Czanyuga megjelent szövegében nem a korábban megkívánt sorrendben fordult elő a *haza* és a *király* szó, hanem fordítva, és Egressy Gábor levelében a rendőrségre való utalás is ezt valószínűsíti. Lehetséges, hogy Arany kötötte magát a karóhoz és nem volt hajlandó átírni versét, ragaszkodva ahhoz, hogy vagy így, vagy sehogy.

Mindenesetre a *Köszöntő-dal* szövegét Arany csak jóval később jelentette meg először, négy évvel *A walesi bárdok* első megjelenése után. Az 1867 augusztusában napvilágot látott hatkötetes gyűjteményes kiadásba illesztette bele, amikor már senki sem gondolt a vers létrejöttének körülményeire. A *Kapcsos könyv*be írt szerzői kommentár nélkül ki is gondolt volna arra, hogy aktualizálja a szöveget. Ha valaki mégis így akarta volna olvasni, akkor pedig már nyugodtan Ferenc József-re is lehetett érteni az „Éljen a hon! éljen urunk, a király!” sorát. Ferenc József magyar királlyá koronázása (1867. június 8.) után ez már nem háborította a nemzeti érzelmeket.

Az először 1857. május 6-án előadott *Erzsébet* a szabadságharc után először csak 1858. március 10-én, erősen megcsonkított szöveggel előadott *Bánk bán*-ra való utalás-ként hatott, amelynek legemlékezetesebb előadása 1848. március 15-ének az estéjén volt. A kor tudatában valószínűleg a *Bánk bán* pótlását, jelzését jelenthette, Katona darabjának szimulakrumául, rá tett erős utalásul szolgált, amelyet a *Hymnus* előadása is az osztrákokkal szembeni nemzeti konszenzusos szövegértés irányába terelt. Az, hogy az Erkel Ferenc által megzenésített, Egressy Béni által átdolgozott szövegekönyvű operát, a *Bánk bánt*, négy évvel később, 1861. március 9-én mutatták be először, szintén a két darabnak a kor felfogásában feltehetően kialakult összekapcsolását mutathatja. Németh Amadé meg is figyelte a két opera közötti kapcsolatot, amikor megállapította az *Erzsébet* második felvonásának zenéjéről szólva, hogy Erkel „talán még sohasem írt ilyen bensőséges kórusokat, ilyen kifejező dallamokat és monumentális együtteseket. Talán azért lehetett ez így, mert már a *Bánk bán* bűvöletében élt.”¹¹² Az *Erzsébet* című opera ugyanis Árpád-házi Szent Erzsébet-ről szól, II. András és Gertrudis lányáról. A *Bánk bán* tárgya: az

¹¹⁰ Fennmaradt színlappal bizonyíthatóan ez az 1833. febr. 15-ei volt az első előadása a darabnak (vö. KATONA József, *Bánk bán*, s. a. r. OROSZ László, Bp., 1983, 516).

¹¹¹ *Uo.*, 332.

¹¹² NÉMETH Amadé, *Erkel Ferenc és az Erzsébet-opera II. felvonása = Erkel Ferencről és koráról*, szerk. BÓNIS Ferenc, Bp., 1995, 134.

idegen érdeket szolgáló zsarnok királyné és az ellene lázadó magyar főúr témája ekkor aktuálisabb volt még, mint az *Erzsébet* témája: a Szent Erzsébet és Ferenc József felesége közötti párhuzam felmutatása, a hódolat e különös jelzése, a Sissi-kultusz nyitánya. Az *Erzsébet* című darab mind a két vonatkozási kört egyaránt megidézte. Figyelmeztetett áttételesen a zsarnokság jelenlétére, mintegy aktualizálta a történeti darabnak a *Bánk bán*hoz való asszociatív kapcsolatát, és egyben a hódolatát fejezte ki a császári pár irányában, de úgy, hogy nem Ferenc Józsefet, hanem – ahogy Lisznyai a versében is tette – a feleségét helyezte a középpontba.

A Lisznyait és Aranyt szembeállító irodalomtörténet-írás, amely a nagy költőnek járó tisztelet miatt nem volt hajlandó tudomást venni Arany *Köszöntő-daláról*, tehát lényegében nem tévedett, hiszen Arany verse nem szerepelt az ünnepek alkalmával, Arany neve nem került ezzel kapcsolatban nyilvánosságra. A két állásfoglalás összevetésekor a továbbiakban csak a túlzott sarkításról kell elfeledkezni, a polarizáló élt kell tompábbá tenni, vagyis észre kell venni Arany állásfoglalása mögött, ahogy a Lisznyaié és az operát íróké és iratóké mögött is, hogy a nemzeti érzelmek és az érdekek között egyensúlyoztak. A kötelességteljesítés mögött a valódi érzelem óvatos és rejtett, csak az összefüggések feltérképezésével kimutatható jelenléte lapult, a hódolás mögött pedig a nemzeti konszenzus összekacsintása, és benne a nemzeti egység, az összetartozás felismerése jelent meg.

PETRÓCZI ÉVA

EGY 17. SZÁZADI PEREGRINUS-CSÚFOLÓ VERS TANULSÁGAI

Nógrádi Mátyással, a tiszántúli egyházkerület 1665 szeptemberében megválasztott, hollandiai és angliai tanulmányainak, olvasmányainak köszönhetően puritán szellemiségű, de egyházkormányzati felfogása szempontjából inkább ortodox, szokatlan költői tehetségű püspökével már több ízben foglalkoztam, elsősorban debreceni-bihari ihletésű és önéletrajzi verseit elemezve.¹

Van azonban Nógrádinak egy, az általam korábban tárgyaltaknál jóval rövidebb, de egyszersmind azoknál jóval nehezebben értelmezhető verse. Mint költeményeinek java, ez is *Idvösség kapuja* című zsoltárelemző értekezésének függeléke, amelynek fő forrása egyébként a magyar puritán szerzők egyik gyakorta forgatott, emlegetett és parafrázeált angol modelljének, Arthur Hildersamnak a szövege.²

A verses vendégszövegekkel gazdagon megrakott zsoltármagyarázatnak már sorrendben első, Bornemisza Annához és a borissza Apafi Mihályhoz intézett dedikációja is a vallásos szerzők többségénél meglehetősen szokatlan attitűdöt sugall: a jóformán kötelező komolykodáson, utilitárius érvelésen átütő, úgyszólván kamaszos játékoságot és jókedvet: „Nem ilyen volt [ti. nem az üdvösség nélküli hiú tudományok gyarapítója], nem-is így cselekedett Angliában amaz halhatatlan emlékezetű Jakab király [...] ki az Orthodoxa és tisztább Religiot, bé-vitte Országában [...] ellene mondván a tévelygő és babonás vallásnak. Ez jó hírű, Josiás Királyhoz hasonló Monarcha Academiákat éppítetett, azokban tudós embereket állatván, kik által az igaz mennyei tudományt terjesztette, babona hintegetés nélkül. Sőt birodalma erősödvén, a' fényes bogarakat és szárnyas állatokat Országából ki-segítette. Ilyen tudós emberek közzül való volt Hilderssám is [...] melly Britanniai Nyelven irta volt régen e' szép Könyvet, mellyben, minémü szent és idvességes dolgok legyenek (mint valami kicsiny Bibliában)”.³

Az akadémia-fundálás témája és az Istennek tetsző szerzők „fényes bogár”, illetve „szárnyas állat” jelzős szerkezete csak azért fér meg e szövegben békésen „egy gyékényen”, mert Nógrádi mindkét gesztusa egyaránt maradéktalanul hiteles. Emelkedett,

¹ PETRÓCZI Éva, *Debrecen és Bihar Nógrádi Mátyás verseiben, illetve Sion várai: A mezővárosok szerepe a magyar puritán irodalom keletkezésében és befogadásában* = Uő., *Fél-szentek és fél-poéták: Epizódok a magyar és angolszász puritanizmus irodalmából*, Bp., Balassi Kiadó, 2002, 68–76, 86–96.

² NÓGRÁDI Mátyás, *Idvösség kapuja*, Kolozsvár, 1672 (RMK I, 1133).

³ NÓGRÁDI, *i. m.*, a2v.

kánaáni nyelvezetű szövegrészei éppúgy, mint annak egészségesen dekánaánizáló, nemcsak világi hangvételi, de egyenesen a gyermeki nyelv és észjárás határát súroló folytatása. Ez a jóformán bohókás közjáték – a társadalmi-egyházi elvárások szigorú szorításában – nagyon hamar kifárad a továbbiakban. A püspök-író immár illő ábrázatot öltve magasztalja Apafi Mihályt azért, hogy épp a könyv keletkezésének idején, a református egyház történetének e sötét esztendejében, 1672-ben otthont adatott Gyulafehérvárott a végveszélybe került pataki iskolának. Annak a patinás tanintézménynek, ahol ő maga (ti. Nógrádi) is tanult, s ahol 1642-től seniori tiszteletet töltött be, majd 1647-től tanárit.⁴

A Sárospataki Református Kollégium e gyászorszakáról az alábbiakat olvashatjuk az alapítás 450. évfordulójára megjelent kiadványban: „1671. október 20-án katonaság és ágyúk felvonultatásával foglalta el [Báthory Zsófia] a pataki iskolát. Az épületet a jezsuitáknak ajándékozta, ezek azonban nem tudtak mit kezdeni vele, s magánembereknek adták bérbe. A Kollégium könyvtára, mely Rákóczi Zsigmond hagyatékával több mint ötezer kötetet tett ki, szintén a jezsuiták kezébe került, s nagyobb része szétszóródott. A diákság Pósházi és Buzinkai vezetésével a nyomdát és a könyvtár egy részét magukkal víve, előbb Debrecenbe, onnan Erdélybe távozott, ahol 1672-ben az akkor üresen álló gyulafehérvári kollégiumban kapott helyet az iskola.”⁵

Voltaképpen szóról szóra ugyanezek a tények olvashatók Nógrádi szövegében, de a száraz és tárgyilagos tényközlés helyett a maga teljes drámaiságában mutatva be a magyar protestáns egyház- és iskolatörténetnek ezt az apokaliptikus időszakát: „Szívemben forgattam, eltörölhetetlen ösztönül, mely nagy kegyelmességet, szent irgalmasságot cselekedett Nagyságod, egész Keresztyén Statusival, és a' Nemes Országgal, a' szegény szám-kivetett Pataki Scholának lakosival és Prophéták fiaival, kiknek birodalmában [ti. Erdélyben] szállást rendelt. Oh meg-gyászolhatatlan Pataki Schola! Kinek az Úr engedett tanulásra való nyugodalmat Gyula Fejér-váron, és kinek takargató Anyja vala a' sok habok között Debreczen Városa.”⁶

Ugyancsak ez a végítélet-hangulat uralja az ajánlás egy későbbi szakaszát is. Nógrádi szavaiból nyilvánvaló: a tanulást, a tudást tartja az egyik leghatékonyabb orvosságnak és oltalomnak a keserves üldöztetések idején. Ez a stúdiumok (különösen is a bibliai tudományok) megtartó erejébe vetett hit magyarázza majd a könyv itt tárgyalni kívánt verses epizódjában szerzőnknek a lusták, a peregrinációra méltatlanok iránti haragját, engesztelhetetlen gúnyolódását is. A bevezető hangneme mindenesetre még sokkal szelídebb, itt még nem a harag, hanem az aggodás nyilvánul meg: „Harmadszor: Ezt mi nem írtuk a' Perfectistáknak, hanem a' tanulni igyekesző gyengéknek. Negyedszer: Ugy látom a' dolgot, hogy ha az Úr isten rajtunk nem szánakozik, a' Magyarok degenerálván Barbarusokká lesznek, mivel a' Scholák, Ecclesiák üldöztetnek. Jó tehát a' gyengéknek a' mos-

⁴ Lásd ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 438.

⁵ MAKKAI László, *A kollégium története 1654-től 1703-ig = A Sárospataki Református Kollégium: Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1981, 85.

⁶ NÓGRÁDI, i. m., a3r–a3v.

tani időben, (melly valoba siralmas) ez én írásomból, Perseverantiára valo Tudományt készíteni.”⁷

Nógrádi Mátyás, az egykori pataki diák és tanár aggodalmait nem csupán Báthory Zsófia rekatolizáló lépései növelték. Egy, a közelmúltban épp Sárospatakon megjelent, a Felső-Magyarországon működő református iskolák történetét tárgyaló, korabeli dokumentumokon alapuló munkából megtudhatjuk, hogy a 17. század második felének pataki diáksága – finoman szólva – nem viselkedett mindig az elvárásoknak s a kockázatos helyzetnek megfelelően. A közölt negatív példák közül egy szelídebbet (mert a feljegyzésekben kocsmai gyilkosság, „gyalázatos asszonyocskákkal való társalkodás” is szerepelt!) választottam ki: „Nem elhanyagolható szempont az oktatás színvonalának vizsgálataánál, hogy a felső-magyarországi iskolák rektorainak jelentős részét a Sárospataki Kollégium bocsátotta ki. Ez önmagában biztosíték volt arra, hogy az iskolamester a Patakon uralkodó szellemet elplántálja egy-egy mezővárosi vagy falusi iskolában. Természetesen a Kollégiumnak is voltak hullámvölgyei, aminek következménye a színvonal hanyatlása volt a partikuláris iskolákban. Gálszécsben 1660-ban ennek hangot is adtak: »Mivel Patakról csak mind olyan magamegunt deákat adnak ide Szezczen schola mesternek nagyobb részére, azért mostan a Szezci prédikátoroknak és auditoroknak kívánságokra megengeditek, hogy Geönczről hozzanak más schola mestert, a mostanit bocsássák el, esztendeje kitelvé.« Ez az adat azt is igazolja, hogy a pataki Kollégiumnak a zempléni egyházmegyében privilégiuma volt a mesterküldés, ettől letérni csak az egyházi felsőbb-ség engedélyével lehetett. 1615 és 1671 között 855 diák távozott rektorságra Patakról, mégpedig 97 helységbe.”⁸

Patak szomorú külső-belső romlásának ismeretében természetes, hogy az *Idvösség kapujához* csatolt kis Nógrádi-versantológia tanügyi tanversének modellértékű főszereplője a baráti diák- és lelkipásztortárs, a Bihardiószegen lelkészkedő, majd 1679-től az erdélyi egyházkerület püspökeként szolgáló Tofeus Mihály. Az a Tofeus (nála: Toféus) Mihály, akiről a gyakorta éles nyelvű és kritikus Bod Péter teljes elismeréssel emlékezik meg; mindössze a hitehagyott unokába csíp bele nagy élvezettel a szócikk vége felé: „TOFÉUS Mihály [...] Tanult mind Fránékerában s mind Leidában nagy serénységgel, aki is tanulását annyira vitte, hogy 1649-dik esztendőben Szentírás-magyarázásban doktori titulussal ékesíttetnék meg. A hazában lett váradi professzorrá, 1650-dik esztendőben, onnan vitetett Patakra; de elhagyván a professzori katedrát, lett bodrogkeresztúri pappá, onnan szatmári. Szatmárról 1663-dik esztendőben vitetett az Apafi fejedelem udvarába. Lett püspök 1678-dik esztendőben. Holt meg 1684-dikben. Volt ez igen szókimondó, kemény ember; mindazáltal mindenek előtt nagy kedvességű [...] prédikációi [...] írásban maradván, veszekednek az egerekkel és molyokkal. Anynyival is inkább, hogy a Toféus vallásától eltévelyedett unokája kezére kerülnek.”⁹

⁷ NÓGRÁDI, *i. m.*, c3r.

⁸ DIENES Dénes, *Minthogy immár schola mestert tartanak: Református iskolák Felső-Magyarországon 1596–1672*, Sárospatak, 2000, 18–19 (Acta Patakina, 4).

⁹ BOD Péter, *Magyar Athenas*, Sepsiszentgyörgy, T3 Kiadó, 2003, 320–321. (Első kiadás: 1766.)

Számunkra Bod szövegéből ezúttal a „szókimondó, kemény” jelzők a legfontosabbak. Nagyon valószínű ugyanis, hogy Nógrádi Mátyás a megverselt pályatárs e tulajdonságainak ismeretében üt meg épp a hozzá, azaz Tofeushoz intézett versében a többi költeményénél jóval keményebb hangot, az ő feltétlen dicsérete mellett bőséges helyet adva így módon a henye, lusta diákok elmarasztalásának is. Ennek az alkalmiságon, album amicorum-költészetben olykor felülemelkedni tudó versnek címe nincs, csak hosszadalmas latin ajánlása: „Ad Clarissimum, ac Doctissimum Dominum, Michaellem Toufeum, Theologiae Doctorem, Celsitudinis Suae, Aulicum Concionatorem, Dominum Veteranum.”¹⁰

Ami már az ajánlásban feltűnő: Tofeus doktori címének, miveltnak kétszeri hangsúlyozása. Egyébként a tulajdonképpeni szöveg is ezzel indul. Lássuk ezek után a maga tizenkét sorával igencsak sokat közlő, dicsérő és dorgáló kis költeményt:

Doctori titulust nem mindennek adnak,
Lugdunumi fák közt, kik Nyárban sétálnak:
Batavus pediglen örül Minervának,
Nagy elmében forgó nemes Tudománynak.

Pádvában kik járnak, onnét *Lauretumban*,
Párisban tanulni, híres *Sorbonában*,
Ha voltak rosz futó csikók *Hunniában*,
Nem léznek Paripák hidgyed *Galliában*.

Serényen tanuló *Tofeus Mihálynak*,
El-terjedett híre, mint zöld Borostyánnak,
Mert oltalmazója igaz Vallásának,
Tudós oktatója *Fejedelmi Háznak*.¹¹

A fenti kis verset egyértelműen a deákos humor menti meg a közhelyességtől; tehát mindaz, amit a Lugdunum Batavorum-i (leideni) nyárban felelőtlenül sétálgatókról, vagyis, a majdani doktori címre teljességgel méltatlan, lógós diákokról ír, illetve a második versszak friss és csipkelődő rossz(ul) futó csikó, illetve paripa metaforái, amelyekben a szerző a kánaáni mezőktől ugyancsak messzire vágatva érzékelteti peregrinusaink szorgalmát, tehetségét, ügybuzgalmát (vagy éppen annak hiányát!). Csípős nyelvűen jelzi így módon azt is, hogy a külföldjárás önmagában senkit sem tesz tudóssá; ebben a strófában szerzőnk a legkevésbé sem szent, nem bibliai, hanem nagyon is a világi életből vett képekkel él. E több száz esztendőse versezetnek különleges aktualitást ad a napjainkban ismét nagy számban, de gyakran korántsem elmélyülten peregrináló magyar diáksereglet. Sokak úti batyujába érdemes volna becsempészni Nógrádi Mátyás életteli, nagyon igazmondó, a külföldjárás hamis nimbuszát visszautasító versét.

¹⁰ NÓGRÁDI, *i. m.*, b2v.

¹¹ *Az 1660-as évek költészete (1661–1671)*, sajtó alá rendezte VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1981, 72 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 10).

Az *Idvösség kapuja* tizenhárom, a szerző tollából származó (a pályatársi poémákra itt nem térek ki!) kísérőversének úgyszólván mindegyike foglalkozik a tudás, tanulás, s mindezek koronájaként a doktori cím elnyerésével is, de nem az ellenszenves rang- és címkétség példájaként. A Komáromi Csipkés, Krizbai és Martonfalvi Györgyhöz, Debrecen három nevezetes Györgyéhez szóló verssel az előbbieken már említett, a civis városhoz és Biharhoz kötődő tanulmányomban részletesen foglalkoztam már; ezúttal csak a Tofeus-verssel közeli rokonságot mutató sorokat idézem:

Söt Doctori nevet Frisiai népek,
Académiában ö néki-is töttek. [ti. Martonfalvinak]...

Ellyetek mind Hárman Urnak Tornáczában,
Legyetek Doctoroc Isten templomában.¹²

Az idézet befejezéséből nyilvánvaló: Nógrádi nem valamely túlhajtott titulus-vadászat miatt dicséri Hollandiában doktorátust szerzett pályatársait; korántsem valamely akadémikus sznobizmus és szolgálékűség vezérli értékítéletét, hanem az ekkor (1672-ben) már ugyancsak sok üldözést megélt-megszenvedett egyháza számára remél oltalmat a bibliai tudományokkal ily módon fokozottan (azaz: tudományos fokozattal) megerősített lel-késztsáraitól.

Nógrádi egy három évvel későbbi kísérőversében még egyszer feleleveníti majd a Tofeus-dicsérőben írottakat. Az 1675-ben, csak szerzője, a sokat szenvedett Czeglédi István halála után napvilágot látott, *Sion vára* című kötet vendégszövegében. Ez a posztumusz méltatás a tudós és hitéhez hű Czeglédi diákéveinek felemlítésével indul, ugyanazon jeles tan-fészekben, azaz Leidenben. A különbség mindössze annyi, hogy ez a méltatás egyenletesen kánaáni stílusban íródott, nincsenek benne olyan világi hangvételű, egészségesen csúfondáros kitérők, mint az abszolút kivételnek számító „Tofeiana”-ban:

Ezer hat száz negyven negyedik időben,
Irnak vala egykor, mikoron Ujhelyben
Hivaték Patakrol tanítani böjtben,
Bölcs Czeglédi István, Iffjuj Eröben.

Sok munkái után hires Belgiumban,
Küldetnék Várustul, tudós Lugdunumban,
Sidó s-Görög nyelven épülni Leydában,
Holott jelen vóltam Académiában.¹³

¹² VARGA, i. m., 73. (Ugyancsak az *Idvösség kapujából*.)

¹³ NÓGRÁDI Mátyás, *Posthumum opus* = VARGA, i. m., 77–78.

Egy bizonyos: a rendkívül temperamentumos Nógrádi Mátyás írásaira (ezen belül nagy számú verses kísérőszövegére) egyáltalán nem érezzük érvényesnek (még a konformista simaságú, nagy alkalmazkodó-készségről tanúskodó opuszokra sem!) Molnár Attila azon megállapítását, miszerint hazai puritán szerzőinket inkább a kontemplációra való hajlam, mintsem az aktivitás angolszász erénye, a szent „munkaholizmus” jellemzi. Nála ugyanis a legkurtább versezetben is hemzsegnék a tulajdon- és helységnevek, jelen van a peregrinus-évekből megőrzött szellemi és gyakorlati élénkség, üdeség és szakadatlan vállalkozó kedv. Ez a mozgékonyosság emeli ki a Tofeus-verset is az album amicorum költészet többnyire szürke és egyhangú, mindig-udvarias masszájából. Végül: ez a költemény – elsősorban csúfondáros részleteinek köszönhetően – érzékeltet valamit az egykori Leident-járt magyar diáktársak közt dívó, őszinte és közvetlen hangnemből, diákközösségük szelleméből. Elsősorban a Nógrádiéhoz hasonló szerzők és művek jóvoltából remélhetjük, hogy a hazai puritanizmus vonzaskörének alkotói megmenekülhetnek a hozzájuk nagyon méltatlan, temperamentumuktól és sokféle vállalásaiktól oly idegen kegyes panoptikumi viaszfigura-szerepkörtől. Hazai körökben – sajnálatos módon – nem dívott soha igazán a puritán szerzők szellemességének, humorának, elmeélének, az angolok „wit”-je magyar változatának emlegetése. Meglehet, figurájukat az itthoni értékelők talán valamelyest kevésbé szűrítették volna el Joseph Crouch *Puritanizmus és művészet* című, az angolszász világban igen nagyhatású elméleti művének, illetve C. Silvester Horne értő előszavának ismeretében. Horne szinte átesik a ló túlsó oldalára, amikor a puritán szerzőket buzgó egyoldalúsággal mint fő-fő tréfamestereket mutatja be, de a huszadik század elején papírra vetett gondolatai megerősítenek bennünket egy differenciáltabb kép(let) kialakításában; esetünkben abban a sejtésben, hogy Nógrádi Mátyás elegáns iróniája korántsem volt egyedi és rendkívüli jelenség: „...maga a (puritán) mint fogalom is az elmeél és a humor mesterével egyenlő. Senki nem forgatta náluknál szabadban és eredményesebben a szatíra és a karikatúra fegyvereit. Senki nem járult hozzá többel az emberiség szenvedélyes és víg perceinek leírásához. Csak ő – ti. a puritán tollforgató – merészelt szent dolgokon tréfálkozni, s ugyanakkor megőrizni tiszteletét a világ értékes és nemes dolgai iránt.”¹⁴

Az erőteljesen peregrinuscsúfoló Tofeus-laudáció esetében pontosan erről van szó: Nógrádi Mátyás igen jó érzékkel vegyített versezetében szent és profán elemeket, a tanulás szent dolgaival való tréfálkozást és az Istennek tetsző stúdiumok áhítatos, nem szűnő tiszteletét.

Tizenkét soros, vállaltan csak alkalmi szándékkal íródott költői szösszenetét ez az egyensúlyi helyzet, ez a nem mindennapi kettősség emeli ki a tizenhetedik századi magyarországi és külföldi diákéletet megőrkítő, többnyire könnyen felejthető és tömény unalmat árasztó tollpróbák tömegéből.

¹⁴ C. Silvester HORNE előszava = Joseph CROUCH, *Puritanism and Art*, London, Cassell and Company, 1916, 12–13.

A *Kösziklán épült ház ostroma*, Bod Péter fordítása Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevis de oppressa libertate Ecclesiarum Hungariorum* című latin nyelvű emlékiratából, a 18. század egyik sikerkönyve volt annak ellenére, hogy nyomtatásban csak 1866-ban jelent meg.¹ A mű kéziratos másolatokban terjedt, s népszerűségét jelzi, hogy könyvtáraink és levéltáraink számos korabeli másolatát őrzik. Budapesten tizenhárom kézirathoz jutottam hozzá,² s a vidéki könyvtárak (Pápa,³ Debrecen,⁴ Sárospatak,⁵ Csurgó,⁶ Kecskemét⁷) és az erdélyi gyűjtemények további példányokat őriznek. Bod autográf kéziratát nem ismerjük. A kolozsvári Egyetemi Könyvtár tulajdonában van egy Bethlen Kata könyvtárából származó másolat, Szilágyi Sándor adományaként. Ez mikrofilmen hozzáférhető az MTA Mikrofilmtárában.⁸

A fordítás népszerűségének számos oka volt. Elsőként említhetjük, hogy a szerteágazó gályarab-irodalomból Kocsi Csergő 1676-os írása lett az egyik alapmű, a gyászévtized „monográfiája”,⁹ melyet kezdetektől sokan forgattak és idéztek. Már a 17. század végéről ismerjük töredékes hazai fordítását.¹⁰ A teljes szöveg átültetése mellett Bod változtatásai, kiegészítései jelentősen hozzájárultak a jobb érthetőséghez és használhatósághoz, s elősegítették a szöveg terjedését. A fordítás ezenkívül időszerű jelentést hordozott. Az 1730-as évek végének politikai eseményei sokban emlékeztettek az évtizedekkel korábbiakra: 1738-ban protestáns főurakat és papokat vetettek börtönbe, koholt vádak alapján próbálták elítélni őket. Az elfogottak között volt Szigeti Gyula István erdélyi püspök, Bod korábbi teológiai professzora is. Bod fordítása alcímében így utalt a mű aktualitására: „a magyarországi protestáns ekklesiák nyomorgatások [...] magyarra fordítottot

¹ [BOD Péter.] *Kösziklán épült ház ostroma*, kiad., bev., jegyz. SZILÁGYI Sándor, Lipcse, 1866 (a továbbiakban: *Köszikla*).

² Országos Széchényi Könyvtár (Quart. Hung. 397, 410, 1045, 1060, 1107, 2152, 2669; Fol. Hung. 939, 942); A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtára (K–1 227, K–1 723); Evangélikus Országos Levéltár (V. 30a, V. 30b).

³ Jelzetek: 88. 0.56.d, 89. 0.56.e, 90. 0.56.f.

⁴ Jelzetek: R 449/p, R 607/38, R 622, R 623, R 623/a, R 748.

⁵ Jelzetek: Kt. 60, Kt. 76.

⁶ Jelzet: K. 204.

⁷ Jelzet: K. 153.

⁸ Jelzet: A 8858/IV.

⁹ Mokos Gyula írja Kocsi Csergő Bálintról: „a magyar protestánsok keserves évtizede monográfiája.” MOKOS Gyula, *Adalékok Kocsi Csergő Bálint életéhez*, ItK, 1892, 358.

¹⁰ A debreceni könyvtár egy 17. századi kéziratos fordításrészletet őriz. *Galeria omnium sanctorum (A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete)*, szerk. MAKKAI László, Bp., Magyar Helikon, 1976, 23.

MDCCXXXVIII siralmas esztendőben.” Ajánlólevelében „veszedelemnek napjai”-t és „szomorú napok”-at emleget, sőt, nyíltan megfogalmazza a szövegben leírt és a jelenben tapasztalható események közti hasonlóságot: e „szomorú historiának kezdete igen meg-egyez, ha ki rá figyelmez, ez jelen való esztendőben történt kedvetlen dolgokkal, mert akkor is a törökkel hadakoztak és a rebelliónak neve alatt fogták el az urakat és papokat.”¹¹ Bár az ártatlanul bebörtönzötteket rövidesen szabadon engedték, az ily módon aktualizált fordítás még évtizedekig csak a második nyilvánosságban kaphatott helyet.

A *Narratio brevis* alapján készített *Kösziklán épült ház ostroma* Bod Péter első fennmaradt munkája. 1732-ben, húszévesen, három év felsőbányai tanítóskodás után visszatért Nagyenyedre, hogy tanulmányait lezárja. Erről az időszakról a következőket írja az *Önéletírás*ban: „Viseltem a kollégium kebelében néhány tisztséget is. Így az 1736. évben a kollégium könyvtárának gondozásával voltam megbízva, az 1737. évben pedig mint a héber nyelvben az első (praeses) azt a feladatot kaptam, hogy a diákoknak adjam elő Sichardus nyelvtanát.”¹² Bod életrajzírói nem szenteltek elég figyelmet ennek a második nagyenyedi időszaknak, annak ellenére, hogy a Bethlen Katánál később ellátott könyvtárosi feladatokhoz itt szerezte az alapképzést. A leideni ösztöndíjhoz írt nagyenyedi ajánlólevelével szerint „rendes és hasznos bibliothecarius volt.”¹³ Bod egyik későbbi leveléből kitűnik, hogy a könyvtár 1711-es pusztulásától a harmincas évek közepéig nem foglalkozott senki komolyan a kollégium könyveivel. 1765-ben Sinai Miklósnak írja: „azon Bibliothékának leg első rendbe szedője annak idejében én voltam...”¹⁴ Ugyanebből a levélből tudjuk, hogy Bod jó huszonöt év távlatából is fel tudja idézni a Nagyenyeden kezébe került könyveket: Sinai kérdésére magabiztosan tudósít a debreceni professzor által keresett egervölgyi hitvallásról.

Az egyik könyv, amelyet Bod könyvtárosként nemcsak katalogizált, hanem kétséget kizáróan forgatott is, Debreceni Ember Pál egyháztörténete Friedrich Adolf Lampe kiadásában, *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania* címmel.¹⁵ Ismeretes, hogy Ember Pál kézírata Daniel Ernest Jablonski közvetítésével került Lampéhoz, aki átcsoportosította és rendszerezte a kézirat egyes részeit, majd szögletes zárójelben javította, kommentálta a szöveget.¹⁶ Az elkészült kötetnek három fő része lett: a reformáció előzményeinek története, az *Annales* című kronológiai áttekintés 1518-tól 1725-ig, és a „szemléletes megértést szolgáló” iratok. Ezek közül az első, a *Geographica situatio*, Magyarország református egyházi szervezetét mutatja be megyénként, aprólékos részletességgel. A második, rövidebb fejezet káptalani dokumentumokat tartalmaz. A harmadik fejezetben található az egyházi ünnepek leírása, a negyedikben a bibliafordítások és az

¹¹ *Köszikla*, 9–10.

¹² FELSŐCSERNÁTONI BOD Péter *Önéletírása*, kiad., bev. JANCÓS Elemér, Cluj-Kolozsvár, 1940 (Erdélyi Ritkaságok, 4), 87–88.

¹³ *Uo.*, 89.

¹⁴ VARGA Gábor, *Bod Péter ismeretlen levele Sinai Miklóshoz*, Honismeret, 1985, 1. sz., 28.

¹⁵ Friedrich Adolf LAMPE, *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*, Trajecti ad Rhenum, 1728 (a továbbiakban: LAMPE 1728).

¹⁶ A részletekhez lásd RITÓÓK Zsigmondné, *Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai*, MKsz, 89 (1973), 175–185, 364–376.

egyházi énekgyűjtemények története. Az ötödik fejezetbe került Kocsi Csergő Bálint emlékirata,¹⁷ de ismeretlen okból a tizenkét fejezetből csak az első kilenc. A kötetben Lampe jegyzetein kívül az emlékirat is kiegészítés: nem Debreceni Ember Pál kéziratából származik, hanem Lampe illesztette az egyháztörténet egyéb dokumentumai közé. Ritoók Zsigmondné feltételezése szerint az 1722-ben Utrechtben megállapodott Kocsi Csergő István, a gályarab lelkész fia juttatta el a kéziratot Lampénak.¹⁸ Kocsi Csergő Bálint autográf kézírata ma Sárospatakon található, de Bod egyértelműen a Lampe-féle csonka szöveggel dolgozott. Az emlékirat eredeti kéziratával ezért nem foglalkozom.

Bod Péter fordítása a Bethlen Katának címzett ajánlással kezdődik.¹⁹ Az ajánlólevélben – többek között – a fordítás „elveiről” ír: „Ez historiát, nem tudván légyen-e valahol magyarul vagy nem? szomoru napokban magyarra fordítottam, néhol adván hozzá másnann is világosításnak okáért, és hogy a benne levő dolgok inkább szem eleibe akadjanak, laistromba szedtem: e mellé ragasztottam némely városoknak azután való üldöztetéseket, lévén egyszínű materia. E felett: minthogy szokták mondani az ellenkezők, hogy a XV seculumban csak a tudatlan község, a föld aljassa vette volt be a reformatiót, egyszer és másszor, együtt és másutt a könyvekből jegyzettem meg azokat a nagy familiákat, melyek reformálódván a reformatiót elősegélték (elhiszem hogy sokkal többen is vannak) Magyarországon és Erdélyben.”²⁰ Bod itt megfogalmazza, hogy szövege – mint minden korabeli fordítás – nem pusztán tolmácsolás, hanem átdolgozás. Több helyen hozzátett az eredetihez, tartalomjegyzéket és összesítéseket készített, kiegészítette a megpróbáltatások sorát, s meg nem nevezett forrásokból összeállította a reformációt előmozdító családok névsorát.

A szigorú értelemben vett fordítás, a főszöveg átültetése eleinte pontos. Az első oldalakon Bod hűen fordít, mondatszerkezetei sokszor az eredeti mondatokét követik.²¹ A huszonhatodik paragrafustól kezdve azonban elhagy rövidebb-hosszabb részeket, adatokat, egy-egy mondatot, sőt, később egész bekezdéseket. A felsorolásokban nem tartja meg az összes elemet, sokszor mellőzi a Kocsi Csergő által előszeretettel használt óra- és napszakjelzést. A hosszabb, részletező leírásokat mellőzi, helyettük a fontosabb eseményekre vagy érdekes történetekre összpontosít. A mű második felét hiányosan fordítja, szinte rezümét ír. Például az eredeti szöveg hat bekezdését sűriti a 85. paragrafusba. Több példát lehetne hozni arra a módszerére, ahogy a latin bekezdések szerkezetét, a kezdő és a záró mondatokat átülteti magyarra, a bekezdés középső részét azonban

¹⁷ LAMPE 1728, 746–919.

¹⁸ RITOÓKNÉ, *i. m.*, 368.

¹⁹ Bod ekkor már évek óta Bethlen Kata alumna volt.

²⁰ *Köszikla*, 10.

²¹ Pl. „Hinc factum ut Reformatis honores etsi dignis tamen non conferrentur, imo collati saepius eripiebantur” (LAMPE 1728, 747) = „Innen lett az, hogy a reformátusoknak, noha arra méltók volnának, a tisztségek nem adatnának; sőt inkább azoktól sok helyeken megfosztatnának” (*Köszikla*, 11); „Nedum Nobilium et Magnatum vexatio perfecta erat, cum jam Pastores Ecclesiarum aggrediuntur” (LAMPE 1728, 750) = „Még az uraknak s nemeseknek vexájokat el nem végeztek vala, hogy a papok üldöztetéséhez kezdenék” (*Köszikla*, 17).

elhagyja.²² Összehasonlítva a latin és a magyar szöveg hosszúságát, Bod fordítása kb. 25–30%-kal rövidebb az eredetinel.

A kihagyásokkal ellentétben a betoldások könnyen áttekinthetők és nagyon jellemzőek a későbbi tudásra. Többször általa ismert neveket illeszt a Kocsi Csergónél névtelenül közölt történetbe. Megnevezi például Esterházy Pál első feleségét, Orsolyát; vagy a gályarabokat vigasztaló levélírók közül Zaffius Miklóst. A történetek szereplőit sokszor minősíti. Kelio Miklósról azt jegyzi meg, hogy nála „kegyetlenebb, Diokletianus természetű ember még a krimérai tatárok között sem termett.”²³ (A Diocletianus-hasonlat egy későbbi példában ismét felbukkan.) A jellemzésekben legtöbbször bibliai párhuzamra hivatkozik. A jezsuitákat egy helyütt Bálámoknak nevezi, akik annyira megverték a szerencsétlen rabokat, hogy „a számárt is bolond emberhez illő dolog lett volna úgy megverni.”²⁴ Egy másik helyen Pilátusnak, Heródesnek, Kajafásnak mondja a Jézus Társasága papjait.²⁵ A bálványimádó katolikusokat a pogány ezüstművessel²⁶ azonosítja az Apostolok cselekedeteiből.²⁷ Báthory Zsófiát a zelóta jelzővel látja el, Zaffius Miklóst pedig Nehemiáshoz hasonlítja.²⁸ A bibliai mitizációra jó példa még az emlékirat utolsó része. A latin eredeti Ruyter Adorján Mihály admirális és Harsányi István gályarab prédikátor párbeszédével ér véget,²⁹ Bod a magyar nyelvű változatban hozzátesz még két záró mondatot: „Legyen azon dicséretes emlékezete Ruyter Adorján Mihálynak a magyarok előtt a gályán nyomorgó papok megszabadításokért, mi Ebedmélek szerecsennek a Jeremiással cselekedett irgalmasságáért. Jer. 38. 7. 8. Itt lón a Pozsonyba czitáltatott papok szenvedésének vége.”³⁰ Az áldás-formulában Bod azt az Ebed-Meleket állítja

²² Pl.: „Gocs Mihály ott [Capuában] vevén észre, hogy közel vagyon megosztatásának ideje, elbucsuzék szenvedő társaitól, kiket az állhatatosságra inte, azután egy parasztszekeren vitetvén meghala az utban, a szekérről levették s ott hagyák a földszinen. Hogy pedig a tengerpartra érkezének berekeszték egy sáros pinczébe az elnyomorodott rabokat”, *Kőszikla*, 110; vö. LAMPE 1728, 888: „Capuae *Michael Gots*, longo itinere fessus, certus moriendi, valedicit Fratribus: subsequenti die in via qua itur Capua Aversam, rustico plastro injectus, moritur; extra Aversam inspectantibus reliquis captivis mortuum cadaver dejicitur et secus viam derelinquitur. Aversae per duos dies in quodam stabulo permanent. Inde a Capua *Stephanum Fileki*, fame, siti, et verberibus consumptum, et ita deformatum, ut contueri quis ipsum horreret, brachiis apprehensum, usque Neapolim deportant. Neapolim septima Maji ingressi, in platea quadam subsistere coguntur, et in pulvere haerentes omnium libidini exponuntur. Illinc deducuntur in portum Maris, et conclusi, lacunoso cuidam cellario, ad vesperam ibidem sine ullo diurno manent.”

²³ *Kőszikla*, 70.

²⁴ *Kőszikla*, 83.

²⁵ *Kőszikla*, 92.

²⁶ Bodnál Porfirius, helyesen: Demetriosz.

²⁷ *Kőszikla*, 91.

²⁸ *Kőszikla*, 13, ill. 115.

²⁹ „Reverendus Stephanus Harsányi cum pro tanto beneficio, et hoc improvisa salutis procuracione dignas gratia vellet agere, Excellentissimus Heros recusat. Non opus est inquit Vir Reverende ut nostra beneficia extollas: non enim Dei solum est instrumenta fuimus. Deo qui horum omnium author extitit, gratias agatis. Dicit Stephanus Harsányi: Excellentissime Domine, etiam instrumentis Dei, debiti honores non sunt intervertendi.” LAMPE 1728, 919.

³⁰ *Kőszikla*, 133.

párhuzamba Ruyter admirálissal, aki kihúzta Jeremiást a ciszternából, míg a gályarab prédikátorokat a bajba jutott prófétával azonosítja.

A szövegben felbukkanó személyekről Bod néha egész történetet, olykor anekdotát közöl. Zaffius Miklós tevékenységét a gályarabok megmentéséért hosszan részletezi.³¹ Másutt a komáromi lelkészgyilkosság részleteibe avatja be az olvasót. Az eredeti szöveg csak egy mondatban tudósít az emberölésről: „Vir quidem vivicumburio, mulier vero gladio”. Bod ezt a következőképpen bővíti: „...a papot a körülötte forgolódo jésuita, Diocletianusnál is kegyetlenebb sz. atya az hóhérral megberetváltatta, azután forró olvasztott onot öntetett fejére ezt mondván: »tölts rá az ő fejére a sz. olajt, mert méltó ő ilyen drága kenetre«, vásznat viaszban és kénköben és szurokban megmártván a meztelen testén meggyújtotta, és így sütögette, míg így aztán egészen is megégette, az aszszonynak pedig fejét vétette...”³² Ugyanitt a bevezető részben Bod beilleszti a reformáció üldözői közé Báthory Zsófia nevét, akinek szörnyű tetteit hosszan sorolja. Lampénál az 1670-es évek eseményei között több példát talált a hajdani fejedelemszony vallási túlkapásaira, a következő történet azonban nincs meg a *Historia Ecclesiae Reformatae* szövegében. Báthory Zsófia „...midőn a Krisztus asztalához járult, a főasszonyok szokások szerint palástjával ábrázatját elfedvén az úr vacsorájában való kenyeret kebelébe bocsátotta, melyet azután Patakon keszkenőbe kötve Sámbar jésuita előtt megmutatván annak bizonyására, hogy szóval eltagadott vallásához szive állhatatos volt, a pervátába vetette volna; de Sámbar azt nem engedte, hanem elégette...”³³

Külön figyelmet érdemel leghosszabb betoldása Báthory Zsófia előbb említett kedvencéről, Sámbar Mátyásról. A gályarabságra ítélt prédikátorokat fogva tartóik válogatott módszerekkel próbálták hitehagyásra bírni, s ehhez egyik eszközük Sámbar Mátyás volt. A következő részlet a bevezető mondat kivételével Bod Péter saját betoldása: „Eljött vala ezeknek megtérítetésekre Sámbar Mátyás is, kinél akkor Magyarországon hiresebb térítő theologus jésuita nem vala; ez a Sámbar az, a ki ellen Matkó Vásárhelyi István Fővényen épült ház romlása nevű könyvét, és a Bányász csákánynyát írta; ismét a kinek disputatióban két első fogait kivonatta volna, mert ez felfuvalkodván azzal, hogy néhány együgyüebb atyafiakat levén ő nagy sophisticus csalárd beszédű ember a disputálás közben, szóval elnyomott és meggyőzött volna, ki hívja Matkót is olyan conditióval, hogy a melyik meggyőzöttetik, feje veszszen el; reá áll az is tudván miben áll az ő mestersége; birák rendeltetvén hozzá fognak a discursushoz, csakhamar elfogatik a Sámbar-nak nyelve; azért adják a birák a hajduk kezébe, hogy elvigyék, és a mely sententiát maga kívánt magának exequálják; megnyeri nagy instantiájával a győzedelmes fél, hogy maradjon meg élete, csak épen a közelebb álló kovácstól hozattatván egy kovácsfogót örök emlékezetre huzattassék ki első két foga, így meggyaláztatván dolgára bocsáták.”³⁴ Ez a rész nagyon elüt a fordítás másutt gördülékeny, érthető szövegétől. A fogalmazás dőcög, a tagmondatok nehézkesen kapcsolódnak, s az összefüggések csaknem követhet-

³¹ *Kőszikla*, 113.

³² *Kőszikla*, 15.

³³ *Kőszikla*, 13.

³⁴ *Kőszikla*, 93. Az eredeti latin szövegből hiányzó részt dőlt betűvel szedtem. Vö. LAMPE 1728, 851.

tetlenné válnak a többszörösen összetett mondat szerkezet miatt. Holott Bod Péter itt is latin szöveget kivonatolt. Az anekdota forrása a *Historia Diplomatica de statu Religionis Evangelice in Hungaria*³⁵ című gyűjtemény, de Bod ezt majd csak az Athenasban tudatja. A Sámbar-anekdota ugyanis idővel egyik kedvelt története lesz, és akárhányszor leírja Sámbar vagy Matkó nevét, nem hagyja ki a fogvesztés történetét sem. Az Athenasban a Vásárhelyi Matkó Istvánról szóló lexikoncikkben beszéli el ismét,³⁶ és ugyanott Sámbar-nál is előadja az incidenst: „A Vallás felett való tzivódásban, emlékezetben maradt iránta, hogy fogadásból a fogát el vesztette volna. (a) [Histor. Diplomatica. Pag. 64. 65.] Azt akár vesztette s akár nem, de jó és kedves hírét nem hagyta maga után.”³⁷ Bod mindkét Athenasbeli előfordulásnál jelzi, hogy a történet hitelessége kérdéses. Ezt a fordításban még nem teszi meg.

A betoldásban a Sámbart gúnyoló anekdota mellett figyelemre méltó Vásárhelyi Matkó István egyik cím szerint említett könyve. A Felsőbányán eltöltött három év alatt Bod feltehetően hallott hajdani prédikátor elődje tevékenységéről és heves vitaközvetítő kedvéről, s utóbb műveit is forgatta. A *Fövenyen építetett ház romlása; avagy Három kérdések körül gögösen futkározó Sambar Matyas ina szakadása* (Szeben, 1666) című vitairat azért fontos, mert kulcsot ad Bod Péter címválasztásához. A *Kősziklán épült ház ostroma* egyértelműen a *Fövenyen építetett ház romlásának* ellenpárja. A két cím az ismert jézusi példabeszédre utal, mely a sziklára és a homokra (ill. alap nélkül) épített házról szól a Hegyi beszéd végén (Mt 7, 24–27; ill. Lk 6, 47–49). A vonatkozó bibliai helyek tovább sorolhatók (Mt 16, 18; 1Kor 10, 4; 1Kor 3, 11; Iz 28, 16. stb.). Vásárhelyi Matkó István címadásáról annyit tudunk, hogy könyve felelet volt Sámbar Mátyás *Három idvösseges kérdés* (Nagyszombat, 1661) című vitairatára. Ebben Sámbar többek közt azt az érvet hozza fel a katolikus egyház egyedüli szentsége mellett, hogy Krisztus Péterre bízta az egyházat, s utódaik, a pápák biztosítják a folytonosságot: „Sz. Pétert nevezte petrának, az az kő szálnak, kin az ő Anyaszentegyházát építette Christusunk; ugy mint helytartóián; avagy Sz. Istvan Király Decretoma mondgya: [...] hogy Szent Pétert Christusunk az egész Anyaszentegyház Őrzőjének és Mesterének tötte.”³⁸ Matkó erre azt feleli: „De tudd-meg hogy ebben az értelemben, nem tulajdonítatik ám a *petra* név senkinek a szent írásban, csak az egy Jézus Krisztusnak, 1Cor 10 v. 4. [...] Fundamentoma

³⁵ [OKOLICSÁNYI Pál.] *Historia Diplomatica de statu Religionis Evangelice in Hungaria*, h. n., 1710.

³⁶ „Erről [Matkó Istvánról] íratik a Diplomátika Historiában az hatvan 5-dik levélen erősítvén azt más írások is, hogy Sámbar Mátyás Missionárius Jesuitával Felső Bányai Pap-korában disputálván a Hit Ágazatiról Köz-bírák előtt, olyan konditzióval: hogy a ki meg-győzetik fejét veszesse el; a melly konditziót tett fel és kívánt Sámbar, de Matkó-is könnyen reá állott. Sámbar meg-győzetvén, fejét hogy el veszesse, Matkó nem akarta, hanem két első fogait egy Kováts fogóval vakmerőségének tziemerül ki vonatták a Bírák. Én ezt sem állatom sem nem tagadom; a bizonyos hogy Sámbarral sokáig veszekedett. Váradi Mátyás-is *Égő Szövétnék* nevű Könyvében a 198-dik levélen *Foga vesztett s meg-koszorúzott Péter Sámbarnak nevezi.*” BOD Péter, *Magyar Athenas*, [Szeben,] 1766 (a továbbiakban: *Athenas*).

³⁷ *Athenas*, 234.

³⁸ SÁMBÁR Mátyás, *Három idvösseges kérdés*, Nagyszombat, 1661, 43.

sincsen több az Ecclesiának a Christusnál.”³⁹ Matkó címadásából arra következtethetünk, hogy ezt az érvet tartotta legdöntőbbnek az adott diskurzusban. Bod Péter fordításának címével egyrészt megidézi a hajdani vitát, másrészt túllép rajta. A gyászévtized elteltével a *Kősziklán épült ház ostromának* biztató üzenete van az újabb szorongattatásban: „Megígérte azt az Istennek fia, hogy kősziklán építi fel az ő Anyaszentegyházát, és a pokolnak kapui erőt azon nem vehetnek. Ezt az ígéretet is nyilván megbizonyítja az 1673-dik esztendőben [...] Posonba citáltatott papoknak példájokban [...] mert nem engedé, hogy [...] a kik ő benne reménylenek szégyent valljanak, hanem ártatlanságukat kimutatván üldözőiknek meggyalázásokkal dicsőségesen kiszabadítá.”⁴⁰

Bod körültekintően gondozza a szöveget és függelékeket is készít. Egyik praktikus megoldása, hogy áttekinthetővé teszi a Lampénál kilenc részből álló hosszú szöveget úgy, hogy fejezetcímeket ad, pl. *A papok elsőben citáltatnak, A papok másodsor citáltatnak, A fogoly papok könyörgése, A tömlöcben való szenvedések, A megfosztatásokról, A szennyről és mocskokról* stb. Ezenkívül beszámozza a paragrafusokat. A paragrafusjelet általában ugyanoda teszi, ahol az eredeti bekezdés indult. (Szintén paragrafusjelölést és -számozást használ majd saját önéletírásában, s Bethlen Kata önéletírásának sajtó alá rendezésekor.) A számozott bekezdések alapján készíti el a tartalomjegyzéket, mely így vázlatként és mutatóként is funkcionál. A függelékek érdekessége, hogy a megelőző kilenc, latinból fordított fejezettel együtt tizenkét részes művet alkotnak. Kocsi Csörgő Bálint kézirata ugyanennyi részből áll. Feltételezésem szerint Bod tudta, hogy hiányos szöveget fordít, ezért töltötte ki a fennmaradó üres fejezeteket. Így lett a tizedik rész „bizonyos városoknak, faluknak s személyeknek üldöztetések”,⁴¹ a tizenegyedik rész „azokról a nagy familiákról, melyek által az ecclesiák Magyarországon és Erdélyben 1525. esztendőttől fogva az Isten ígéje szerint reformáltattak”,⁴² a tizenkettedik pedig „azokról, kik kiváltképen akadályoztatták Magyarországnak és Erdélynek reformációját”.⁴³ A mű zárófejezete az erdélyi református püspökök listája, melyet az evangélikus és az unitárius vezetők jegyzéke kísér. A felsorolásban nem hallgatja el az éppen regnáló püspök szorongatott helyzetét: „Szigeti Gyula István enyedi profes. választatott 1737-ben, ki 1738. esztendőben martiusnak 29 napjától fogva Károlyvárbán fogságban tartatik, sz. Mihály hav. 23-dik napján is.”⁴⁴ Közvetlenül a kilencedik rész után (még a tizedik rész előtt) olvasható egy „toldalék”, melyben Bod rövid portrét közöl Otrókocsi Főris Ferencről.⁴⁵ Ezt eleinte Bod önálló írásának tartottam, ám forrása megtalálható Lampénál az 515–517. lapokon. A hitehagyók történeteivel ugyanez a helyzet. Bátorkeszi János keserves halála és a Földesi Istvánt agyoncsapó mennykő szintén Lampétól erednek.⁴⁶

³⁹ VÁSÁRHELYI MATKÓ István, *Fövenyen épített haz romlása; avagy Három kérdések körül gőgösen futkárózo Sambar Matyas ina szakadása*, Szeben, 1666, 65–66.

⁴⁰ *Kőszikla*, 9.

⁴¹ *Kőszikla*, 135–142.

⁴² *Kőszikla*, 142–149.

⁴³ *Kőszikla*, 149–155.

⁴⁴ *Kőszikla*, 156.

⁴⁵ *Kőszikla*, 133–135.

⁴⁶ LAMPE 1728, 446–447.

Bod szemléletmást a *Historia Ecclesiae Reformatae* alapján dolgozott a függelékek elkészítésekor.

Mindezek bizonyítják, hogy a *Narratio brevis* átdolgozása határozott, már-már szerzőinek nevezhető koncepció eredménye. Bod Péter a *Kősziklán épült ház ostromában* ismeretterjesztő, népszerűsítő művet hozott létre, mely nem nélkülözi az elrettentő és a szóra-koztató elemeket sem. Az emlékirat fordításához a vaskos egyháztörténetből válogatta az apróságokat, érdekességeket és alapvető tudnivalókat, melyeket saját csípős megjegyzéseivel kísért. Másolói ezzel szemben visszafogottan bántak Bod szövegével: volt, aki csak a kilenc fejezetet másolta le a függelékek nélkül. Némelyek pótolták az értelemszerűen kitöltendő részeket, például kiegészítették a püspökök sorát. Volt, aki lapszéli jegyzetekkel utalt a tartalomra. Akadt olyan, aki közölte a perben résztvevők névsorát, és olyan is, aki az *Athenas* megfelelő helyeihez irányította olvasóját.

Debreceni Ember Pál egyháztörténetének Lampe-féle kiadása a *Narratio brevis* fordítása után Bod egyik legfontosabb forrása maradt. A leideni egyetemen tananyag volt, az erdélyi diák valószínűleg itt vásárolta azt a saját példányt, melyet élete végéig megőrzött.⁴⁷ Jóformán mindegyik művében idéz belőle. Az *Athenas*ban erre utal, amikor a mű forrásértékét dicséri: „Ez sok bajjal s utána-való járással egybe szedegetett Könyv; mellyben tett fáradságát [ti. Debreceni Ember Pálét] nem lehet soha eléggé meg-hálálni: mivel ha ez a felette szükséges Könyv nem vólna, sok jó dolgokat kételenítettünk nem tudni.”⁴⁸ Ugyanezekkel a szavakkal méltatják majd a kortársak a *Magyar Athenast*, melyet valóban megillet az önálló kutatómunkának kijáró dicséret. A *Kősziklán épült ház ostromában* Bod legtöbbször csak fordítja a kiegészítéseket; leleménye azonban már megragadható az aktualizálásban és ezzel párhuzamosan az átdolgozás igényében.

⁴⁷ Halála után készült könyvtárjegyzéke szerint Lampe műve két példányban is birtokában volt. Vö. RAD-VÁNSZKY Béla, *Bod Péter könyvtárának jegyzéke*, MKsz, 1884, 58–86.

⁴⁸ *Athenas*, 61.

GERENCSÉR PÉTER

„...NEHÉZ ARANYHÍM TERHELI RUHÁJÁT”*
(A *Toldi* kanonizációja 1856-ig)*I. Előzetes megjegyzések*

1. Tapogatózások

Aligha lehetne vitatni, hogy Arany János alkotása kitüntetett pozíciót foglal el a magyar irodalmi kánonban, és hogy a *Toldira* vonatkozó kérdésfeltevések többnyire a nemzeti identitás felől érkeznek. Ezek a kérdésirányok ugyanakkor korlátozzák is Arany szövegének olvasási mozgáslehetőségeit. Tekintetbe véve, hogy a *Toldi* olvasási eljárás-módjait Toldy Ferencnek az 1840-es években megszilárduló, illetve megszilárdulni látó nemzeti irodalom koncepciója, a Kölcsey elméleti munkáiban előzményeit megtaláló hagyományközösségi szemlélet,¹ továbbá az Erdélyi János-féle népiesség befolyásolta, feltehető a kérdés, mennyiben hordozott ez előnyt és mennyiben hátrányt a szóban forgó műre nézve. Világos ugyanis, hogy a *Toldi* olyan irodalmi viszonyrendszerbe ágyazódott be, melynek talaját az említett elméletek gondosan előkészítették.

Ha a *Toldi* olyan hiányzó úrt töltött be, melynek elfoglalását a közös tudáskészletre, a nemzetfogalomra alapozott irodalomszemlélet értelmezői közösségei sürgették, akkor az természetes módon utat nyitott az Arany-szöveg kanonizálódási folyamatának. Kijelölte azokat a kánonalkotó mintákat, melyek alapján a kanonizálódási aktus végbemehetett. Kérdés, hogy a *Toldi* mennyiben felelt meg ezeknek a prekoncepcióknak, illetve az elmélet és a gyakorlat milyen módon feltételezte és módosította egymást. Az értelmezői közösségek szükségképpen előírnak bizonyos olvasási szabályokat, ami azzal jár, hogy a diskurzusba nem illeszkedő interpretációkat marginalizálják, vagy esetenként illegitimnek nyilvánítják. Mivel az Arany-szöveg első kritikussai azok a szerzők voltak, akik a nemzeti identitás formálását összekapcsolták az irodalom társadalmi funkciójával, saját elméleti hozzáállásaik igazolódását (is) keresték a megszületett műben.

A következőkben annak vizsgálatára teszünk kísérletet, mennyiben segítettek az Arany-opus létrejöttét azok az elméletek, amelyek légkörébe beleszületett, értelmezhető-e az

* A tanulmány elkészítésében nyújtott segítségéért külön köszönet Gere Zsoltnak. Köszönet illeti továbbá S. Varga Pált, Szörényi Lászlót, Gángó Gábort, Fried Istvánt, Hász-Fehér Katalint, Dajkó Pált, Zentai Máriát és Milián Orsolyát, akiknek javaslatait részben beépítettem dolgozatomba.

¹ S. VARGA Pál, *Hagyományközösségi szemlélet és irodalmi kánon = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., Kijárat, 2000, 125–144.

említett koncepciók megvalósulásaként a mű, s ha nem, hol jelentkeznek párhuzamok és szakadások. A recenziókat az 1856-os évig követem, amely afféle küszöbhelyzetnek tekinthető, hiszen a népiesség szempontjából történő kanonizáció ekkor jut nyugvópont-ra, Arannyal ekkor *foglaltatják el a nemzeti költő* Vörösmarty halálával megüresedett helyét, és nem utolsósorban a *Toldi* a kanonizációs aktus záróköveként ekkor lesz iskolai tananyag a késmárki liceumban. Ezek a tényezők indokolják az említett időpontnak mint cezúrának a kijelölését.²

2. Lehetséges nézőpontok

A korszerű(nek nevezett) filozófiai és irodalomelméleti irányzatok, Gadamertől kezdve, Barthes-on és Umberto Ecón át Derridáig (és tovább) egybehangzóan állítják, hogy szöveg nem létezik értelmezés nélkül, és tagadják, hogy az interpretáció közvetlenül megragadhatná tárgyát. Hans-Robert Jauß szerint a „receptióesztétika azon elméletek közé tartozik, amelyek olyan sikeresen érvényesítettek egy új kérdésfelvetést, hogy utólag már érthetetlen, problémáik miért számítottak valaha problémának.”³ Ha a jelentés az értelmezés során jön létre, ugyanannak a műnek számos olvasata képződhet meg, így a mű identitása mint olyan, aligha elérhető. Jauß is beismeri azonban, hogy a „»hatástörténet« fogalma annyiban érthető félre, amennyiben azt a látszatot kelti, mintha a műalkotás hatása monologikus lenne, azaz csak ő maga váltaná ki és hordozná.”⁴ Ebből következik, hogy nem pusztán a szövegeknek, az értelmezéseknek is létezik kánonja, azaz a receptió befolyásolja a későbbi olvasási módokat is.

Könnyen belátható közhely, hogy a kánon értelmezői közösségeket feltételez, amelyek igyekeznek leszűkíteni az olvasatok lehetőségét. „A »kánon« fogalma jelöli azt a princípiumot, amely az adott kultúra konnektív struktúráját időtállóságra és invarianciára nézve megerősíti. A kánon egy társadalom »akaratlagos« emlékezése (*mémoire volontaire*), emlékezési kötelezettsége.”⁵ A kánon preskriptív jellegében az emlékezet éppúgy viszonyul a felejtéshez, ahogyan a kánon a cenzúra aktusához. Az értelmezői kánon szükségképpen a szelekció aktusa mentén működik, a szövegeket saját *ideológiai érdekei* felől kanonizálja, ami azt jelenti, hogy a kánon fogalmával szorosan összekapcsolódik a tekintély és a hatalom fogalma. Ám a „cenzúra csak akkor tökéletes és észrevétlen, ha senki-

² A korszakhatárok persze önkényes konstrukciók produktumai, de a „korszakolás mint a történettudományok értelmezési stratégiája elsősorban a történelmi idő elrendezésére irányuló és egyben annak lehetőségfeltételeit megteremtő reflexiók kategória.” FÜZI Izabella, TÖRÖK Ervin, *Korszak és retorika*, Helikon, 2000, 293.

³ Hans-Robert JAUSS, *Receptióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, szerk. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, Bp., Osiris, 1999², 9.

⁴ *Uo.*, 121.

⁵ Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 1999, 18.

nek sincs más mondanivalója”,⁶ és így már előzetesen megszabja az értelmezés kereteit és feltételeit. Az *előzetesen* teoretizált beszéd *utólagosan* is érvényesítheti saját problémafelvetéseit, és a primer szöveget saját érdekei szerint kisajátíthatja.

Noha „nincs kanonikus mű értelmezés nélkül”,⁷ ami elfedi az értelmezői horizont részlegességeit. „Tehát nemcsak az örök jelenvalóságra utaló horizontba foglalt nagy hagyományok különleges esete csodálatra méltó, hanem az a vakság is, melynek következtében nem válik problematikussá ez a jelenség, melyet az értetlenség – úgy tűnik – éppúgy felismerhetetlenné tesz, mint a magától értetődőség.”⁸ Az értelemgondozás passzivitásra kényszerítheti az olvasót, „az olvasó szerepét elorozza, és úgy működik, hogy nem enged teret az olvasó kognitív kompetenciájának (amit nevezhetünk akár képzeletnek is), hanem *elolvassa az olvasó helyett a művet*. Ez esetben az olvasót kizárja a kánon az alkotás folyamatából, a nyelvet pedig szinte a holt, nem beszélt nyelv szintjére szorítja, hiszen az élő összetevőt, a konnotativitást gátolja a nyelv funkciói közül.”⁹

A kánon természetéhez hozzátartozik, hogy nemcsak a kulturális emlékezet funkcióját tölti be és a közös tudáskészlet, a közös kommunikáció terepe, hanem egyúttal hatalmi aspektussal is bír: aki a kanonizálás során az értelemgondozást szabályozza, a kötelezőség igényével léphet fel. Az értelmezői kánon az intézményes tekintély birtokában befolyásolja a beszéd irányát, és az olvasás tétje az lesz, érvényesül-e az ideológia, amelyet az értelmezői közösség diktál.

II. A nemzeti eredetiség programjainak hatása a Toldira

1. Az írás által megőrzött hagyomány (Kölcsey)

Tévedés lenne azt állítani, hogy Herder filozófiája és a nemzeti irodalmak elmélete először Kölcsey Ferenc munkáiban talált volna visszhangra Magyarországon, ahogyan azt is, hogy a közép-európai irodalmak tekintetében ez egyedülálló lett volna. Szórványosan már hatott az irodalmi gondolkodásra (pl. Rát Mátyás és Révai Miklós 1782-es népdalgyűjtési felhívása), mégis Kölcsey az, aki a német filozófus koncepcióját átfogóan alkalmazta a *Nemzeti hagyományokban*. Itt most nem arra vállalkozom, hogy ismertessem Herder vagy Kölcsey főbb megállapításait, hanem néhány szempont kiemelésével arra, miként hagyományozódtak tovább egyes gondolatok, és ezek mennyiben érinthették a *Toldi majdani* recepcióját.

Herder a klasszikus antik kánon helyére egy alternatív, eredeti kánon mintaképét állította, amely párhuzamban állt a nemzeti irodalom eszményével. A Kazinczy szemléleté-

⁶ Aleida ASSMANN, Jan ASSMANN, *Kánon és cenzúra = Irodalmi kánon és kanonizáció*, szerk. ROHONYI Zoltán, Bp., Osiris–Láthatatlan Kollégium, 2001, 100.

⁷ ROHONYI Zoltán, *Előszó. Kánon, kánonképződés, kanonizáció: Vázlat egy fogalmi tartomány működéséről és történeti funkcionalitásáról = uo.*, 11.

⁸ A. ASSMANN–J. ASSMANN, *i. m.*, 89.

⁹ ZSÉLYI Ferenc, *Az irodalom (mint) a kánon kritikája*, Pompeji, 1992/4, 48.

től fokozatosan eltávolodó, majd a lasztóci levelekben végleg elforduló Kölcsey a nemzeti eredetiség programjában találta meg útját. A klasszikus kánont a népköltészet általa értelmezett változatával igyekezett felcserélni. Kölcsey a *Nemzeti hagyományokban* igazodási pontként kereste a „nemzeti poézist”, a szöveg retorikájában a „nemzet ifjúsága” vagy az „érett férfikor” a hagyományok antropológiai felfogását tükrözi. A nemzetfogalomnak a hagyományokban élő felfogását követi, szemben Toldy Ferencel, aki az eredet prioritását hangsúlyozta.

Kölcsey nemzet-koncepciója jól értelmezhető Jan Assmann *kulturális emlékezet* fogalma segítségével. Assmann szerint a „kulturális emlékezet a kommunikatívól eltérően az intézményesített mnemotechnika ügye”, amely „gondos irányításra szorul”, és „visszatekintve legitimálja, előre tekintve pedig megörökíti magát.”¹⁰ A fogalom Assmann-nál szorosan összetapad a társadalmi kommunikációval és a hagyománnyal, amely igényli, hogy saját előzményeinek kijelölésével megalapítsák – illetve azt a közösség saját előzményeként fogadja el. A *Nemzeti hagyományok* normarendszere Kazinczy „fentebb stíljével” szakítva a nemzeti irodalmi tradíciókat keresi: az antikkkal szembenálló és a népköltészetből származó *eredeti* áll e világteremtés háttérében, a „mi” igenlése az „ők” helyett. Amikor Kölcsey azt írja, hogy nemzeti hagyományok híján nincsen nemzeti költészet, és Arany János későbbi kérdésével együtt azt veti föl, hogy „[v]olt e nekünk valaha ős eredeti eposzunk”,¹¹ akkor erre az alapításra tesz kísérletet.

A *Nemzeti hagyományok* szerzője szerint „[m]indenütt vagynak a köznépek dalai, mindenütt megdicsőítetnek a merész tettek, bármely együgyü énekben is”, de ezt időről időre megneemesítik, s így „végre a pórdalból egy selmai ének, vagy épp egy Ilias tűnik fel.”¹² Ez egyértelmű utalás arra, hogy Kölcsey a múltbéli hagyományokat még változtatással (megneemesítéssel) is folytonosnak találja a jelenben, és arra is, hogy a „múlt nem természetétől fogva van, hanem kulturálisan terem.” Amikor Assmann azt állítja, hogy az „emlékezés egyik erőteljes serkentője az uralom”,¹³ a múlt újraértelmezését a hatalom ügyével kapcsolja össze, mondván, azé a múlt, aki megműveli.

A közismert idézet szerint a „valódi nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni. A költőknek a népköltészetből kell meríteni.”¹⁴ (Az már más kérdés, Kölcsey mit nevezett népköltészetnek.) A népköltészetet az eredetiség feltételül szabja, és céloz a nemzeti narratíva szükségességére. Ezen a ponton kapcsolódik Arany *Toldija* Kölcsey értekezéséhez, amely a hagyományok rendszerében kivételes szerepet szán a *nyelvnek*. Ha ugyanis a *nyelvi rögzítettség*, azaz az *írás* konstruálja a múltat, akkor a hagyományokat a szövegek képviselik. Kölcseynél már a nemzeti emlékezet őrzése az írásban és az írás által fogalmazódik meg, az identitás a nyelv világkonstruáló erejéhez

¹⁰ ASSMANN, *i. m.*, 53, 55, 71.

¹¹ ARANY János, *Naiv eposzunk* = ARANY János *Összes művei* (a továbbiakban: *AJÓM*), X, *Prózai művek*, I, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962, 264.

¹² KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti hagyományok* = KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, s. a. r. SZAUDER Józsefné, SZAUDER József, Bp., Szépirodalmi, 1960, I, 516, 517.

¹³ ASSMANN, *i. m.*, 49, 70.

¹⁴ KÖLCSEY, *i. m.*, 517.

van kötve. A felejtés ellenszeréül az írást nevezi meg, „amelyben szárba szökik az emlékezés, s vele a rögzítés és a továbbadás vágya.”¹⁵ Az aranyi mű megszületését tehát *hátástörténetileg* erősen befolyásolhatta az a szemlélet, amely a kollektív emlékezetet az írás aktusához köti, kijelölte a célt, amelyet a *Toldi* kritikusai igazolódni láttak. Az értekezés zárómondatai felteszik azt a kérdést, de ezzel együtt Kölcsey vágyát is megfogalmazhatták, hogy „mikor fogna ily költő származhatni”, aki nem engedi, hogy „nemzeti színeinket lassanként elveszessük”.¹⁶ A megjegyzés könnyedén Aranyra vonatkozatható. A *Nemzeti hagyományok* írójánál a nyelv és a közösség összekapcsolódik: az irodalom és a nemzeti hagyományok önértelmező és identifikációs szerepet, emlékezetközösségi funkciót is betöltenek, amelyben az irodalmi *szöveg* egyúttal hagyományörzést és nemzetfenntartást is jelent.¹⁷

2. A népi(es) „eposz” követelménye (Erdélyi)

A Kölcsey Ferencnél megfogalmazott normaalkotás Erdélyi János munkáiban hagyományozódik tovább (még ha ő más is ért népköltészetten), és *A magyar népdalok* c. népköltészeti írásának mottóját is a *Nemzeti hagyományokból* kölcsönzi. Az idézetben Erdélyi Kölcseyre mint *tekintélyre* hivatkozik, folytatójaként gondolja el magát, bár a nemzeti eredetiség programja módosul *előzményéhez* képest. Erdélyi gondolatai közeli rokonságban állnak Kölcseyével, Erdélyiét pedig Arany elveivel mutatnak hasonlóságot, így a népiesség és az európaiság elméletének megfogalmazója felől *közvetve* is hatott Aranyra Kölcsey irodalomszemlélete.

Erdélyinek a *Toldi* megjelenését megelőzően csak egyetlen jelentős elméleti munkája született, a Kisfaludy-Társaságban 1842-ben elhangzott *Népköltészetéről* c. előadása, mellyel székkfoglalóját tartotta. Ezt azzal a megállapítással nyitja, hogy „[h]ol a történetírás hallgat [...] még nem esett ki egészen a vezérfonal a kezünkéből” és „minden népnek előbb van költészete, mint históriája.”¹⁸ A történetírás mellett a népköltészetnek is tulajdonít múltalkotó szerepet. Ugyanakkor a népköltészet nemcsak az „idő szellemére” vet fényt, hanem ott „az élet áll elő legsajátosb másvilágában.”¹⁹ Erdélyi akceptálja Kölcsey elméletét, de Kölcsey „mi” és „ők” megkülönböztetése mellett a népköltészetet nemcsak az eredetiséggel összekapcsolva magasztalja, annak ezen túlmutató „összemberi” szerepet is tulajdonít. Azt a mondatát, hogy „[a] népköltészet mindig a nemzet családéletére emlékeztet vissza”,²⁰ úgy is érthetjük, mint amely a nyelvileg, és *nem* írásbeliségében

¹⁵ ASSMANN, *i. m.*, 51.

¹⁶ KÖLCSEY, *i. m.*, 523.

¹⁷ Arany a *Buda halála* legelején problémátlanul találja a közvetítést: „Hullatja levelét az idő vén fája, / terítve hatalmas rétegen alája; / Én ez avart jártam; tünődve megálltam; / Egy régi levélen ezt írva találtam.”

¹⁸ ERDÉLYI János, *Népköltészetéről* = ERDÉLYI János *Válogatott művei*, vál. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Szépirodalmi, 1986 (Magyar Remekírók), 45.

¹⁹ Uo.

²⁰ ERDÉLYI, *i. m.*, 49.

értett közösséget összetartozásként fogja fel. Ebben valamennyire Kisfaludy Sándor regéinek vilásképe is tükröződik, ő Veit Weber nyomán a nemzetet családközösséghez hasonlította – ahogyan a weberi modellre ható izlandi sagák is a történelmet legelőször is családtörténetként fogták fel. Ennek különös jelentősége lesz majd a *Toldi*-kritikák ideológiai hátterének kialakításában, ám azt már *előzetesen* is formálta. Erdélyi normaképzése tágít Kölcsey kánonján, nála a *saját* nem feltétlenül zárja ki az *átvetet*.

Erdélyi Jánosnak a népköltészetre vonatkozó megállapításai – a későbbi, Petőfi póriassága vagy népiessége körül kialakult polémiákban²¹ – gyakran változnak, problémát jelent, hogy nem mindig mondható igazán következetesnek. Viszont világosan látható, a nép és a népköltészet fogalmát már a *Népköltészet*ről c. értekezésében differenciáltan ítéli meg, ami kihat a *Toldi* népiesség-felfogására és fogadtatására is. „A népköltészet meghatározásában legtöbb zavart okoz a nép szó értelme és némely rokon fogalmak”²² – írja Erdélyi arról, hogy ezek a „rokon fogalmak” korántsem maguktól értetődőek.²³ A fogalmi problémák még 1847-ben, tehát a *Toldi* megjelenése után, *A magyar népdalok* c. értekezésében sem rögzítettek, melybe bizonyára becsempészte a Petőfi poétikai elveinek megváltozása körül kialakult viták tanulságait is.²⁴ Meg kellett *határoznia*, mit értsen népen és népiességen, ami a fogalom jelentésének redukciójával járt.

Ha „[k]ülönböztetni kell a népköltészetet azon vad és természeti költészettől”,²⁵ akkor ez a fogalom differenciált megítélését hozza, leválaszt bizonyos jelentéslehetőséget róla. A regisztert a saját képre formálja, a „felemelt”, a „megtisztított” vagy – a 19. század irodalomtörténeti diskurzusának kedvelt terminusával – a *megnemesített* mögött a belőle kitiltott elemeket legfőljebb másodrangúnak titulálja. A *népi* terminusból pontosan azon *familiáris* jegyeket iktatja ki, amelyeket Bahtyin a szójelentés elengedhetetlen részének tart.²⁶ Igaz, Bahtyin is inkább látens kánont lát a karneváli regiszterben, ez azonban mit sem változtat a dolog természetén, a kirekesztés tényén. Ezek ismeretéből következik, hogy a *Toldi*nak olyan népiesség-fogalommal kell megküzdenie, mely már eleve domesztikált értelemmel rendelkezik. A népköltésztől visszavonja a „természetes” fogalmát – még ha azt a „vad” értelmében is veszi –, s ellentmondást szül a későbbi *Toldi*-receptióra nézve, amely előszeretettel használja ezt a terminus-értékre emelt fogalmat.

²¹ A póriasság és a népiesség kategóriájának értelmezéséhez: KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 393–426; MILBACHER Róbert, „...Földben állasz mély gyökökkel...”: *A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és póriás hagyományának vázlata*, Bp., Osiris, 2000, 121–137.

²² ERDÉLYI, *i. m.*, 49.

²³ A nép, a népköltészet és a népiesség fogalmaihoz: HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faludától Petőfiig*, Bp., Akadémiai, 1927, 5–19.

²⁴ „A magyar nyelv nem ad egyszerű szót mailag a népdal kitélre [...]. Irodalmunk ezelőtt kevéssel még *pórdal*, *parasztal* név alatt ismeré a népdalt, de e kifejezés nem látszik többé megfelelni a közönség ízlésének; aztán a nép körül is tisztábbak s méltányosabbak nézeteink, mint a pór vagy a paraszt szavak értelme.” ERDÉLYI János, *A magyar népdalok* = ERDÉLYI, *i. m.*, 76.

²⁵ ERDÉLYI, *Népköltészet*ről, *i. m.*, 50.

²⁶ Vö. Mihail BAHTYIN, *François Rabelais művészete: A középkor és a reneszánsz népi kultúrája*, ford. KÖNCZÖL Csaba, RAINCSÁK Réka, Bp., Osiris, 2002 (Sapientia Humana), 9–70.

A népiesség elméletének legnagyobb *hatású* kidolgozója nemcsak a „lentet”, hanem a „fentet” is támadja. „Ha a népdalokat szobában gondolnánk, s mindaz népdal volna, mit az írók úgy keresztelnek, megnyugodnám, mivel így mégiscsak kellene apródonként növekednie a népköltészetnek, de mást mond az emberiség fejlődésének krónikája. Nevezetesen, az igazi népköltészet virágkora kivétel nélkül és rendszeren megelőzi a könyvirodalmat, s azon időkre esik, mikor még nincsen irodalom”²⁷ – írja a *Népköltészet* c. értekezésében. Az „úgy keresztelnek” kitétel azt a véleményét tükrözi, hogy Erdélyi tisztában van vele, nem feltétlenül népköltészet az, amit úgy hívnak, vagyis a *megnevezés* aktusában rejlő azonosságot képes különbségként értékelni. Bírálata azokra vonatkozik, akik „szobában” a *parasztdal tónját találgatják*, ami rávilágít a felfogás Kölcsey (továbbá Bajza ill. Toldy) és Erdélyi közötti különbségeire.

Elkülöníti egymástól a népit és a nemzetit, „[l]egkönnyebben össze lehet téveszteni a népköltészetet a nemzetivel”, ugyanakkor ezeket nem szakítja el egymástól. A népköltészetet a nemzeti alapjaként tünteti föl: „a nemzeti költészet is a nép kedélyének kifolyása, de különbség a kettő között igenis van.”²⁸ A népi szerepe, hogy összekötő kapocs legyen a nemzeti és az egyetemes között, vagyis egyrészt megalapozza a nemzeti irodalmat, másrészt pedig közvetítsen az általános felé: „a népköltészetnek már vannak saját esztétikai eszméi, melyeket a nép magával hozott a világra, midőn az emberiségből kiszakadt, melyek viszont a népet az emberiséggel kötik össze. Ezen eszmék a hit, szerelem és hősiesség.”²⁹ Ez utóbbi három eszme összecseng az eposz értékrendszerével, Erdélyi össze is kapcsolja a műfajjal. „Az országok megalapítása után vagy – általánosan szólva – előbb-utóbb kilép a nemzet a *családéletből* és némelyek lesznek bírák, némelyek katonák, papok, tudósok, stb., majd később a köznép is hovatovább mindig több nevelésben részesül, iskolát jár, könyvekhez szegődik és olvas, és élvezzi a művelődés jótéteményeit, egyszerűen *veszti hitét a hagyományok, csodás és mesés* iránt; innen van, hogy a *polgárosodás* nyíltabb korában az *éposz – valódi népköltemény – nem csinál szerencsét*, hibázik a hit.”³⁰ Ebből kihallható, hogy Erdélyi Vörösmarty eposzával, a *Zalán futásával* helyezkedik szembe.

A szerző a *Vörösmarty Mihály minden munkáiban* kifogásolja Toldy Ferenc kánonalkotási módszerét, amely a *Zalán futását* piedesztálra emelte, sőt a „klasszikai-nemzeti eposz tetőzése” címszó alatt tárgyalja irodalomtörténetében. Erdélyi vitázik „Schedel okoskodásával”, mert szerinte „mit ő elmond az eposzi korról [...] mindannak korántsem *nemzeti*, hanem *világirodalmi* szempontból van becsé.” Kétkedik Toldy ítéletében, aki „barátilag mondá ki, hogy a magyar eposz közeledik tetőpontjához”, amiből Erdélyi némiképp ironizálva arra következtet, hogy még a *Handbuch* szerzője sem állítja tehát, hogy elérkezett volna a magyar irodalom a nemzeti eposzhoz. Spirális történelemszemlélete jól érvényesül itt, azt állítja, hogy úton „voltunk valahogy, és jó úton, mert az indulás vagy útban létel előre feltételezi a célt.” Nem közvetlenül Vörösmarty művét kifogásolja,

²⁷ ERDÉLYI, *Népköltészet*, i. m., 47.

²⁸ *Uo.*, 50, 51.

²⁹ *Uo.*, 51.

³⁰ *Uo.*, 49 (kiemelések tőlem – G. P.).

annak köztes szerepével megértőbb, hanem Toldy „tetőpont”-koncepcióját. Erdélyinél tehát ahhoz, hogy egy ilyen művet képes legyen valaki megírni, szükségesek a *Zalán futásához* hasonló *előzmények*.

És aztán jön Erdélyinél a *summa*: „Hőskorunk volt tagadhatatlanul s kell lenni époszának is. Meg van-e már írva ez az éposz? ha igen, melyik az? esztétikusaink, mint már érintém, oda hajlanak e részben ítéletükkel, hogy a magyar éposz közeledik tetőpontjához; tehát még nem értük el a tökélyt, s a nagy nemzeti éposz nincs megírva mindeddig.” Az éposz tehát még mindig késik az éji homályban, de Erdélyi fenntartja azt a lehetőséget, hogy az éposz utáni vágy valaha beteljesülhet.

Erdélyi nem tekinti ezek után a nemzeti éposz várva várt megvalósulásának Vörösmarty époszát. A „hajnal” történetfilozófiai metaforájával igyekszik igazolni állítását: „A költészetnek eszerint két hajnala volna, egyik, mely öntudatlanul jó, mintegy rávirrad a nemzetre.” Ez képviselné a nemzeti hagyományokat, melyekből „őseink ránk igen keveset szállítottak át.” Itt hasonló probléma gyötri, mint Aranyt, a nemzet hajdani énekének hiánya, és ennyiben közvetlen a kontinuitás a *Vörösmarty Mihály minden munkái* és a *Naiv époszunk* között. „Minden korszerűségi beszédnél többet nyom azonban époszunk ellen hagyományok nem léte [...] pedig hogy sohasem is lettek volna, képtelen állítás.” A hiány okát mindketten a történetírói kritikának tulajdonítják. Erdélyi szerint „az első hajnalban” a „nép tanít költészetre” – Vörösmarty nem ezt az utat követte. Vörösmartyt (és annak feltétlen elfogadóját, Toldyt) kritizálva így folytatja: „csak addig nemzet a nemzet, míg magát becsüli.”³¹ Arany a *Naiv époszunkban* jelenti ki, hogy az éposznak *nem* a klasszikus mintákat kell követnie. Ez a nyílt szembehelyezkedés a *Zalán futásával* összefügg az „eposzi hitel” elgondolásával,³² amit Kölcsey a „hajdankor mesés ugyan, de hitelt talált tüneményeiként”³³ emelt ki.

A „másik hajnalban” Erdélyi felfogása szerint megfordul a viszony nép és közönsége között: „másik az, melyet az szeret használni, ki sokáig aluván, későn ébredett. Elsőben a nép tanít költészetre, a másodikban a nép tanítatik, amaz természetes, emez már mesterséges.” Elismeri, hogy az utólagos époszi konstrukció csakis *mesterséges* lehet, de alig burkolt célzást tesz arra, hogy valakinek be kell teljesíteni a hiányzó éposz utáni várakozásokat: „Bizonytalán nagy nemzeti hálára tenné magát méltóvá, kinek e kérdés megoldása igazán sikerülne, mert megszabadítana bennünket sok elítéllettől az ízlésben.”³⁴ Ez pedig nyílt felszólítás az írókhoz, és Erdélyi már *előzetesen behatárolja*, milyen teljesítményt tartana megfelelőnek. Azaz nem a primer szövegre épül rá az elmélet, épp ellenkezőleg, az irodalomnak a *kötelessége*, hogy kielégítse az elmélet – nem pusztán esztétikai szempontú – igényeit.

³¹ ERDÉLYI János, *Vörösmarty Mihály minden munkái* = ERDÉLYI, *i. m.*, 221, 216, 218, 224, 226, 227.

³² Vö. DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikai öröksége*. Bp., Argumentum, 1994², 165–183.

³³ KÖLCSEY, *i. m.*, 507.

³⁴ ERDÉLYI, *Vörösmarty...*, *i. m.*, 226, 225.

3. A nemzet mint írás

a. A múlt mint konstrukció (Toldy)

A nemzeti irodalom eszménye Toldy (akkor még Schedel) Ferencnek a *Handbuch der ungrischen Poesie* c. antológiájában már azon ideológia szerint szerveződik, ami majd az 1864–65-ös *A magyar nemzeti irodalom történetében* kristályosodik ki. Toldy a korábbi irodalomtörténeti szintézis-kísérletek után rendezőelvéül nem a magyarországi irodalmat választja (az irodalmat nem helyhez kapcsolja, mint Wallaszky Pál), a nyelvben látja annak alapjait, s ennyiben kapcsolódik Pápay Sámuel *A magyar literatura esmérete* c. korábbi munkájához. A „nemzeti irodalomtörténet [...] a nemzet nyelvén készült műveket tárgyalja”, így „végre figyelemmel van a nyelvnek, mint az irodalmi művek közegének [...] változásaira.”³⁵ Nem veszi szigorúan ugyanakkor Kölcsey eredeti és átvett (idegen) megkülönböztetését, és ez döntő fontosságú a két szerző felfogása között. Amíg Kölcsey (és nyomában Erdélyi János és Arany) a hagyományokhoz és a nyelvhez köti a nemzeti irodalmat, és így legföljebb másodlagosnak tartja az „utánzó” műveket, addig Toldy a nyelvbe helyezi a nemzeti létet. „Egyik kulcsszava a haladás volt – írja Korompay –, evolucionizmusa azonban nem szakított az antikvitás feltétlen tiszteletével és magasabbrendűségének klasszicista hagyományával”, míg Erdélyi Homéroszt „nem tartotta magasabb rendűnek.”³⁶ Toldy olyan szövegeket is tárgyal, amelyeket a másik kánonközösség nem tartott volna nemzetinek. „Így a Toldy Ferenc nevéhez kötött koncepció az irodalmi fejlődés elvét a nemzettudathoz kapcsolja oly mértékben, hogy még a közvetlenül ezzel ellentétes tendenciák (például Kazinczy műfordítás-kultusza) is ennek révén nyerik el végső értelmüket.”³⁷

A kétféle elméleti alapállás közötti konfliktus rávilágít arra, hogy a nemzeti irodalom történetét többféleképpen lehetséges megírni. Ha a történetírás nem *rekonstruálhatja*, hanem pusztán *olvashatja* a múltat, akkor annak nem létezik immanens értelme, az összefüggéseket az utólagos pozíció teremti meg, és a „történészek magával a leírásukhoz használt nyelvvel anyagaikat a narratív ábrázolás tárgyaivá alakítják.”³⁸ Eszerint a felfogás szerint a történelem nemcsak hogy *szöveg*, hanem az irodalomhoz hasonlítható *alkotás*.

A Toldy-féle szintézis már a D’Israelitól származó mottóban összekapcsolja a múltat a hatalommal, ha pedig a white-i elképzelés szerint a múlt szöveggént fogható fel, akkor a nemzet mibenléte is a nyelv konstruáló erejéhez van kapcsolva. Toldy Ferenc irodalomtörténete hatalommal ruházódik fel, mivel az ő médiuma közvetíti (vagy konstruálja?) a történelemről szóló értelmezést. Az *Előszó, egyszersmind bevezetésül* c. nyitóbeszédben

³⁵ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története: A legrégebb időktől a jelen korig, 1864–1865*, kiad. SZALAI Anna, Bp., Szépirodalmi, 1987 (Magyar Ritkaságok), 24.

³⁶ KOROMPAY, i. m., 31, 33.

³⁷ IMRE László, *A történeti szintézisek rendező elve és/vagy a rendezőelvek szintézise = A XIX. század vonzásában: Tanulmányok T. Erdélyi Ilona tiszteletére*, szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely), 106.

³⁸ Hayden WHITE, *A történelmi szöveg mint irodalmi műalkotás = Testes könyv*, ford. NOVÁK György, szerk. KIS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor s. k., ODORICS Ferenc, Szeged, Ictus–JATE Irodalomelmélet Csoport, 1996 (deKON-KÖNYVek, 8), I, 349.

a történelmi emlékezés és felejtés, a múltkonstrukció, illetve az irányított történelemértelmezés számos problémája előbukkan. Toldy ideológiai háttérrel kínál, amit azzal indokol, hogy „a gimnáziumi könyvtárak bizony nem nyújtanak eszközöket korunk magyar irodalmának bár csak legnevezetesebb művei hézagtalan ismeretére.” Világosan látható, a primer szövegek helyére az értelmezés kerül. Toldy maga is elárulja, szintézisének konkrét célja, ideológiája van, saját elméletének megfelelően rendezzi az ismereteket, amely „oly szorosan függ az író szellemével össze.” Elméleti szemszögből közelíti meg a témát, „[m]ert e tudomány sok előismeretet kíván, különösen bizonyos összegét a széptani kifejezésnek”, vagyis az „irodalom *elméletének*”, amely „az irodalomtörténet beható érthetőségének előfeltétele.” Az elmélet tehát már *előzetesen* meghatározza, miképp viszonyuljon a nemzeti emlékezethez. A nemzeti narratíva konstrukciós voltára fényt vet, hogy a szerző az emlékezetből egyes vonásokat kiemel, másokat másodlagosnak nyilvánít. Ezt azzal magyarázza, hogy „a fő figyelmet mindig az uralkodó tényezőkre *kell* fordítani.”³⁹ Azt azonban, hogy mit *kell* uralkodó tényezőnek tekinteni, az uralkodó kánon dönti el. Tekintetbe véve, hogy szövegkiadásai (pl. Csokonai domesztikálása) sem hűek az eredetihez, és a „végzett munka eszerint nemcsak szövegkritika volt, hanem esztétikai és erkölcsi értékelés is”,⁴⁰ szelekciói és kiemeléseinek torzításai még nyilvánvalóbbak.

Amikor Toldy a szintézis mottójában a múltat hatalomnak tekinti, az írást a nemzeti emlékezet feltételétül szabja. Jan Assmann szerint „a társadalmi hovatartozás tudata, amit »kollektív identitásnak« nevezünk, a közös tudásban és emlékekben való osztozáson alapszik”,⁴¹ és ezt a szövegekben rejlő emlékezeti „képesség” hordozza. Ami ugyanis a kollektív emlékezetből kihullik, az úgy tűnik, nem is létezik (lásd a nemzeti hagyományok hiányán való kesergést Arany esetében). Arany János és Toldy egybehangzó véleménye szerint azért fogyatékos a közös tudás, mert a nemzeti emlékezet nem volt írásban rögzítve. Toldy nem szakít a felvilágosodásnak a nyelv instrumentális szerepét hangsúlyozó felfogásával, a nyelv eszköz „a nemzetiség s ez által a nemzet, s ha lehet a *magyar állam főtartására*.”⁴²

Ezen a ponton válik érthetővé, hogy Toldy, Arany és mások miért ragaszkodnak a nemzeti eposzhoz: az írást a nemzeti lét zálogának látják, általa a nemzeti emlékezet nem fordul át felejtésbe. Toldy sem az esztétikai célt tartja Ilosvai Selymes Péter Toldi-históriája legfőbb értékének, hanem azt, „hogy minden érdeme a monda töredékes *fenntartásában* van.”⁴³ Egy várt nemzeti eposz mint csúcsműfajnak is az *írás* általi rögzítettség, az emlékezet-fenntartó képesség lenne a szerepe. A nemzeti hősköltemény vagy eposz műfaját a klasszikus poétikák hierarchikus rendjéből örököelve időtlen *mintának* tekintették (Toldy ugyan Szontágh vitapartnereként az eposzt korszerűtlennek tartja, később álláspontját módosítja). Ezért nem fogadja el Arany és Erdélyi, hogy Toldy a *Zalán futását* nemzeti eposzként kiáltja ki, hiszen az „tündérmeséi” révén és az „eposzi

³⁹ TOLDY, *i. m.*, 13, 14, 15, 18 (kiemelés tőlem – G. P.).

⁴⁰ KOROMPAY, *i. m.*, 56.

⁴¹ ASSMANN, *i. m.*, 138.

⁴² Idézi: KOROMPAY, *i. m.*, 37.

⁴³ TOLDY, 1987. 67 (kiemelés tőlem – G. P.).

hitelt” nélkülözve alkalmatlan a nemzeti emlékezet funkciójára. Arany a *Naiv eposzunk*-ban fogalmazta meg, hogy *nem* a fantázia szüleményeit és *nem* a klasszikus mintát kell követni. Ám a műfaji preferencia, miszerint a nemzeti identitást eposzi műnek *kell* őriznie, egy „magyar Odüsszeiának” vagy „selmai éneknek”, az máris kölcsönzött, adaptált idea. Így *e nem eredeti* ötlet nemhogy dekanonizálná az antik hagyományokat, hanem ezen *átvétellel* bizonyos fokig még meg is erősíti.⁴⁴

b. A Toldi-téma öröklődése (Vörösmarty)

Ilosvai Toldi-története, melynek legfőbb értékét Toldy Ferenc az emlékezet konzerválásában látta, a nemzeti romantikában Vörösmarty verses epikája révén hagyományozódott tovább. Noha a *Toldy Csepelben* már 1822-ben megszületett, az 1829-ben írt *Toldi* 1830-ban megjelent az *Aurorában*, míg az időben előbbi az 1845-ös *Vörösmarty Mihály Minden munkái* c. összegzésig kéziratban maradt. Szajbély Mihály szerint a *Toldi* c. Vörösmarty-opus „egészen új nézőpontból dolgozta fel a párbaj történetét”,⁴⁵ a kiadás furcsaságai folytán mégis a később írt szöveg hatása előzte meg a korábbiét. A történet *újraírása* egyúttal újraértelmezést is jelenthet, hiszen míg a korábbi szöveg a *Toldy* jelsorral írta le a hős nevét, addig 1829-ben már *Toldit* használ. Az *y* jelölő *i*-re cserélése talán megengedi azt az olvasatot, hogy a nemesi rangot tükröző ipsisilon helyére lépő *i* a történet népi kontextusba kerülését szimbolizálja. Ha ez az arisztokratikusból népivé válásként értelmezhető – és a népinek nemzetivé kell válnia, ahogy Erdélyi János vallja –, akkor Toldi nemzeti hősként ragadható meg, aki jelképesen a kulturális közösségként értett nemzet megtestesítője.

Szajbély szerint a *Toldy Csepelben* a Kisfaludy Sándorral csúcsra jutott regei normát hasznosítja, ugyanakkor a későbbi szöveget már e rege-hagyomány lebontási folyamatként értelmezi. A korábbi, a *Toldy Csepelben* már *előlegezi* azt a jellemzést, amit Arany visz tovább, nevezetesen Toldi eszményítését. Ugyanakkor a cseh vitéz és Toldi viszo-

⁴⁴ Az a kérdésfelvetés messzire vezetne, hogy a *Toldi* vajon mennyiben eposz, vagy más szempontból, eposznak *értelmezték-e*. Ha nem is eposz, mindenképpen a *grand récit*, a nagy nemzeti narratíva szerepét testesítette meg, tekintettel arra, hogy ezt még a nemzeti elbeszélés betöltésére szándéka szerint alkalmasabb hun-trilógia sem volt képes megváltoztatni – bár ez töredékben maradt (talán épp ezért, egy lyotard-i értelemben vett töredékes mű a maga fragmentáltságával képtelen a nemzet egységét szimbolizálni). „A XIX. század derekán a magyar íróvilág egyhangúlag az eposztól várta a nemzeti reprezentáció díszes alapkövét, a közösség képviselőjére és igazolására alkalmas könyvek könyvét, s e nagy presztízsű társadalmi szerepen tűnődve mintha eszükbe sem jutna az újkor eposzaként emlegetett regény. Tompa ilyen értelemben szánt reprezentatív főhelyet a bontakozó Toldi-trilógiának; ez a hely szerinte eposznak volt fönntartva, de nem akadt rá méltó jelölt: »az *első magyar könyv lesz* az első nagyszerű *Epos*, mert Vörösmarty hőskölteményei, kivált Zalán, igen messze állnak attól, hogy egy nemzet mint olyat elfogadhassa, s büszkeséggel utalhasson rájuk.«” Dávidházi metaforikus értelmezésében a soha meg nem születő, a végtelen elhalasztódás folyamatában lévő eposzi terv helyén Toldy Ferenc ill. Beöthy Zsolt irodalomtörténet-írásai testesítették meg a nagy nemzeti narratívát, így az „irodalomtörténeti elbeszélés a nemzeti eposz helyére” lépett. DÁVIDHÁZI Péter, *A nemzeti nagyelbeszélés újjászületése: A narratív identitás műfajvándorlása irodalomtól tudományig*, Alföld, 1998/2, 64, 69.

⁴⁵ SAJBELY Mihály, *Vörösmarty Toldi-története: Műhelytanulmány*, ItK, 1999, 356.

nyát differenciálatlannak mutatja. „Amikor néhány évvel később újra feldolgozta a Toldi-témát, már egészen más szellemben járt el: nem a rege adta lehetőségeket aknáztá ki magasabb szinten, hanem magával a műfajjal szakított”⁴⁶ – írja Szajbély. Ha a műfajhatárok képlékenysége miatt talán nem is „magával a műfajjal szakított”, mindenesetre *újra-értelmezhetőnek* tartotta. Vagyis ha a Toldi/Toldy-történeteket a nemzeti identitás őrzőjeként fogjuk fel, az *átalakíthatóvá* válik, a nemzeti lét nem állandó jegyeket hordoz, hanem szó szerint *felülírható* lesz. Erdélyi azonban kifogásolja Vörösmartynál a „történeti vagy elbeszélési” ill. a „regényes vagy képzelti” együttesét, és megjegyzi, hogy „ereje sem bírta azonnal e nagy feladást.”⁴⁷ A képzelet és a fantázia elemeinek, Vörösmarty romantizmusának bírálataival a jövő lehetséges Toldi-történeteit a történeti-epikai beszédmód felé tartja továbbfolytathatónak. Ezzel Arany számára is megszabta az irányt, mely esetben lesz kanonikus a mű.

c) A *János vitéz* mint modell (Petőfi)

Petőfi a *János vitéz* hőskölteményként értelmezett műfajával, és a népies regiszterbe történő – nem minden esetben maradéktalan – beírásával igazolni látszott a népiesség elmélete körül kialakult várakozásokat. Vahot Imre a szöveghez írt előszóban jelzi, hogy a művelt rétegekre és az olvasásban kevésbé kondicionált közönségre egyaránt számít, ami arra utal, hogy a *János vitéz* esetében tágabb, *nemzeti* érvényességű befogadói körrel számolt. Ezzel egyaránt teljesíteni látszott a *népiesség* és a *népszerűség* kritériumát, ami a Petőfi populáris-karneváli regiszterét bíráló egykorú kritikák fényében különösen sokatmondó. Vahot reményei szerint ez kétszeres legitimitást ad a szövegnek: a mű népiességét az *előzetesen* kialakított elmélet, népszerűségét pedig a közönség tetszése kanonizálja. A *János vitéz* tanulságaival értelemszerűen Arany János is számolt a *Toldi* kapcsán, még ha Petőfi szövege nem is lehetett a népies irányzat paradigmatis mintaműve, mert a történeti elemtől elmozdul a mese- és a fantáziavilág felé, ami e legitimáció ellen szól. Arany is megpróbálta a mondai hagyomány történeti „hitélet” egyesíteni a mesei felfogással, s ebben a recepciótörténet tanúsága szerint megkerülhetetlen szerepet játszott a *János vitéz*. Arany *Toldija* valószínűleg nem jöhetett volna létre ilyen formában Petőfi szövege nélkül, ám a *Toldi* visszafelé is olvasta Petőfi művét. Ebben kapcsolódási pontot jelent a naiv szemlélet, a „látszó öntudathiány.” Vahot szerint „legtisztább forrása a népi elem, s az annyira sajátos és eredeti népköltészet a műveltebb költői szellem által némileg nemesítve tűnik fel.”⁴⁸ Ez az ítélet nyilván magán viseli a Petőfi póriassága körül kialakult polémiákat, hiszen a *megnemesítés* kitétel a nép civilizálásának szándékával van összefüggésben, de utalás arra is, hogy a népiességfogalom korántsem differenciálatlan és magától értetődő. Noha Petőfi nem tudta betölteni a hiányzó úrt, amit majd a kriti-

⁴⁶ Uo., 363.

⁴⁷ ERDÉLYI, *Vörösmarty...*, i. m., 199.

⁴⁸ *Petőfi napjai a magyar irodalomban: 1842–1849*, szerk. ENDRÓDI Sándor, Bp., 1911, 58.

Összességében mindezek az elméletek intézményes kontroll alá helyezték Arany szövegét, még annak megszületése előtt *előzetesen* rátelepedtek. Jobbára e népies-nemzeti diskurzus biztosította vonatkoztatási kereten *belül* kaphatott értelmezést, a zárt értékrendszer véges interpretációkat kínált. Az elméletek megformálta *elvárás-horizont* olyan nagy súllyal terhelte meg a *Toldit*, hogy az elmélet még a konkrét szöveg létrejötte előtt olvasni kezdte azt. A Kölcseyvel, majd Erdélyi Jánossal létrehozott paradigma azonban nemcsak megszabta, miként *kell* olvasni a *Toldit*, hanem egyúttal hatott Aranyra is, aki ennek alapján formálta ki felfogását. Így *elve* adva volt a lehetőség, hogy ha a felállított normákat egy irodalmi szöveg beteljesíteni látszik, akkor azonnal kanonikus, s ezzel együtt klasszikus műnek kiáltják ki. Mindazonáltal fennállt a lehetőség, hogy a kritika nem a szöveggel tart fenn párbeszédet, hanem az ideológiai diskurzussal, így automatikusan a népi-nemzeti irodalom koncepcióját látja benne. „A kánon legkülsődlegesebb és legszembeütőbb jegye [...] az időtállóság [...], melyről megkíséreltük kimutatni, hogy nem természetből fogva adott, hanem tudatos erőfeszítések, vagy ha jobban tetszik, különleges kulturális stratégia eredménye.”⁴⁹ Ennek ismeretében érthető, milyen előzmények után írták ki a pályázatot, mit várnak tőle, és milyen diskurzus felől fogják értelmezni azt.

III. A *szinkrón*⁵⁰ recepció

1. Pályázat és pálmák

Arany 1846-ban a hexameteres *Az elveszett alkotmány* c. elbeszélő költeményével egyszer már megnyerte a Kisfaludy-Társaság pályázatát, így tehát a szépirodalmi intézménynél – ha szabad így fogalmaznom – volt már priusza. Még az eredményhirdetés napján a Kisfaludy-Társaság költői beszélyre írt ki egy másik pályázatot. A Kisfaludy-Társaság előzetesen meghatározta az intézményi megrendelésre készítendő mű jegyeit. A bizottság olyan alkotásnál kívánt bábáskodni, amely a népi-naiv („nép ajkain élő”) mondahagyomány („történeti személy”) formáit és az (eposzi) hősköltemény műfaját („költői beszély, melynek hőse”) olvasztja egybe. Az eposzi műfaj anakronisztikusságával kapcsolatban azonban a kritikai vélemények megoszlottak, és ezt „a kérdést nem csupán a korabeli eposzkísérletek vetették föl, hanem a századforduló európai irodalom-elmélete hagyományozta rájuk, kételyeket ébresztvén az újkori eposszal szemben.”⁵¹

⁴⁹ A. ASSMANN–J. ASSMANN, *i. m.*, 96.

⁵⁰ A fogalom meglehetősen relatív, nehéz megítélni, meddig tart a *szinkrón*, és hol kezdődik a *diakrón*, mindenesetre én a korábban említett okok miatt e fogalmat önkényesen kilenc évben határozom meg.

⁵¹ DÁVIDHÁZI, *Hunyt...*, *i. m.*, 114.

A nemzeti narratívát megfogalmazó Toldy Szontágh vitapartnereként maga is a korszerűtlenség mellett foglal állást, de egy arra alkalmas költő esetén „*soha időn kívülinek* egy nemzeti hősköltemény írását”⁵² nem tartja. Éppen ő az, aki Arany Jánost Nessus-ingként eposzírásra ösztönzi.

A fogadtatás szempontjából döntő, hogy a Kisfaludy-Társaság bírálóbizottságában vagy kanonizált írók, vagy pedig kanonizáló hatalommal bíró irodalomkritikusok ültek, olyanok tehát, akik a legtöbb irodalmi csatornát uralták. A bíráló *nevek autoritása* lendületet adhatott az Arany-szövegnek az irodalom részévé válásához, a díjazott hírneve biztosítottan látszott. Nem mellékes továbbá, hogy a titkári jelentés a szépirodalmi intézmény hivatalos véleménye volt.

A bíráló tagok 1847. január 23-án a társaság *előtt* mondták el véleményüket, később azonban Erdélyi ismertetésébe beépülve *nyilvánosságot* kaptak, így irányították az olvasást. Vörösmarty szerint a „kifejezések ősi egyszerűsége mellett a világos szerkezet, nagyszabású és sok bensőséggel bíró jellemek a tisztán és következetesen népies előadás jóval fölül emelik a pályázaton” a szöveget. Gaal József a *Toldi* prioritásán túl azt mondja, „oly jeles mű, minővel irodalmunk maga nemében alig bir”, Tóth Lőrinc még ennél is tovább megy: „összes irodalmunk elsőrendű gyöngyszemei közé tartozik.” Amíg Vörösmarty csak a *pályázatok közül* emeli ki, Gaal már látni véli a helyét a nemzeti kánonban, Tóth Lőrincnél mindezeket megfejelve, a kultikus nyelvhasználat retorikája működik. Bártfay László pedig kizárja még azokat a lehetőségeket is, melyeket a többiek nyitva hagytak, merészen „a magyar irodalom legszebb díszé[nek]”⁵³ nevezi, és a műre vonatkozó kérdéseket is elhárítja. A vélemények jól modellálják, a jelentés egyes elemei hogyan előlegezték meg a későbbi *szent* szöveggé avatást. A fogadtatás magában hordozta a kockázatot, hogy a recepció *öntörvényűen* kezd el működni, a sikert kritikátlanul fogja gerjeszteni.

2. Az arculatépítés szolgálatában (Petőfi)

Petőfi még a titkári jelentés összefoglalójának a Magyar Szépirodalmi Szemlében való megjelenése előtt értesült a *Toldi* sikeréről, és elkérte Erdélyi Jánostól a kéziratot. Az a tény, hogy ezt a pályázat eredményének nyilvános kihirdetése előtt tette, fényt vet arra, hogy szoros kapcsolatot tartott fenn az irodalom intézményes formálóival. Petőfi gyors reagálása megnövelte a *Toldi* hírnevét, ugyanakkor a hatás Petőfire nézve is érvényesült, mivel addig csak hallomásból ismerhette a *Toldi* jelentőségét, így a *hírnév megelőzte az olvasást*.

Másrésről abban, hogy miért reflektált a pályázat eredményére ilyen gyorsan, nem pusztán a kíváncsiság játszhatott szerepet, hanem egyúttal a féltékenység is, hogy ti. a *Toldi* letaszíthatja a népies paradigma trónjáról a *János vitéz* mint kanonikus művet.

⁵² Idézi: Uő., *i. m.*, 117.

⁵³ [ERDÉLYI János,] *Kisfaludy társaság*, MSzSz, 1847. február 4.

A Harold Bloom-i hatásiszony értelmében Petőfi tarthatott attól, hogy a *Toldi* a kánonban magasabb rangot vív ki magának, mint a *János vitéz*. A Szilágyinak írt levél⁵⁴ arról árulkodik, hogy a *Toldit* Arany is a *János vitéz* kontextusában értelmezte.⁵⁵ Petőfi a kánon mozgását is igyekszik alakítani azzal, hogy kijelöli saját és barátja helyét a népies paradigmán belül. „Mit én nem egészen dicstelenül kezdék, / Folytasd te, barátom, teljes dicsőséggel!” – folytatja. Úgy próbálja elhelyezni a *Toldit* az irodalom-rendszerben, hogy védelmezze saját elsőségét, Aranyt a folytató szerepét szánja. Önértelmezésével és költőtársához intézett felszólításával Petőfi megszabná Arany pályájának irányát. Arannyal és Tompával egy paradigmatorba állítja magát: „Átaljában: Arany, Petőfi, Tompa, isten krisztus ugye szép triumviratus, s ha dicsőségünk nem is lesz olly nagy, mint a római triumviratusé volt, de érdemünk, úgy hiszem, lesz annyi, ha több nem.”⁵⁶ Ez az explicit módon bejelentett önkanonizációs igény uralkodási pozíciót követel magának, és azon túl, hogy megnyitja a kánont a *Toldi* előtt, a jövőre nézve már megköti a kulturális nyelvtant.

Arany János viszont szerényen kisebbíteni igyekszik érdemét, „zavartnak tűnik”, „elpirúl a dicséreten s összefüggéstelen szavakat rebeg”, „[h]ánya-veti e hab: mért e nagy jutalom? / PETŐFIT barátul mégsem érdemelé. / Hiszen pályadíjul ez nem volt kítűzve.”⁵⁷ Petőfinek mint költői tekintélynek a dicsérete felkészületlenül éri, és már a *Toldi* kanonizáció-történetének e kezdeti szakaszán fojtogatni kezdi az elismerés. Ráadásul Szilágyi István – Petőfivel és Arany későbbi visszatekintésével szemben – vetélytárs nélkülinek látja az új művet, s neki adományozza a népies kánon paradigmatis mintaművének rangját.⁵⁸ Későbbi levelében Szilágyi „*Petőfi durvaságai*[val], meztelenségei[vel]”,⁵⁹ magyarán, a póriassággal indokolja meg értelmezését. Szilágyi tehát Petőfivel szemben *nem folytatóként* határozza meg az Arany-szöveg helyét az irodalomtörténetben, hanem annak mintegy *ellentétéként*. Persze Szilágyi nem Petőfi; mivel nem rendelkezett kanonizációs hatalommal, értelmezése irreleváns. Fontosnak tűnhet viszont Arany szempontjából, mivel ő is érzékeli a népies hangnem elfajulását (vagy legalábbis elfajulásnak tekinti), és később elutasítja a póriasság regisztert.⁶⁰

⁵⁴ Arany Szilágyi Istvánnak, 1847. január 9. *AJÖM*, XV, *Arany János levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai, 1975, 41.

⁵⁵ Ebben a magatartásban burkoltan benne rejlik a rivalizálás lehetősége, amint későbbi visszatekintése („Versenyyben égtek húrjaink”) is ezt az interpretációt segíti. Petőfinek az Aranyhoz írt első levelében tapasztalható felfokozottsága, szóismétlései szintén olvashatók ebben a kontextusban: „*Ma* olvastam a *Toldit*, *ma* írtam e verset, s még *ma* el is küldöm” (kiemelés tőlem – G. P.), másrészt a levélhez csatolt verses episztolából kiderül, hogy a hirtelen megszerzett hírnevet irigykedéssel fogadja: „Más csak levelenként kapja a borostyánt, / S neked rögtön egész koszorút kell adni.” Petőfi Aranyt, 1847. február 4. *Uo.*, 50, 51.

⁵⁶ Petőfi Aranyt, 1847. február 23. *Uo.*, 56.

⁵⁷ Arany Petőfinek, 1847. február 11. *Uo.*, 52.

⁵⁸ „Nem, mintha váratlan volna, hogy a *Toldi* győzött, mert én a mennyire ismerem a népies írói kapacitásokat, s azokkal *Toldit* egybehasonlítottam, perczig sem kételkedtem, hogy *nem lesz, ki vele mérkőzhessék*” (kiemelés tőlem – G. P.). Szilágyi István Aranyt, 1847. február 3. *Uo.*, 49.

⁵⁹ Szilágyi István Aranyt, 1847. március 12. *Uo.*

⁶⁰ Arany erről: „Azt akarom mondani, hogy népköltő feladata nem az, hogy elvegyüljön a durva nép között, s legyen egyszerűvé velek, hanem az, hogy tanulja meg a legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető

Petőfi és Arany első levélváltása jóval később⁶¹ vált publikussá, így a szinkrón recepcióra aligha lehettek befolyással, ezzel szemben az üdvözlő versek Petőfi ígéretének⁶² megfelelően április 17-én és május 6-án megjelentek az Életképekben. Az egymáshoz írt versek feltehetően hozzájárultak ahhoz, hogy a népies paradigma két elsőrangú szerzőjének Aranyt és Petőfit tartsák. Együttal életre hívták a kanonizálásból fakadó hatalmi helyzet *ellenpontjaként* a tekintélyrombolás vágyát, ami a Honderűben május 18-án megjelent versparódiákban öltött testet. A paródiák, miközben kifordították a verseket, bent is tartották a diskurzusban Arany *Toldiját*. A paródia csak ugyanazon értelmezői diskurzuson *belül* érthető meg, így nemhogy dekanonizálná a művet, rögzíti és további legitimitást ad.⁶³

Petőfi leveleiben gyakran kontinuitást tételez föl a népköltészet és az *irodalmi* népiesség között. A népköltészetet homogénnek gondolja, jóllehet éppen az ő költészetének szinkrón recepciójában kialakult megbotránkozások mutatják, hogy a *népi*, a *népiesség* és a *népszerű* differenciált megítélés alá esik. Aranyhoz írt versében („Mit én *nem* egészen dicstelenül kezdék, folytasd te”); kiemelés tölem – G. P.) apró manipulációs technikával az egykorú negatív kritikákat megpróbálja eljelentékteleníteni. Erről az arculatépítésről nem vélekedik elnézően Erdélyi sem: „E tétel az első felében nem igaz; a második felében teljesült.”⁶⁴ Ellentmondásos módon Petőfi ugyanebben a versében a népköltészet és az irodalmi népiesség között distinkciót állít fel, s a *Toldi* célközönségét a népben jelöli meg: „S ez az igaz költő, ki a nép ajkára / Hullatja keblének mennyei manáját.” A fogalomkészlet, mely szerint az lehet igazi, ami népi, a kultikus nyelvhasználatot idézi.

Petőfi a népiességnek monopolhelyzetet szán: „Legyünk rajta, hogy ezt tegyük uralkodóvá!” Figyelembe véve, hogy magát a népiességen belül helyezi el, és e paradigma három vezéralakjává Aranyt, Tompát és önmagát nevezi meg, feltehető, hogy ebben az az intenció rejtőzik, hogy e hármassal kerüljön a Vörösmarty–Bajza–Toldy romantikus triumvirátusa helyére. A nemzeti romantika népiesség révén való dekanonizálásának a tétje tehát, hogy ők váljanak az irodalmi gondolkodást meghatározó elitté. Petőfi mondataiból világosan kiderül, a *népít* politikai értelemben is használja: „Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politicában is uralkodjék, s ez a század főladata, ezt kivívni célja minden nemes kebelnek.”⁶⁵ A *Toldit* irodalmon kívüli célokra kívánja

alakban adni elő. Ez lebegett előttem, midőn Toldit irtam, s ez úton haladok ezentúl is, ha lehet.” Arany levele Szilágyihoz, 1847. április 2. *Uo.*, 77. Ebbe már beépítette Arany azokat az elvárásokat, melyeket az egykorú recepció fogalmazott meg számára, így például a megkezdett út folytatását, és vonakodva, de mégiscsak felvállalja a *népköltő* neki felkínált szerepét.

⁶¹ Petőfi február 4-i levele először: *Petőfi-reliquiák*, gyűjtötte HALAS Aladár, Bp., 1878, 47–48. Arany János Petőfihez írott első levele csak 1925-ben került nyilvánosságra.

⁶² „... ma írtam e verset [...]. Az »Életképek«ben is fog ugyan jönni”. Petőfi levele Aranyhoz, 1847. február 4. *AJÖM* XV, 50.

⁶³ Sokatmondó a versparódiák megjelenésének *helye*, mivel az Életképek és a Honderű eltérő ízlésének bizonyítéka, így nyilvánvalóvá válik, hogy ez utóbbi a klasszicista normák védelme szempontjából tartotta fontosnak a paródiák publikálását.

⁶⁴ ERDÉLYI János, *Pályák és pálmák* = ERDÉLYI, *i. m.*, 656.

⁶⁵ Petőfi Aranyhoz, 1847. február 4. *AJÖM* XV, 50.

felhasználni. Félreértelmezi a szöveget, mely allegorikusan a nép felemelkedésének és a nemzet egyenrangú részévé való integrálódásának példajaként is olvasható. Petőfi viszont azt szűri le a *Toldi*-ból, hogy „[é]lge a népet, pokolba az arisztokrátiát”,⁶⁶ máshol pedig, hogy „a század jelszava: »éljen a nép!« a műsák is leszálltak az arisztokratikus Helikonról, s a kunyhóban telepedtek meg.”⁶⁷ Nem a lent és a fent világának egységesítése áll ennek háttérében, hanem a szereposztások megfordítása! Ebben a kontextusban különösen érdekes Aranyak a triumvirátus elnevezésre adott válasza, miszerint az a „többinek ját[ék]szerévé lön.”⁶⁸ Arany Jánosnál a nép és a nemesség együtt alkotja a nemzet fogalmát, Petőfi kirekesztő szándékával az egységesítés törekvése áll szemben.

A *Toldi* hatástörténetének eltorzulása, a Petőfi-epigonok és az Erdélyi János által „kelmeiségnek” aposztrofált beszédmód túlbujánzása Aranyt korábbi nézeteinek felülvizsgálatára ösztönözte, s Gyulaihoz írott életrajzában már szembefordul az alantásnak tartott regiszterrel.⁶⁹ Arany 1855-ben már differenciáltan érti a fogalmat, és radikálisan elhatárolódik annak egyes regisztereitől, az úgynevezett népies költészettől. Noha a Petőfi-nimbusz is hozzájárult szemléletének módosulásához, Petőfi Aranyra vonatkozó megjegyzései nélkül aligha lett volna a *Toldi* kanonizációja olyan gyors. Jellemző, hogy a Honderűben Petrichevich Horváth Lázár a két nevet egymás föltételeként fűzte egybe, gúnyosan az egyik létét a másiktól téve függővé: Arany „nevezetes arról, hogy Petőfi által megénekeltetett, hogy Petőfi viszont megénekelte”.⁷⁰ Azt tehát, hogy a *Toldi* az irodalom részévé válhatott, nem kis részben Petőfi barátsága és azonnali reagálása döntötte el.

3. A tekintély transzponálásának kísérlete (Vahot)

Mindemellett az irodalmi lapok között megkezdődik a hatalmi harc Arany János „szerződtetéséért”, amelynek háttérében nem a *Toldi* szövege, hanem a *Toldi* által megszerzett nimbusz áll, illetve e siker transzplantációjával szélesebb olvasóközönség elnyerése. Vahot Imre 1847. február elsején írt levelével Aranyt a Pesti Divatlaphoz próbálja csábítani, megnyeréséhez a nemzeti irodalom koncepciójából származó argumentációs készletet vonultat fel.⁷¹ Látszólag a közönség igénye miatt igyekszik meggyőzni Aranyt,

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ PETŐFI Sándor, *Úti levelek Kerényi Frigyeshez, VII. levél* = PETŐFI Sándor *Összes prózai művei és levelezése*, gondozta MARTINKÓ András, [Bp.,] Magyar Helikon, 1967, 355–356.

⁶⁸ Arany Petőfinek, 1847. február 28. *AJÖM* XV, 58.

⁶⁹ „*Ekkori fogalmam a népköltészettről egy Szilágyihoz intézett levélben nem ugyan széptanilag formulázva, de talán még is elég öntudattal, így van kifejezve: a népköltő feladata nem az, hogy elvegyüljön a durva nép között: hanem, hogy tanúlja meg a legfensőbb költői szépségeket is élvezhető alakban adni vissza.*” ARANY János, *Életrajzi levél Gyulai Pálnak* = *AJÖM*, XVI, *Arany János levelezése (1851–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai, 1982, 562.

⁷⁰ Idézi Arany Petőfihez írt levelében, 1847. szeptember 7. *AJÖM* XV, 140.

⁷¹ „Miután lapomnak egyik fő célja nemzetiségünk terjesztése, s különösen a romlatlan, erőteljes magyar népi elem megkedveltetése, azon kérelem mellett küldöm meg az ön számára lapomat, hogy – ha terhére nem

és publikálási lehetőséget is felajánl, ám amikor arról beszél, hogy az „Ön pályanyertes művének bírálói kifogyhatatlanok ön népies költészete dícséretében”,⁷² már egy másik tekintélyérvet működtet. Nem a *Toldi* nagyságát fejtegeti,⁷³ hanem a szövegről szóló *értelmezésekre* hivatkozik. Miután Arany a *Rózsa és Ibolya*t elküldi Vahotnak, az még aznap visszair neki, amiből kiderül, Vahot a másik divatlappal óhajtja felvenni a versenyt, és oppozíciót állít föl Petőfi és Arany között.

Sőt, Vahot továbbmegy, és a „lap kizárólagos dolgozótársává” akarja tenni Aranyt, s mindezt tetézve arra kéri, „vajjon nem volna-é hajlandó [...] elkötelezni magát, oly módon, hogy a három divatlap közül egyedül az én lapomba adná munkáit.” Ugyanakkor külön kötet megjelentetését ajánlja fel: „Egyébiránt azt is ajánlanám önnek, hogy az oly népies költeményt, mint nálam lévő meséje [ti. a *Rózsa és Ibolya*], érdemes volna később külön is kinyomatni, különösen a nép számára.”⁷⁴ Azzal, hogy az „üzlet” érdekeire hivatkozik, elárulja a terv valódi tétjét. Arany ugyan vállalja, hogy az 1847-es évre a Pesti Divatlap munkatársa legyen, de elutasítja a kizárólagosságot, amire Vahot azt követeli tőle, hogy a „*kellemetlen föltételkét*, melly szerint Frankenburgnak valamit mégis csak dolgoznék, ha ő önnek lapját megküldené – igen *szeretném megsemmisítve* látni.”⁷⁵ Itt tehát a *kellemetlen* kitétel egyértelműen Vahot nézőpontjából van megfogalmazva.

Amikor Petőfi értesül arról, hogy barátját Vahot kizárólagos munkatársként akarja kiszajátítani, Aranyt „szerencsétlennek” titulálja, saját esetével példálózva indulatosan figyelmzetteti ennek lehetséges következményeire: „a másik két szépirodalmi lap [ti. a *Honderú* és az *Életképek*] egyik nyiltan, a másik úgy szűr alatt ellenségem lett, s el kezdtek jobbra-balra csipni, döfni, rúgni, köpni, ki így, ki úgy”. Vahotot anyagi („kevesebbet kaptam, mint azelőtt”) és morális oldalról bírálja. „Magasztal, égbe emel (kivált ha szerény vagy pénzbeli követeléseidben), aztán pedig seggbe rúg, és azt kürtöli, hogy ő teremtett tégedet”⁷⁶ – írja. Arany e „Vahottérián elkeseredve”⁷⁷ ír Petőfinek, ám Vahot újból felelősségre vonja, amiért – feltételezése szerint – Jókaihoz eljuttatott egy kéziratot.⁷⁸ Ugyan azt írja, hogy „[n]ekem főczélom most az irodalmi erőket, egy bizonyos saját színezetű írói kört egyesíteni lapomban”, azaz szellemi vezérként definiálja magát, de ebből *kirekeszti* Petőfit azzal a gyenge indoklással, hogy „az *Életképeknek* Petőfije van, miért ne legyen a *Divatlapnak* Aranya? Annál szebb a verseny.”⁷⁹ Vahot mondatai-

esik – szíveskedjék olvasóimat olykor egy-egy talpraesett népies költeményével megörvendeztetni.” Vahot Imre Aranynak, 1847. február 1. *Uo.*, 49.

⁷² Uo.

⁷³ Vahot 1847. június 6-án kelt levelében írja csak Aranynak, hogy „Toldyját [sic!] most olvasom”, így a fenti levél megírásakor készen kapott értelmezések passzív befogadója volt; nem a szöveget, hanem a kommentárt kommentálta. *Uo.*, 94.

⁷⁴ Vahot Aranynak, 1847. március 5. *Uo.*, 63.

⁷⁵ Vahot Aranynak, 1847. március 20. *Uo.*, 71 (kiemelés tőlem – G. P.). Arany akkor még nem ígérkezett el Vahotnak, amikor verset küldött az *Életképek*hez.

⁷⁶ Petőfi Aranynak, 1847. március 31. *Uo.*, 74.

⁷⁷ Arany Petőfinek, 1847. május 27. *Uo.*, 91.

⁷⁸ Ugyanakkor az *Életképek*ben Arany Jánostól az év hátralevő részében már nem jelent meg semmi.

⁷⁹ Vahot Aranynak, 1847. június 6. *Uo.*, 94.

ban ellentmondás feszül: ha a népies paradigmát és Petőfit elválasztja, milyen alapon lehet összemérni, „versenyeztetni” a két alkotót?

Az Arany publikálási lehetőségei körül kialakult kötéllhúzásba Jókai is bekapcsolódott, aki Frankenburg Bécsbe távozásával kapja meg az Életképek szerkesztését. Jókai, még ha nem is olyan totalizáló érvennyel, mint Vahot, a másik divatlaphoz akarja csábítani Aranyt, viszont ezt hitelesebbnek tűnő argumentációval támasztja alá: „miután Petőfi minden hónapban két, Tompa egy versnemű munkálatot fog adni, öntől szinte havonként egyet kívánnék közleni, hogy így szüntelen közönség előtt álljon e három név.”⁸⁰ Jókai átveszi ezzel Petőfi névsorát, miszerint a népies kánon triásza Arany, Petőfi és Tompa. Arany ugyan *nem pöröl, félreáll*, elfogadja az ajánlatot, de érzékelve a divatlapok közötti libikóka-helyzetet, a rivalizálás miatti feszült viszonyt, arra kéri Petőfit, ne tudassa ezt Vahottal.⁸¹ Jókai viszont alig leplezi *birtoklási vágyát*, amikor kijelenti egy levélben: „ő a mienk.”⁸² Vahot hangneme e kisajátítási kísérlet folyamán fokozatosan megváltozik, Petőfivel kapcsolatban azt írja Aranynak, hogy „én valék egyik leghatalmasabb eszközlője irodalmi fölemelkedésének”,⁸³ magát zsinórmértéknek (kanonizáló hatalomnak) tartja. Aranyt Tompa figyelmezteti is, hogy „az irodalomban vásáron vagyunk.”⁸⁴ Ő azonban továbbra sem kíván választani a médiumok között: „én *kedvéért* [mármint Petőfi kedvéért] Jókayhoz csatlakoztam [...] [m]indazonáltal nem akarok gorombán megválni Vahottal.”⁸⁵ Petőfi Arany eljárását „titáni otrombaságnak” nevezi, szerinte ugyanis nem az ő „kedvéért”, hanem az egységes pozícióért kell összegyűjteni a népiesség képviselőit.⁸⁶ Arany nem osztja Petőfi nézetét, aki gyűjtőlapot óhajt.⁸⁷ Miután pedig Arany megtagadja Vahottól a kizárólagosságot,⁸⁸ az Tompa Mihállyal kívánja kiegyensúlyozni Petőfi lapját.⁸⁹

A Honderú kritikusa is élesen megkülönbözteti egymástól a népköltőt és a pörköltöt, utóbbi szerintük nem egyéb, mint „szalona, piszok, szellemgyengesség, és vastag szűr.” „Arany kivételt képez a pörköltök közül, ő inkább népünk szellemi egyszerűsége, megindító naivsága”⁹⁰ miatt népköltő. A harmadik divatlap szembeállítása mögött az munkál, hogy a Honderú botránkozott meg leginkább Petőfi nyelvén.

Arany János sikerét szerzők, irodalmi fórumok, lapok egyaránt igyekeztek meglovgolni. Amíg Arany helyét Petőfi saját esztétikája folytatójaként tünteti föl, a divatlapok egymással rivalizálva már szem elől tévesztik az esztétikai megfontolást. Döntéseik hát-

⁸⁰ Jókai Mór Aranynek, 1847. június 18. *Uo.*, 98.

⁸¹ Vö. Arany levele Petőfinek, 1847. június 25. *Uo.*, 101.

⁸² Jókai levele Petőfinek, 1847. július 6. = PETŐFI *Összes...*, i. m., 574.

⁸³ Vahot Aranynek, 1847. július 6. *AJÓM XV*, 105.

⁸⁴ Tompa Aranynek, 1847. augusztus 1. *Uo.*, 108.

⁸⁵ Arany Petőfinek, 1847. augusztus 11. *Uo.*, 117.

⁸⁶ Petőfi Aranynek, 1847. augusztus 17. *Uo.*, 120.

⁸⁷ Vö. „Hogy a nép- sőt nemzeti költészet felvirágzását nálam valaki jobban óhajtja azt te sem hiszed; de hogy azt egy organum jobban terjeszse, mint több, azt meg én nem hiszem...” Arany Petőfinek, 1847. augusztus 25. *Uo.*, 124.

⁸⁸ Arany Vahotnak, 1847. szeptember 7. – elveszett. *Uo.*, 145.

⁸⁹ Petőfi Aranynek, 1848. január 2. *Uo.*, 163.

⁹⁰ *Arany János*, Honderú, 1847. július 6.

terében a *Toldi* kanonizálásából származó haszon lecsapolása áll. Valamennyien saját érdekeiknek megfelelően rendezik az ellentétpárokat; a kanonizációt *fel- és kihasználják*, emellett a siker továbbgerjesztésével maguk is kanonizáló erővé válnak. Megkezdődik a *Toldi*-kultusz építgetése, egyúttal pedig a *kilúgozás* folyamata.

4. Az elmélet felsőbbrendősége (Toldy)

Petőfi többnyire magánlevelezésekben teret kapott, így a nyilvánosságot nem érintő magyarázataival szemben a folyóiratokban megjelent *Toldi*-interpretációk már jóval inkább befolyásolhatták a hatástörténetet. A Magyar Szépirodalmi Szemlében megjelenő kritika anonimitása mögött Toldy Ferenc rejtőzik. Úgy véli, a *Toldi* a klasszikus kánon helyett alternatívát mutat fel, ám a kommentárt az elmélet erőteljesen presszionálja: „kezd általános meggyőződéssé válni – úgymond – olvasóközönségünkben az, mikép a francia és német írók szolgamajmolói helyett tiszta, sajátos nyelvű, magyar érzelmű, nemzeti irányú költőkre van szüksége irodalmunknak, kik romlatlan jellemű népünk eredeti szokásait és nyelvét nemesítve ültessék át.”⁹¹ Toldy számos esetben *ürügyet* keres, mintegy automatikusan *ráolvassa* a szövegre a paradigma maximáit, *egy előre megképzett képletbe helyettesíti be*.

A népiesnek a (magas)irodalomba való beillesztését nem minden változtatás nélkül képzelel el, hanem „nyelvét nemesítve.” A népiesség irodalomba való felemelését az alantasabbnak ítélt hangnem megtisztításával, szelekciójával tudja elgondolni. Petőfi egyik levelében figyelmezteti is Aranyt, hogy „[a] mi igaz, az természetes, a mi természetes, az jó és szerintem szép is. Ez az én esztétikám. Mikor Toldi alszik és szájából a nyál foly, ezért sokan le fognak téged köpni, de én megcsókollak.”⁹² A levél keletkezése után ugyanis Toldy (bizonyára függetlenül Petőfítől) negatív értékítélettel ugyanezt a szöveg-helyet emeli ki: „Szerzőt izlése megőrzi ugyan a pórias, vagy aljasba sülyedéstől, mégis néhány apróságot változtatva egy második kiadásban szeretnénk látni. Így a IV. ének 5-d szakában, a nyál kicsordulása hívebb, mint lennie szabad.”⁹³ Toldy népiesség-fogalmába nem fér bele a pórias, az Arany-opust egy normarendszerhez, a megnesítés esztétikájához méri. Az elméletet felsőbbrendűnek tartja, mint a primer szöveget, és ennek érdekében még a szövegváltoztatás kívánalmától sem riad vissza. A szöveget *igazítaná* az elmélet megszabta törvényekhez, nem vállalja az elmélet korrekcióját. Arany Jánosnak tehát minduntalan meg kell küzdenie az imperatívusként elé állított elvárásokkal (lásd még Petőfi biztatását a *Toldi* további részeinek folytatására).

A nyál kicsordulására vonatkozó megjegyzésre Arany *fügét mutat*: „a nyál – a tiszta nyál kicsordulását aligha meg nem hagyom – népies költeményben ne legyünk olly saloniasak az inexpressible-ek dolgában. Aztán meg a *tiszta* szó, melyet én gonddal

⁹¹ [TOLDY Ferenc.] *Költői pályaművek, melyeket 1847-ben koszorúzott és kitüntetett a Kisfaludy-Társaság*, MSzSz, 1847. július 11., 17.

⁹² Petőfi Aranyhoz, 1847. március 31. *AJÖM* XV, 73.

⁹³ [TOLDY,] *Költői...*, 23.

tettem oda, mérsékel azon valamit.”⁹⁴ Arany elutasítja, hogy ha a teoretikus állítások működésképtelennek bizonyulnak a népiesség aktualizált (?) művével szemben, akkor a primer szövegen kelljen módosítani.⁹⁵

Toldy szerint a „költemény legkitűnőbb sajátja a népiesség”, de ezt már megszelídített formában érti, leválasztva a népszerűség fogalmáról.⁹⁶ Jóval később Arany is megkülönbözteti a két fogalmat egymástól: „Népiesség és népszerűség nem egy [...]. A népies lehet népszerű, a népszerű nem mindig népies.”⁹⁷ Toldy szerint a népiesség „nem csak kifejezőmódban, nem csak a nyelvezet és a verssel bánásban – ezek külsőségek – hanem, és leginkább, a felfogás naivságában áll, e látszó öntudathiányban, mely azon kor népköltőinél találtatik csak, midőn a tudomány, s művészet a természet közvetlenségére olvasztólag még nem hatott.”⁹⁸ Később ezen a ponton fogja bírálni Toldyt Salamon Ferenc. Toldy itt fejt ki meghatározását a népköltővel kapcsolatban: „szemléletét s érzését [...] nem a művészetnek [...] törvényeihez, nem ennek eszmélt céljaihoz szabja, hanem [...] népének hason míveltségű tagjához.”⁹⁹ Aligha hihető, hogy nem a művészet törvényeihez szabta volna művét, többek között éppen Toldy az, aki diktálja e maximákat. Ez az ambivalens magatartás megmutatkozik abban is, hogy a populárisvá válást, a szélesebb rétegek számára való hozzáférhetőséget együtt dicséri az „eredeti népköltéssel” és a megneveléssel.

Az így felfogott népiességen kívül Toldy a kompozíció organikus egységét emeli ki a szöveg erényeként, s Ilosvai Toldi-történetével ellentéteztetve: „ő az anyagot, melyet a régi krónikás minden belső összefüggés s viszonylagos szükségesség nélkül, anekdotzerűen, regél el, művészileg használja föl egy létező kerek egészül.”¹⁰⁰ Azzal azonban, hogy a „verses beszélyt” a történelmi ének fényében kommentálja, valamelyest ismét visszavonja a szöveg individuális természetét, Ilosvai mintegy javított kiadásaként értelmezi.

Döntő, hogy megelőlegezi a kanonizációt: „a mű – folytatja – egyébiránt oly tökéletes a maga nemében, hogy költője nevét, ha ez többet nem is adna ezentúl, megörökíteni képes.”¹⁰¹ Arany kanonizációját a Toldi kanonizációjához köti, szakrális komplexumként határt szab a további átértelmeződési lehetőségeknek.¹⁰² A későbbi elvárásokat illetően

⁹⁴ Arany Szilágyi Istvánnak, 1847. szeptember 6. *AJÖM* XV, 137.

⁹⁵ Aranynak ez az ellenállása figyelemre méltó *A nagyvidai cigányok* kapcsán, mivel ha itt a nyál kifolyása ilyen vitákat vált ki, akkor ott a nyers szólam, a földiség-testiség, az apollóni móddal szembeni dionüszoszi beszédmód, a spirituális helyett a profán, avagy a népi versus póri még nagyobb polémiára számíthatott.

⁹⁶ Ebből a szempontból 1865-ös szintézisében is következetes: TOLDY, *A magyar...*, 394.

⁹⁷ ARANY János, *Népiességünk a költészetben* = *AJÖM* XI, 380.

⁹⁸ [TOLDY,] *Költői...*, 22.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Uo., 17, 20.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Irodalomtörténeti szintézisében tudni véli, hogy a mű a „kor csúcsára hágott”, sőt „első rangját meg is tudja tartani”. TOLDY 1987, 396. Ezt viszont lejjebb szállítja *A nagyvidai cigányok* értelmezésénél: „első rangú költője nevét önmaga által azzal elhomályosítja” – az életpályát a Toldi felől nézi, az a gyújtópont, ahhoz képest más csak melléktermék. Új Magyar Múzeum, 1852. augusztus 1.

ez különös jelentőséget nyer, mivel a *Toldi* sikertörténete egyre inkább nyomasztó, mint segítő erővé válik Arany számára, nehezen tud szabadulni az árnyékától.

5. Genealógia a műértelmezés helyén (Kemény)

Kemény Zsigmond *Arany János Toldi-ja* c. 1854-es tanulmányának három része három különböző problémát, a mondai hagyomány történetiségét, az alkotás lélektanát és kompozícióját járja körül. Ezek közül a korabeli recepcióban a legnagyobb visszhangot az első rész váltotta ki, amelyben Kemény Toldynak a Magyar Szépirodalmi Szemlében megjelent kritikájával polemizál, amelyet ő Erdélyinek tulajdonított (Erdélyi az *Arany János kisebb költeményei* c. írásában utasítja el a szerzőséget). Tanulmányának ebben a részében szembeszáll a Toldi Miklós mondai alakját kétségbe vonó elképzeléssel, azzal, „hogy a Toldi-monda a magyar őskorból vagy éppen eleink mítoszából szállott volna reánk.”¹⁰³ Elutasítja, hogy Toldi amolyan magyar Héraklész volna, akit a „költői és vallásos emelkedettség” ruházott volna fel a népet jellemző közös tulajdonságokkal. Kemény ezzel a Toldinak szimbolikus mintát adó koncepcióval szemben a hősnek inkább az egyediségét emeli ki, és a történeti háttérrel hangsúlyozza. Ebben tetten érhető a Kemény kijelentései mögött álló nemzeti romantikus-történeti kánon. Az allegorikusan értett mitikus személy-felfogással szemben azzal támasztja alá az egyediségre vonatkozó tételét, hogy „...a tetteiről keringő mondakört a nép nem olvasztotta saját szellemébe, s történetileg nem alakította át teljesen.” A nép szerinte ugyanis nem fogadná el a szolga meggyilkolásának tettét, Arany viszont mellőzi a motiváció indoklását.

Kemény Zsigmond elfelejtkezik arról, hogy irodalmi *szöveggel* van dolga, ahol nem a tárgy genealógiai vizsgálata a kérdés, hiszen a mű fölé oda van írva a szerzői név: *Arany János*. Így számolni kell azzal, hogy a szerző a mondát (Kemény) vagy mítoszt (így érti Kemény Toldyt) csupán vezérfonalul használja fel. Irodalmon *kívülről* magyarázza a szöveget, érvei alátámasztására gyakran az Ilosvai-szöveget veszi elő. A szereplő történetiségét igyekszik bizonyítani – amit a *mű szempontjából* nem tartok releváns kérdésfelvetésnek. A történeti hagyománnyal folytat párbeszédet, nem tesz határozott különbséget a *Toldi* (Arany szövege) és Toldi (mondai hős) között. Talán megkockáztatható az a dekanonizációs intenció, hogy Kemény Zsigmond a népiesség felőli interpretációt a történeti-történelmi felvetésekkel kívánja felváltani.

6. A tisztelet kultuszba váltása (Gyulai)

Gyulai Pál a második kiadás után megindult értelmezői hullámban, az inkább a laudatio karakterét őrző, mintsem a kritikai beszédmód jegyeit magán viselő írásával

¹⁰³ KEMÉNY Zsigmond, *Arany János Toldi-ja* = K. Zs., *Élet és irodalom: Tanulmányok*, szerk. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1971 (Kemény Zsigmond Művei), 346.

kapcsolódik be a műértelmezésbe, s ő már mint kanonizált műre tekint a *Toldira*. E recenziónak alig nevezhető szöveget kevésbé vezérlik a racionális érvek, Gyulai körülpremezi szuperlatívuszokkal, elragadtatott hangon arról beszél, hogy „[a]llyan van irodalmunkban mű, mely költőibb, magyarabb, s nemesebb irányú volna.”¹⁰⁴ E hármast a népköltő feladatául köti ki. Sőt, aki e kritériumokat teljesíti, „kétszerte nagygyá lesz” – ám mivel a fogalmakat nem fejti ki, nehéznek tűnik a metaforizált nyelvből kontrollált jelentéseket kihámozni. Máshol azonban kifejti, hogy nála a népköltő és a népköltészet fogalma önmagában nem bír értékkel, a lényeg az irodalmiság követelményének teljesítésében látja: „A mű- és népköltészet csak egymás mellé rendelt fogalmak, a költészet alárendelt fogalmai.”¹⁰⁵ Gyulai szerint Arany azért „nagy népköltő, igazi népköltő, mert érzi amit népe érez, mert tudja mi az, mi kedves népe képzeletének” (kiemelés tőlem – G. P.), és mert „Toldi jellemében minden megvan, mi a magyar ember természetében nagy [...]. Öreg, ifjú egyaránt érteni s érezni fogja.” Ebben az allegorizáló értelmezésben (a) Toldi a nemzet képviselőjévé válik, s ez a reprezentáló funkció esztétikai értékévé avatódik. Ebben a *jelvi* felfogásban a nemzet tagjainak kulturális mintázata összefonódik a kulturális közösség kollektív sorsával, így az egyéniség is csupán a nemzet egészét tekintve értelmezhető.

Ennek oka, hogy a „nemzeti irodalom 19. századi fogalmainak (mert több is van) az a típusa, amelyet Gyulai Pál használ, s amelybe a *népnemzeti* jelző is tartozik, az individualista módszertani előfeltevések elvetésével jött létre”,¹⁰⁶ s ezt a *Társaséletünk* c. korai (1850-es) munkájában már fejtegeti. Az a kijelentése, miszerint „[m]inden magyar embernek olvasni kell ezt, mert Toldi jellemében minden megvan, mi a magyar ember természetében nagy”, ezt a teoretikus beállítottságot látszik érvényesíteni; a *Tolditól* elvonja az autonomitást. A népnemzeti irodalmi modell mintaképeként, s már nem a kanonizálódás folyamatában lévő, hanem a kánonban már megszilárdult szövegként tekint rá. Gyulai szerint „az ily művek olvasása s hű felfogása őrzik meg az ízlést”, de ez a „hű felfogás” értelemgondozást parancsol. A jelentéstulajdonítás megkötése az értelemkánon megmelegítésével természetszerűleg a kultusz, a szentté avatás előzménye (?), következménye (?).

Gyulai rögtön utalást is tesz arra, mit nevez hűtlen olvasatnak. A *Toldi* ezek szerint a népiességet „őrzi meg azon úrficska költők rakoncátlanságaitól, kik a magyar népet csak betyárkodásban szeretik feltüntetni, megtanulnak egy-egy pórias s körmönfont kifejezést vagy tájszót s azt hiszik, hogy már bírják a kulcsot a nép szívéhez.” Ez tehát a póriasság, az epigonizmus és az Erdélyi által „kelmeiségnek” titulált „rakoncátlankodások” elutasítását jelenti, oppozíciót képez az említett beszédmódokkal.

Ha azt, hogy „az is megérti, ki olvasni nem tud”, a hiperbolikus nyelvről az ellenőrizhető tézisek nyelvére fordítjuk le, akkor ez az irodalmilag alacsonyabb mértékben kondi-

¹⁰⁴ GYULAI Pál, *Toldi, költői beszély tizenkét énekben* = GY. P., *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, szerk. SOMOGYI Sándor, TÓTH Dezső, Bp., Akadémiai, 1961 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 5), 46.

¹⁰⁵ A kijelentés háttérében a Toldival való vita áll; ő ugyanis azt állította, hogy a népies költészet alacsonyabb rangú a műköltészetnél. GYULAI PÁL, *Két ó-székelly ballada*, Szépirodalmi Figyelő, 1862. július 31., 195.

¹⁰⁶ S. VARGA Pál, *A népnemzeti irodalom fogalma Gyulai Pálnál*, Jelenkor, 2002/7–8, 805.

cionált rétegre érhető, amit Gyulai összefűz a „legmíveltebb” olvasói rétegekkel. Szerinte tehát a *Toldi* a lent és a fent világát kovácsolja össze. A népnemzeti koncepciónak azonban ellentmond azon állítása, miszerint Arany alkotása „ritkítja párját nemcsak nálunk, de idegen nemzeteknél is.” Ebből ugyanis következik az idegen és a saját összemérhetősége, ami ütközik a *társasélet* fogalmával, és aminek eredője, hogy „egy bizonyos társadalom sajátos, önmagából kifejlődött, életvitelét saját szuverén előzményei alapján folytató és ezért épp-így-létében más társadalmakéval összemérhetetlen rendszer.”¹⁰⁷ A Gyulai kijelentései mögött húzódó háttérideológiát e konkrét „recenzió” artikulálva fogalomhasználati bizonytalanságok, kiforratlanságok és következetlenségek tapasztalhatók, másrészt értelmezhetőségüknek magas gátat állít a kultikus attitűd.

7. Az elmélet korrekciója (Erdélyi)

Erdélyi János, aki 1847-ben még ünnepléssel fogadta a *Toldit* övező sikert, a szakrális tisztelet burjánzása láttán már elítélően nyilatkozik a kritikai recepció dicsérő hangneméről, és az általa kidolgozott népiesség-koncepció felülvizsgálatára vállalkozik. Az elméletet a mű felől revideálja, ellentétben Toldy Ferencsel, aki teoretikus előfeltevéseinek a szövegértelmezés során való módosítására kevésbé bizonyult rugalmasnak.

Erdélyi a recenziók tömjénezését és kritikátlanságát negatívnak ítéli: „Toldi-t már nem bírálták, hanem csak dicsérték. Az ítész félt benne megrovandót találni, előítéletből vagy gyöngeségből: mindegy, de az én hitem szerint károsan, mert hogy előre kimondjam a következtetést, Aranynál oly hibák maradtak fenn, minők nagyszabású írónál nemigen szokványosak.”¹⁰⁸ Az „ítész” szó Toldy Ferencre vonatkozik, szerinte Toldy *előfeltevései miatt* nem volt képes behatóan értelmezni a szöveget. A népiesség elméleteinek automatikus alkalmazása a kultusz felé tör utat, amely Erdélyi szerint csupán „Arany költői oltározásában forog.”¹⁰⁹ Erdélyi nemcsak a szöveggel, a recepciótörténettel is igyekszik dialogikus viszonyba kerülni, feltehetőleg azzal az intencióval, hogy az értelmezői kánon ápolására is szükség van. „Meggyőző világossággal látszik mindebből, hogy pusztá szöveggondozás révén még nem keletkeznek tradíciók.”¹¹⁰ A népiesség hagyományának „hű” megőrzése egyik kiindulópontja. Tanulmányának kezdeti szakaszán még nem is annyira a kritikusok Aranyra irányuló túlzott vállveregetését tekinti elsődleges célpontjának, hanem azt, hogy a kritikusok nem figyelmeztettek kellőképpen a *szöveg* általa hibának tekintett elemeire. Erdélyinek azon ítélete, miszerint „hibák maradtak fenn”, azt sugallja, hogy ő is elképzelhetőnek tartja a kész szövegbe való – a kanonikus hatalmak által irányított – beavatkozást, s ezzel hasonló intenció működteti, mint az általa elutasított Toldyt. Ebből a szempontból ambivalens Erdélyi véleménye, miszerint „Arany egyike ama két-három költőnek, akik [...] az eszme rovására nyert szabadságot meg tudják

¹⁰⁷ Uo., 806.

¹⁰⁸ ERDÉLYI János, *Arany János kisebb költeményei* = ERDÉLYI, i. m., 484.

¹⁰⁹ Uo., 485.

¹¹⁰ A. ASSMANN–J. ASSMANN, i. m., 94.

becsülni”,¹¹¹ hiszen többek között ő az, aki az ideológia igényeinek megfelelően akarja csorbítani az alkotói önállóságot.

Erdélyi azzal igyekszik védelmezni Arany János elméletekkel terhes helyzetét, hogy nem az esztétikai elvárásokhoz kell alkalmazkodni, és (nyilván Toldynak címezve) szerinte a szöveget meg kell óvni „ama szerencsétlen expedíciótól hogy az északi csillag távolába és magasságára helyezett üres szabályokhoz” viszonyítsák; az ítéshoz el kell ismerni, hogy a költő „magához mérassék”. Az előfeltevésektől mentes megközelítésmód természetesen csak ideál, annak a könnyen belátható közhelynek az okán, hogy az olvasás minden esetben intertextuális viszonyrendszerben történik, így aligha lehetséges valamit pusztán ontológiai létehez mérni.

Érdekes, hogy pontosan a népiesség elméleti szintű megfogalmazója bírálja a teoretikus kijelentések felőli *interpretációt*: „Ha már úgy gondolták, hogy a forma talán kívülről betanult székerek szerint lepi el a gondolatot, a költői eszmét: kész a ferde tudomány.”¹¹² Ennek ugyanakkor ellentmond, hogy Arany „...alkotásain új és oly tanulmányok, olyan kéznyomok vehetők észre, amelyek útmutató gyanánt szolgálva szilárdabbá teszik okvetlenül a költői gyakorlatot, s követésre méltóként nézetnek máris.”¹¹³ A tudománynak a *Toldit* preformáló, „útmutató” hatása itt már pozitívumként tűnik fel, s ebben alapító funkciót tulajdonít Aranyynak. A mondat átvezet a tudatosság és naivság kérdéséhez, „sohasem párosult ennyire ösztön és tudalom, élet és tan, elmélet és gyakorlat.” Toldy felfogásával vitatkozva kijelenti, hogy „Arany János [az] öntudatos népiesség kiváló képviselője.”¹¹⁴ Erdélyi elutasítja a Toldy-féle „látszó öntudathiányt”, így látens módon megkettőzi a népiesség fogalmát. Az egyik a naiv népiesség, a másik pedig a népköltészeti hagyományból való építkezés, amely így a népköltészet és a műköltészet dichotómiájának felel meg, s ennek organikus egységét látja megvalósulni a műben.

Erdélyi a Vörösmarty-tanulmányban a nemzeti költészet két hajnaláról beszél, a Toldy–Szontágh-vita azonban arra készíti, hogy a spirális fokozatok ott felvázolt modelljének merevségétől eltávolodjék: „Én tehát elutasítok magamtól minden afféle gondolkodási módot, amely egymás után következés rendit szabogatja.” Ez az eposz és dráma korszerűsége kapcsán vitatkozó említett vitapartnerek kritikájaként is felfogható, Erdélyi számára most már lényegtelen, hogy a nemzeti irodalom milyen alkotással indul, nem működtet műfaji preferenciákat: „nem szükség, hogy a költészet bármely népnél is eposzsal vagy drámával, s még kevésbé, hogy valódi művel induljon meg, hanem indul, ahogy lehet.”¹¹⁵ Ebbe a szemléletmódba már beépült az Arany-opus hatása, amelyet Erdélyi a hiányzó nemzeti eposz mintegy helyettesítőjének vélt. Erdélyi szerint most már a szövegre kell figyelmet fordítani, és Toldy Ferencsel szemben nem az elméletnek keres állandó viszonyítási pontokat.

¹¹¹ ERDÉLYI, *Arany...*, i. m., 492.

¹¹² *Uo.*, 492.

¹¹³ *Uo.*, 520.

¹¹⁴ ERDÉLYI János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* = ERDÉLYI, i. m., 479.

¹¹⁵ *Uo.*, 382, 380–381.

8. Az értelmezői kánon dekonstruálásának kísérlete (Salamon)

A recepció eddig felvázolt értelmezői keretei a köztük rejlő polémiák ellenére mind azonosak abban, hogy a *Toldit* a nemzeti emlékezet és a népiesség koncepciói felől magyarázzák. Ezzel szemben Salamon Ferenc *Arany János és a „népiesség”* című tanulmányának is beillő tárcasorozata egészen más kánonképződési elvek irányából közelíti meg a kérdést. Írásának nem kisebb a tétje, mint hogy a domináns értelmezői paradigma premisszáit aláassa. Salamon mellett, hogy Arany műalkotását maga is nagyra tartja, a kritikák kritikáját adja, s ez a metabeszéd rámutat arra, hogy a jövőt illetően a *Toldi*-interpretációknak másféle tendenciát próbál szabni. Az általa képviselt diskurzustípus *kívülről* bírálja a fogadtatástörténetet, ám be is lép a népiesség irodalomkritikai diskurzusának terébe. Rosszallja, hogy „Aranynek azonnal jelesebb költőink sorában adtunk helyet.” Salamon azonban ezt nem a szöveg értéktelen volta miatt mondja, hanem mert ennek végösszegeként elmaradt a szöveggel való dialógus. Azonnal a kultusz retorikája kezdett működni: a szöveg „nem lőn vizsgálva és hitelesen megmérve.” Elgondolása szerint a fogadtatás felszíniességének az lett a következménye, hogy „azon percz óta, hogy a Toldi című remekből néhány lapot olvastunk [...] már régen ismertük [...] a költőt és költészetét” – vagyis még a *teljes* mű olvasása sem volt szükséges az ismeret-höz. A gyors kanonizáció és az elméleti megelőzöttség számlájára írja, hogy a kritikák a szöveg egyes tulajdonságait képtelenek voltak észrevenni.

Salamon esztétikájában az irodalmiság kritériuma a médium észrevétlensége,¹¹⁶ ez vezet el a népiesség elutasításához. Ezáltal a címben feltüntetett *népiesség* szó ironikus értelmezést kap. Már magát a *megnevezést* is gyanúsnak tartja¹¹⁷ és ezt irodalmon kívüli megközelítésmódnak ítéli: „az aethetica szempontjából a népies költeménynek semmi értelme sincs.” Sőt, az autentikus interpretációnak szerinte gátat is szab ez a háttér-ideológia, és „[a] mint a dolgot most egy évtized mulva látjuk, *tévedés volt Petőfi és Arany költészetét a népiesség szempontjából fölfogni.*”¹¹⁸ Ennek másik hozományát a nemzeti és népi költészet önkényes elválasztásában látja, és az autonóm szövegfelfogást pártolja: „egy műszót soha nem tartottam biztos alapnak egy tárgy megítélésére, hanem a dolog természetét ügyekszem szem előtt tartani.”¹¹⁹ Mivel pedig „csak kevés ítész van, ki a művet művészi, költői szempontból veszi vizsgálat alá”,¹²⁰ és „[i]tésszünk, mint Gyulai

¹¹⁶ „...nem csoda, ha sokan a kevésbé műértők közül Arany művében semmi rendkívülit nem találtak. Épen az, mi a mű remekségére mutatott, annak természetessége volt.” Ezt a természetességet a kompozíció organikus egységére, a meseszöveg kausalitására és a lélektani indokoltságra vonatkoztatja. Számára nem a népiesség a központi érdem, hanem az a művészi megoldás, ahogyan Arany eltünteteti a szöveg konstruált voltát, az egyszerűség *illúzióját* keltve. Szerinte épp azért, mert természetesnek és egyszerűnek *tűnt* a szűzsé, nem emelte ki a kritika kellőképpen a szöveg eme erényét. „Minél jobban feledjük a közvetítő eszközt [...], annál nagyobb a művész”. SALAMON Ferenc, *Arany János és a „népiesség”*, Budapesti Hírlap, 1856. július 10.

¹¹⁷ „... akkor az irány *népiesnek* lőn nevezve. Én egészen más szempontból veszem a dolgot, s [...] a »népies« szót itt *tévedésnek*, helyenkívülinek tartom.” *Uo.*, 1856. július 11.

¹¹⁸ *Uo.*, 1856. július 12.

¹¹⁹ *Uo.*, 1856. július 13.

¹²⁰ *Uo.*, 1856. július 11.

helyesen mondá, a mult két tizedben nagyrészt politikai színezetű volt”,¹²¹ Salamon intenciója abban érhető utol, hogy felszabadítsa a művet a politikai és az elméleti *szolgálat* alól, a performatív szerep helyett esztétikai alapú értelmezést próbáljon érvényesíteni. Az irodalmiság normarendszerét sem a népiességben, hanem a szöveg „csináltságának” elrejtésében látja. Az expliciten kifejtett művészeti és kritikai alapelvek radikálisan elütnek attól a szemlélettől, melyet Toldy, és részben Erdélyi képviselt.

Elítélően nyilatkozik Toldy kritikájáról, ellentmondást lát az öntudatosság és a naivság között. „[E]lőször ki van mutatva az [ti. Toldy Ferencnél], mily ügyesen s nagy művészettel használta föl Arany a megadott mondát, azaz *öntudatosságának* legnagyobb bizonyítéka van fölmutatva, s azután nyomban, mint az egész idézetből látjuk, az öntudatosság van kétségbe vonva.” Salamon azonban némileg félreérti Toldy mondatait, ugyanis a „látszó öntudathiány” kifejezés ambivalenciát hordoz magában, az öntudatosság és az öntudatlanság kettősét. A probléma valószínűleg terminológiai, mivel a szerzőt és a narrátort egyikük sem képes *itt még* megkülönböztetni egymástól, nincsen meg hozzá a megfelelő irodalomtudományos szótár. Innen nézve nincs akkora távolság aközött, hogy Toldy szerint a mű értékét elsősül a naivság adja, Salamon szerint pedig a konstrukció természetessége.

Greguss Ákos az *Eszmecsere a népiesség ügyében* című, 1856 július 22-én a Pesti Naplóban megjelent cikke kétségbe vonja Salamon Ferenc állításait, törekvése, hogy Aranyt visszahelyezze a népiesség diskurzusába (bár erősen kérdéses, kikerült-e onnan Salamon nyomán). Salamon néhány nappal később Greguss azon vádjára, miszerint a népiesség túlzásai az ellenkező álláspontra vitték, azzal válaszol, hogy az Arany művével szemben elkövetett *visszaélések* készítették erre. Ugyanakkor, mivel „a szépműtanban az »Ars poetica«-kat nem tartom szentírásnak” és „közvetlen forrásból kell tanulmányozni az esztétikát”,¹²² továbbra is elutasítja az elmélet *elvárásait* és primátusát a praxissal szemben, a népiességet „üres szónak”¹²³ tartja. A kritikai normák szembekerülnek abban is, hogy az ítésk mennyire avatkozhat be a szöveg autonómiájába; ez lényeges különbség Toldy és Salamon elgondolásában: „nem az iskolamesteri leczkőzés, hanem a tanulmányozás az ítésk föladata.”¹²⁴

Greguss szerint a népiesség ekvivalens a naiv szemlélettel: „A népköltészet lényegét képezi [...] a felfogás naivsága, a közösen gondolt gondolatoknak azon ösztönszerű kifakadása.”¹²⁵ Elfelejtkezik arról, hogy Aranyra nem illik ez a meghatározás, mivel itt az öntudatosságot a népre és nem a szövegre vonatkoztatja. A későbbiekben eljut valamiféle szeparáláshoz: „Arany csak úgy teszi magát, mintha a saját felfogása volna, a mi volta-képpen nem az ő felfogása”, ezt Greguss a népnek tulajdonítja. Salamon jut el legmeszszebbre az elbeszélő és a szerző elválasztásában, még ha ehhez nincsenek is expliciten

¹²¹ *Uo.*, 1856. július 12.

¹²² SALAMON Ferenc, *Néhány szó Arany „Toldi”-járól*, Budapesti Hírlap, 1856. július 30.

¹²³ SALAMON, *Arany...*, 1856. július 13.

¹²⁴ *Uo.*, 1856. július 30.

¹²⁵ GREGUSS Ákos, *Eszmecsere a népiesség ügyében*, Pesti Napló, 1856. július 22.

kifejthető fogalmai: „*De nem a költő naiv felfogása ez, hanem a hűn festett alakok, egyének naivitása*”¹²⁶ – vagyis a szerző helyett az alakoké.

A természetest elválasztja a népiességtől, és a szöveg érdemeinek elismeréséért száll síkra: „*Arany J., igaz ritka tünemény, de nem azért, mintha öntudatlan, hanem épen azért, mert öntudatos művész, nem azért mintha népköltő volna, hanem azért, mert költő.*”¹²⁷ Cáfolja a mű népiességét, minthogy a népies költészet kifejezésnek nem látja túl sok értelmét, „se tárgy, se forma tekintetében nem látván különbséget népies és nem népies között.”¹²⁸ Salamon azonban megingatni nem tudta az értelmezői kánont, egyrészt az övé nem vált a megközelítésmódok szerves részévé, másrészt ő maga nem rendelkezett kano-nizációs erővel. A későbbi recepció is igyekezett elnyomni e hangot, és azt állítani, hogy „Salamon Ferenc pedig az 50-es években kialakuló nép-nemzeti koncepció fő műveként értékeli már a Toldi-t.”¹²⁹ Aligha. Amíg ugyanis a népiesség intézményesítői Toldytól Gyulai Pálig hasonló szemlélettel közelítettek a szöveghez, addig Salamon már tagadja, hogy a *Toldi* népies műalkotás volna.

Gondolta a fene.

IV. Fügöny

A *Toldi* értelmezési keretét az azt előkészítő és később felhasználó elmélet jelentősen determinálta: magát a szöveget gyakran az elmélet igazolására, önmegerősítésre (Toldy), piaci haszonszerzésre (Vahot) vagy önkanonizálásra (Petőfi) sajátították ki. Ennek következtében a szöveg kritikusai számos vonásban saját elvárásaitak érvényesítették. Az elméletet magasabb szintre állították, mint az irodalmi szöveget, hogy „minden más fölé helyezték, ami legegyszerűbb formájában azt jelenti, hogy az irodalom, bármit is értsünk ezen, elsősorban arra való, hogy kiszolgálja az Elmélet szükségleteit – olyannyira, hogy az irodalom további tanulmányozásának egyedüli értelme abban rejlik, hogy rákényszeríthetjük erre a szolgálatra.”¹³⁰ Az értelemtulajdonítási mód, amelyet a népiesség kánonja végrehajtott a szövegen, már túlságosan megszilárdult ahhoz, hogy egy egészen más szemléletre alapozott kritika idegen testként ne löködjön ki. Példaként említhető Salamon Ferenc alternatív *Toldi*-olvasata, amely az addigra már autorizált elméletírók hatalmi helyzete folytán nem épülhetett be szervesen a recepciótörténetbe.

A szinkrón recepció beidegződéseit pedig a diakrón recepció sokszor anélkül ismételteti, hogy kritikusan viszonyulna hozzájuk, a készen kapott paneleket görgeti tovább. Paul de Man meglátás/vakság fogalmai jól modellálják, hogy bármely horizont szükségképpen lehetetlenné teszi a másként-látást, és a vakságra csak egy másik pozíció képes felhívni a figyelmet.

¹²⁶ SALAMON, *Néhány szó...*

¹²⁷ SALAMON, *Arany...*, 1856. július 13.

¹²⁸ *Uo.*, 1856. július 12.

¹²⁹ KERESZTURY Dezső, „*S mi vagyok én...*”: *Arany János 1817–1856*, Bp., Szépirodalmi, 1967, 180.

¹³⁰ Frank KERMODE, *Kánonok és elméletek = Irodalmi kánon...*, i. m., ford. BECK András, 109.

A *Toldinak a nagy nemzeti elbeszélés* koncepciójába való – látszólag problémátlan – beillesztése a feltétlen elfogadásnak engedett teret. A bíráló hangok elnyomása jól megfigyelhető az 1847-től 1856-ig terjedő kilencéves periódus retorizált értelmezői nyelvén. Az irodalomkritika tudományosnak tekintett nyelvét elárasztják a metaforák és hasonlatok, ami jelzi, a kultikus tisztelet „túlnyomórészt olyan (magasztaló) kijelentésekben ölt testet, melyeket sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, mert részletes tapasztalati ellenőrzésükre nincs mód.”¹³¹ Márpedig a kultusz letilt bármiféle *aktív* olvasatot, a bírálat helyére a tekintélyelvűség lép. A szöveg gyakran csak ürügy volt arra, hogy az elméleti normákat igazolja.

Arany alkotásának gyors kanonizálódását az magyarázza, hogy abba a paradigmába íródott bele, amelyet a kánonképző hatalmak, intézmények képviseltek. A hivatalos kultúra ugyanakkor e kiválasztottság miatt felügyeleti jogot is igényelt, az értelemgondozás intézménye a maga domináló értékrendszerével ránehezedett a műre. Így a barthes-i *lisible* értelmében az olvasást kezdte ellehetetleníteni „a reprezentatív Modell atyai felügyelete alatt.”¹³² Ezek után felvethető a kérdés, mennyire semmizte ki a teoretikus beszéd a műalkotást,¹³³ illetve hogy az elméletírás mennyire szolgált a kanonizáló hatalom harci eszközéül.¹³⁴

¹³¹ DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszületje”: *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Bp., Gondolat, 1989, 5.

¹³² Roland BARTHES, *S/Z*, ford. MAHLER Zoltán, Bp., Osiris/Gond, 1997 (*Horror Metaphysicae*), 17.

¹³³ Vö. Arthur C. DANTO, *Hogyan semmizte ki a filozófia a művészetet?*, ford. BABARCZY Eszter, Bp., Atlantisz, 1997.

¹³⁴ „Az elmélet mindazon módoknak a megnevezése, amelyek segítségével az emberek egyre-másra megpróbáltak és megpróbálnak kívül lépni a gyakorlaton annak érdekében, hogy a gyakorlatot kívülről irányítsák.” Ha talán ez túlzó és elstett általánosítás is, tetten érhető benne a hatalom és az elmélet összekapcsolása. Steven KNAPP, Walter Benn MICHAELS, *Az elméletírás ellen = Testes könyv*, ford. TÖRÖK Attila, szerk. KIS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor s. k., ODORICS Ferenc, Ictus–JATE Irodalomelmélet Csoport, 1997 (*deKON-KÖNYVek*, 10), II, 253.

MERÉNYI ANNAMÁRIA

**ISMERETLEN UNGVÁRNÉMETI-MANUSCRIPTUMOK
AZ MTA KÉZIRATTÁRÁBAN ÉS
A DEBRECENI REFORMÁTUS KOLLÉGIUMBAN**

Az Ungvárnémeti Tóth László-életmű vizsgálatát két nehézség meglehetősen hátráltatja: egyrészt a szövegek jelentős része elkallódott,¹ másrészt megjelent közleményeinek kéziratái is szinte teljes terjedelmükben elvesztek. Az 1816-ban publikált *Versei* és az 1818-ban megjelent *Görög versei: Magyar tolmácsolattal* című kötetek költeményeinek, valamint a Tudományos Gyűjteményben és a Hasznos Mulatságokban közzétett értekezéseinek manuscriptumai nagyrészt megsemmisültek vagy ismeretlen helyen lappanganak. A Sárospatakon, vélhetően 1808–1810 közt készült *Niza vagy is másképpen a' senge szerelem dallokbán* című kötet nem autográf, másolatban megmaradt kézirat példánya a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szűry-gyűjteményében lelhető fel. Ungvárnémeti életrajzához több levéltárban is értékelhető adalékok kutathatók, azonban ezekben az intézményekben (Miskolc, BAZ Megyei Levéltár; Sárospatak, Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Kézirattára; Eperjes, Štátny Oblastný Archiv; Budapest, Semmelweis Orvostudományi Egyetem Levéltára; Bécs, Archiv der Universität Wien; Eger, Egri Főegyházmezei Levéltár) a szerzőtől kéziratokat nem őriznek.

A legtöbb Ungvárnémeti-manuscriptum a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában található. Összesen 24 eredeti kézírású, Kazinczy Ferenchez szóló levele maradt fenn (M. Ir. Lev. 4-r. 30), melyek mindegyike szerepel a Váczy János sajtó alá rendezte *Kazinczy Ferenc levelezése* című gyűjteményben (11–17. kötet). A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában M. Ir. Lev. 4-r. 30. (*Magyar és görög versek Ungvárnémeti Tóth Lászlótól*) illetve MS 1376. jelzet alatt négy olyan Ungvárnémeti-vers manuscriptuma olvasható, melyek aztán az 1816-os *Versei*,² az 1818-ban megjelent *Görög versei: Magyar tolmácsolattal*³ című kötetek darabjaiként, különlenyomatként vagy a Kazinczy-levelezésben erős korrekción átesve, kidolgozottabb formában szerepelnek. A *Tisztet Választás* című költeményének saját kézírású változatát a szerző még nem osztotta fel versszakokra, miként azt a vers későbbi közléseiben már megtette

¹ Erre vonatkozóan lásd MERÉNYI Annamária, *Ungvárnémeti Tóth László szerzői bibliográfiája*, ItK, 2001, 443–449.

² UNGVÁR-NÉMETI TÓTH László *Versei*, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1816.

³ UNGVÁRNÉMETI TÓTH László *Görög versei: Magyar tolmácsolattal*, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1818.

(Erdélyi Muzéum, 1815, II, 100–101; *Versei*, 1816, 20–21). Az *Oda Herminéhez: A Pythiai Tizedik Hymnus mértékén* című himnusz is több változatban maradt fenn: létezik egy nem autográf, vélhetően másolatban fennmaradt kézirat, továbbá még a szerző életében három közlése is volt a műalkotásnak (Hasznos Mulatságok, 1817/II/25, 195–198; UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *A költőnek remek példáiról, különösen Pindarról, s Pindarnak Versmértékéről*, TudGyűjt, 1818/VI, 83–86; továbbá *Görög versei: Magyar tolmácsolattal*, 1818, 14–23). *Remény és birtok* címmel Ungvárnémeti Tóth László írt egy görög nyelvű szonettet („A’ következő görög Sonett első görög Sonettem, ’s azt gondolám, hogy első a’ Hellenika nyelven is... Én nem annyira erőmet, mint a’ nyelv ügyességét tettem próbára; a’ mit görög könyvemben azért nem csináltam, mert az egészen antico; a’ sonett pedig moderno”⁴). A költemény kézírata saját kézírással maradt fenn, s szövegét Kazinczy Ferenc többekhez is elküldte: pl. Rummy Károly Györgyhez 1820. január 31-én címzett levelében,⁵ vagy nem sokkal később Dessewffy Józsefnek.⁶ *Az istenülés dicsősége* című költeményének manuscriptuma MS 1376. jelzet alatt szerepel a Kézirattárban. M. Ir. Lev. 4-r. 30. (*Magyar és görög versek Ungvárnémeti Tóth Lászlótól*) jelzet alatt további tíz, saját kézírású, görög nyelven írt költemény is található: a három óda (*A Tükhéhez, Az Erényhez, A Pannonokhoz*) és hét epigramma (*A hét isten, A Kalogagathia, Egy barátomnak, Karlovszkihoz, Kazinczyhoz, Révai és Kazinczy, Egy nálam ifjabbnak*) címeit magyarul adjuk meg.

A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában, Kazinczy Ferenc hagyatékában több fontos, Ungvárnémetivel összefüggő manuscriptum olvasható: a *Philologiai kérdés: Mit kell tartanunk a’ h-ról a’ hangmértékre nézve?*⁷ című tanulmány, melyben Tóth László a címben megadott mássalhangzó verstani szerepéről értekezik, a széphalmi mester kézírásával őrződött meg. Kazinczynak *Az én Pandektám*⁸ című anyagában szereplő bejegyzése az Ungvárnémeti Tóth László és Terhes Sámuel közt lezajlott heves polémiához⁹ nyújt néhány, lényeges adalékot (a legfontosabb mindezek közül az az információ, mely szerint a vitatkozó felek utóbb megbánták az egymás elleni gorombaságokat), valamint a *Töredékek* első kötetében, az ún. *Kisebb feljegyzések* közt Ungvárnémeti bécsi szállásának pontos címe szerepel.¹⁰ A szerző nemességét igazoló iratok ugyancsak az

⁴ KAZINCZY Ferencz *Levelezése*, kiad. VÁCZY János, Bp., Akadémiai, 1907, XVII, 19.

⁵ *KazLev.* XVII, 38–39.

⁶ *KazLev.* XVII, 58.

⁷ UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Philologiai kérdés: Mit kell tartanunk a’ h-ról a’ hangmértékre nézve?*, MTA Kézirattár, Kazinczy Ferenc másolata: KAZINCZY Ferenc *Nyelvészeti tanulmányai*, K 631, 29–30, f. 5.

⁸ KAZINCZY Ferenc, *Az én Pandektám V*, MTA Kézirattár, K 633/V, f. 24.

⁹ A vita első lépcsőjeként Ungvárnémeti a *Versei*-kötet Romanze- és Florián-glosszájában bírálta Terhes Sámuel *Ziza, vagy az én tüzem* címmel kiadott költeményeit, s erre a sértődött szerző *Tükröcske egy ficzkó-poéta számára* (1816) címmel megjelentetett egy durva hangú, személyeskedő gúnyiratot. Tóth László viszontválaszai az 1818-as magyar–görög nyelvű könyvben és *A költőnek remek példáiról, különösen Pindarról, s Pindarnak Versmértékéről* (TudGyűjt, 1818, 54–89) című tanulmányában olvashatók. Terhes újonnan elszenvedett sérelmeit az *Újra amalgámazott üvegtábláska* (1819) című pamfletjében és a *Szüröny: Epigrammai költemények három könyvekben* (1844) c. kiadványban torolta meg.

¹⁰ KAZINCZY Ferenc, *Töredékek, I, Kisebb feljegyzések*, MTA Kézirattár, K 638/I, 69.

MTA Kézirattárának Kazinczy-hagyatékában lelhetők fel, ahol is *Acta ad Processum Nobilitatem Ladislai Tóth spectantia* cím alatt (M. Ir. Lev. 4-r. 30. jelzettel) található meg. A Kazinczy-levelezésben olvasható adatok alapján megállapítható, hogy a dokumentumokat és okleveleket Kazinczy Ferenc¹¹ és Fischer István érsek titoknokja szerezte be.¹² Az akta nyolc fontosabb iratból áll: 1. A költő nagyatyjának, Tóth Sámuelnek, nemességét bizonyító kivonat, 2. Tóth Sámuel gyermekeinek származásáról szóló hit. oklevélmásolat, 3. Tóth Sámuel gyermekeiről szóló hit. tanúvallomások, 4. Ugyanarról szóló hit. vallomások (Öreg Tóth Ferencz, Berza István és Lenárth János K. Helmecezi lakosok vallomása), 5. Tóth Sámuel fiának, Istvánnak, nemességét bizonyító kivonat, 6. Tóth Sámuel fiának, Sámuelnek származását igazoló bizonyítvány, 7. Tóth János fiáról, Jánosról szóló hit. anyakönyvi kivonat, 8. Tóth János fiáról, Lászlórol szóló nem hit. anyakönyvi kivonat.

A Magyar Tudományos Akadémia Gyűjteményében két olyan Ungvárnémeti-költemény ([*Német epigrammátska Krieger Josepha Kis Asszony Handbuchjába*]; *Plinius halála: Balláde*) található, melyeket kötetébe nem vett fel, s azokat Váczy János sem szerepelteti a Kazinczy-levelezésben.

1. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, [*Német epigrammátska Krieger Josepha Kis Asszony Handbuchjába*], autográf kézirat, MTA Könyvtára Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteménye, M. Ir. Lev. 4-r. 30. számú iratcsomó: *Magyar és görög versek Ungvárnémeti Tóth Lászlótól*.

Ungvárnémeti sárospataki tanulmányait félbeszakítva, 1811 októberében Eperjesre iratkozott át, hogy a későbbi orvostudományi stúdiumai előkészítéseként Karlovszky Zsigmond professzortól németül tanulhasson. Eperjesen különösen mély benyomást tett rá a város orvosa, Krieger Sámuel, akinek személye az orvostudományi stúdiumok megkezdésére még inkább ösztönözte.¹³ Ungvárnémeti költeményeket is szerez a Krieger család tagjairól. Az 1816-os kötet *Ódák és epigrammák* fejezetében *Krieger Josepha Kis-asszonyhoz*¹⁴ címmel egy magasztos vers olvasható, a két esztendővel később megjelentetett *Görög versei: Magyar tolmácsolattal* című könyvben pedig *Kriegerhez*¹⁵ címmel egy epigramma olvasható. Az MTA Kézirattárában egy, az eperjesi leányhoz szóló német nyelvű epigramma található, melyet a következő szöveggel vezet be: „Még egy epigrammátska, mellyet irtam Eperjesről le jöttömkör a’ Krieger Josepha Kis Asszony

¹¹ Pl. *KazLev.* XVI, 518–519.

¹² Pl. *KazLev.* XVII, 128.

¹³ Krieger Sámuelről: HÖRK József, *Az Eperjesi ev. Ker. collegium története*, Kassa, 1869, 146.

¹⁴ UNGVÁRNÉMETI TÓTH *Versei*, 27.

¹⁵ UNGVÁRNÉMETI TÓTH *Görög versei*, 59.

Aszszony Handbuchjába. Meg vagyon pedig már ez is magyarul.”¹⁶ A költemény fontos darabnak látszik az Ungvárnémeti-korpuszban, ugyanis ezen kívül – legjobb tudomásunk szerint – német nyelvű verse nem maradt fenn.

[Német epigrammátka Krieger Josepha Kis Asszony Handbuchjába]

Wenn die Liebe Freundschaft wäre,
Viele hätten diese Ehre,
Freund zu heissen, Freund zu seyn:
Wäre auch die Freundschaft Liebe,
Manches Herz viel länger bliebe,
In der Freundschaft treu, und rein.

Nun, wie Hero, und Leander,
Wohnen sie nächst an einander,
Und oft unter einem Dach;
Doch wie Hero, und Leander,
Trennt sie beyde von einander
Der Verehrung stillen Bach.

2. TÓTH László, *Pliniusz halála: Balláde*, autográf kézirat, MTA Könyvtára Kézirat-tára és Régi Könyvek Gyűjteménye, M. Ir. Lev. 4-r. 30. számú iratcsomó: *Ungvárnémeti Tóth László levelei Kazinczy Ferenchez*.

A vers a *Marull története: Romanze* című költeménnyel együtt az 1814. április 20-án keltezett levél mellékletként található meg.¹⁷ A szöveget a Kazinczy-levelezést sajtó alá rendező Váczy János jegyzetében nem említi,¹⁸ miként az alkotás az 1816-ban nyomtatott *Versei* és az 1818-ban megjelent *Görög versei: Magyar tolmácsolattal* kötetekben sem szerepel. Vélhetően Ungvárnémeti két hónappal korábban is egyik levelében erre a költeményre utalt: „Még egy pár Baládém is vagyon, ha ugyan ez el nem marad.”¹⁹ Két esztendővel később a *Versei*-kötetben a *Marull története* jelentős, szerkezeti, ortográfiai és tartalmi változtatásokkal *Attila, és Marull* címmel szerepel, a *Pliniusz halála: Balláde* helyét pedig az *Árpád, és Zalán* című darab foglalja el. Az 1816-ban kiadott *Versei*-kötet rímes-időmértékes, nemzeti témákat feldolgozó románcaival összevetve, e ballada más verstani jellegzetességet és tematikát mutat.

¹⁶ A magyar változat a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában és az eperjesi levéltárban (Prešov, Štátny Oblastný Archív) nem lelhető fel.

¹⁷ *KazLev.* XI, 353.

¹⁸ *KazLev.* XI, 537–538.

¹⁹ *KazLev.* XI, 259.

Épen tanítja Pliniusz
Öttsét, Secundot,
Hogy bé szalad, hogy rá kiált,
'S ki híja húga:
„Óh Istenek! mi nagy ködöt
Okád fel a' hegy.
Jertek ki nézni.”
Ki mennek. „Áh nagy Jupiter,
Mi szép az a füst,
Mi nagy, mi pompás, melly ditső
Vak tüneménye!
Magasra kel, mint a magas
Fenyőfa törsök,
'S úgy húll le, mint az ágazó
Fenyőfa lombok.
Mostan setét, mint a' korom,
Minden kis íze,
Már meg fejjér, ezüst féjjér
Minden kis ága.”
„Nem az, Secund, – menjünk oda,
Üljünk Ladikra”
Igy szólla a' tudós öreg,
'S ladikba ugrék.
Nem jösz Secund? – no hát maradj;
Maradj Mizénben.
Megyen, – halad, – 's már el hagyá
Mizén határát.
Megyen, hogy a' szép tüneményt
Tövíg ki lássa,
Siet, hogy a' nagy tüneményt
Hevében érje.
Már látja Retinát, majort
Neveztek annak,
Melly épen a' Vezúv alatt
Vára veszélyét.
Segíts hamar, segíts Vezér,
Ültess hajóra,
Kiáltanak Vitézei,
Kik itt tanyáztak

Meg áll, 's el óldja a' hajót,
Melly helyben álla,
Könnyű Ladikjával pedig
Tovább igyekeznek.
Visgálni ment, – vizsgálá is
Míg bajt nem érzett,
Már most pedig segíteni
Szeretne máson. –
Siet, fut a' veszély alá, –
'S fut a' helyekre,
A' honnan a' gyámoltalan
Szöknék, ha tudna.
Már a' tüzes kő, 's a' hamu
Húll a' hajóba,
Annál tüzesb, 's annál nagyobb
Mennél közelb ér.
Feljebb hajós, mond Pliniusz,
Feljebb barátom,
Előbb utóbb a' bátraké
A' jó szerentse.
Mennek, 's ki szállnak a' szegény
Pompéniához,
Kinek hajója a' szelet
Óhajtja régen.
Bátran barát, mond a' Kegyes,
Majd vissza térünk,
Addig pedig, míg itt vagyunk
Együnk, 's fürödjünk
Illy bátor, illy vidám vala
A' mint mutatta
Talán azért, hogy másnak is
Kedvet tsináljon.
Le fekszik, el szunnyad kiki,
El alszik ő is;
De tsak hamar fel ébrede,
'S fel költe mást is.
Áh melly igen meg rázkódék
A' ház barátim,
Jertek ki innen, – mert bizony
Ránk rokkán a' ház.
Tetszik tanátsa. Fel kele,
'S ki másza minden,

Tsak mászna, mert kő, szén, 's hamu
 Fedé az ajtót.
 Jó volna a' szeleket, 's vizez
 Még nézni, úgy mond.
 Rá állanak, – mivel mit is
 Tsináljanak mást!
 Mennek, 's el érik a' hegyet. –
 Még sem mehetni!
 Nem, mert üvöltének a' szelek,
 'S tajtézkiz a' hab.
 Beszélltek, – épen akkor is
 Szélről beszélltek.
 Hogy egy sebes lánggombolyag
 Repül feléjek.
 Jaj jaj! – kiált, és meg szalad
 Elöle minden.
 A' nagy nevű öreg pedig
 Kívánva várja.
 Be szép! sohajt. ezzel le dül,
 'S meg fojtja a' Kén.
 Be szép halál! Szent Pliniusz
 Azt mondom én is. –

A Tiszántúli Református Egyházkerület Debreceni Református Kollégiumában R. 1059-es jelzet alatt található *Szentgyörgyi Elek omniáriuma*,²⁰ melybe az összeíró – többek között – Berzsényi Dániel, Batsányi János, Ányos Pál, Fazekas Mihály és mások költeményeinek válogatását jegyezte fel.²¹ Az összeíró a kéziratos gyűjteménybe két 1816-ban közölt szöveget másolt be.²² Czinke Ferenc a szerzőhöz szóló versének egy rövid egységét,²³ továbbá Ungvárnémeti költeményét, pontosabban annak két rövid részletét szerepelteti. Ungvárnémeti és Czinke viszonya feszültségekkel teli volt. Tóth László és a pesti universitas katedráját sokak szerint méltatlanul elnyerő professzor a másik fél

²⁰ Utal rá: STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2002², 546–547.

²¹ A szövegek feltalálásában és másolásában nyújtott segítségért Bódi Katalinnak tartozom köszönettel.

²² UNGVÁRNÉMETI TÓTH László és CZINKE Ferenc, *Két poétai levél: Tekintetes Czinke Ferencz úré Tóth Lászlóhoz, Tóth Lászlóé Tekintetes Czinke Ferencz Úrhoz*, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1816, 1–16.

²³ Czinke Ferencz *Tóth Lászlóhoz* című költeményéből a következő részlet olvasható:

Dóris helyett Dóriszt szereted: no se lássad; az első
 Én jobban szeretem hallani: mert magyar úgy;
 A' virtust jobban amaz új *rény* renyhe neveznél,
 Néked az *usz* kezdett tetszeni; nekem az *us*.
 Pontzius erre tanít, ugyan ezt bizonyítja Pilátus,
 Óh Jézus Krisztus légy Te, Te, példa örök.

ItK

megtámadásaként egy-egy költői episztolát írt, melyekben nyelvészeti-irodalomelméleti tájékozódásuk szempontjából kulcsfontosságú tételek szerepelnek. Vitájuk homlokterében a nyelvújítás kérdése, nevezetesen az újítás és a szokás ellentétpárja áll: míg Ungvárnémeti a nyelv szükséges változtatása mellett érvel, vagyis Kazinczy nézeteit zengi, addig Czinke egy hagyományos, maradi álláspontot képvisel:

Nézd a' Téjószi Poéta
Szépét, 's vallj igazat, hogy nem több a' nagy Apellesz
Tengeri Vénusza sem. Ideánk a' rajzolat abban,
Mellyet el aprózunk, 's szovaink mind annyi vonások,
Mellyeknek szintúgy egymás közt, mint az egészszel
Illendőségben kell állni, – egy éktelen ige
Olly árnyékot vet bár melly szép versre gyakorta,
Mint egy durva vonás a' leg szebb képre. Mit írhat
Szépet 's kellemeseket ha talán etseted sem egyenlő.
Szört hasogatva nyerünk. Az Apellesz húzza vonását
El felezé Protogén, 's imezét újonnan Apellesz:
Finom szálon vagon szükségök, 's nyernek az által.
A' ki Poétának kíván tartania, szükség,
Hogy ne tsak értessék, hanem indulatokra hevítsen.
Éreztesse baját és örömét; félelmet okozzon
Szörnyeivel mindezben; bámúltassa vitézét
Utáltassa latrát, 's búsoljon szépe nevében.

* * *

Újúlunk szükség, 's mi velünk újulni hazánkknak,
Nem minekünk avval; fiataikor tiszte tanulni.
Áldás hív őseink hamvokra, hogy a' Magyar ígét
Mindeddig, legalább ifjak szájról szájra is által
Tudták adni nekünk. Köszönet, 's szent hála tinéktek.
Tisztos szép Öregeink, kiket annak haszna vezérlett.
Még mi tovább haladunk, 's kegyelem, ha le rontjuk az állást,
Melly épületet az meg fundálásra tevétek,
'S más magasabbra kelünk, hogy fellyebb keljen az akkor,
Fog majd lenni határ, mellyen fel hágni tilalmas.
'S nem lehet, a' Bábel gögtornya okozta veszélytől
Nints mit félni. Leszen, leszen egy majd: a' ki le szúrja
Zöld lombját, mellynél nem kel magasabbra az állat.

SZEMLE

CZOBOR MIHÁLY (?): THEAGENES ÉS CHARICLIA

Sajtó alá rendezte Kőszeghy Péter, Budapest, Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó, 1996, 419 l. (Régi Magyar Költők Tára: XVI. századbeli magyar költők művei, 10).

Az RMKT a magyar irodalomtörténet-írás meghatározó szerepű, s egyúttal sajátos helyzetű kiadványsorozata. Jelentős múltra tekint vissza: első kötete 1877-ben jelent meg. A folyamatosság mellett azonban jelentős változások is tetten érhetők a vállalkozás történetében. A második világháború után az RMKT kettévált. A 19. század végén és a 20. század elején kiadott XVI. századi sorozat köteteiben még nem eredeti helyesírással jelentek meg a művek. Ezt az indokolta, hogy a gyűjteményeket a szerkesztők eredendően a nagyközönségnek szánták. A helyzetet csak bonyolultabbá tette az, hogy ahol a korabeli hangzást tükröző írás nem akadályozta a 19–20. századi olvasást, ott a szöveg-gondozók nem változtattak rajta. Az így kialakult, eklektikusnak mondható gyakorlattal helyezkedett szembe az új, 1959-től megjelenő XVII. századi sorozat, mely már egységes elveken alapuló, korszerű filológiai módszereket alkalmazott. Ám a XVI. századi sorozat sem maradt változtatásoktól mentes. Hosszú szünet után 1990-ben indult újra, immáron az utóbb említett modern szövegkritikai szempontok jegyében. A Czobor-kötet az új folyam második darabja.

A kiadvány Kőszeghy Péter filológusi teljesítményét, valamint Jankovics József, Stoll Béla és Szentmártoni Szabó Géza lektori munkáját dicséri. Itt érdemes ki-

emelnünk a sajtó alá rendező saját munkájára irányuló megjegyzéseit is, amelyek a textológia alapvető problémáival szembe-sítik önmagát és az olvasót. Ez az őszinteség az eldöntetlenségeket nem elfedni, hanem éppenséggel felszínre hozni igyekszik. Deklarálja, hogy a jelenlegi szöveg-változat nem végleges és kizárólagos. Egyedi, saját olvasat, mely adott esetben további, más jellegű értelmezéseket is elfogad. A szövegmagyarázatokat követő utószóban – a sajtó alá rendezés sajátosságai kapcsán – Kőszeghy Péter leszögezi: szövegközlése némileg eltér az RMKT hagyományaitól. Meggyőződése szerint „*egyetlen forrásban* fennmaradt fontos szöveget egyrészt hasonmásban, másrészt olvasatot adva, *nem betűhíven* átírva kell közzétenni” (334). A betűhív kiadás ugyanis takarásban hagyhatja az értelmezés nehézségeit. A nem betűhív közlés viszont arra törekszik, hogy „a szöveg úgy hangozzék, mint egykoron” (uo.). Ám ez, jegyzi meg a sajtó alá rendező, aligha megvalósítható. A szöveg korának nyelvi normáit nehéz pontosan rekonstruálni – egységesített helyesírási regulái nem is léteztek. A mai szabályoknak pedig sok helyen ellenállhatnak a régiség textusai. „Jobb tehát bevallani: a kritikai kiadás készítője számos esetben szubjektív döntésekre kényszerül; bizonyos, hogy nem az egyetlen helyes utat találja meg” (uo.). Azt

is mondhatjuk, hogy ezekben az esetekben, amikor is az olvasás teljesítménye a szöveg régi változata és mai olvasata közteségében jön létre, a vállaltan egyéni szelekciós és értelmezői megoldásokat érvényesítő textológus – és persze minden további olvasó is – bizonyos értelemben a mű társszerzőjévé válik.

Theagenes és Chariclia történetének korai, 16. század végi vagy 17. század eleji magyar fordítása most jelenik meg először nyomtatásban. A mű töredékét tartalmazó kézirat egyetlen példánya a zágrábi Bibliotheca Zrinianában maradt fenn. A kutatás már régebben kiderítette, hogy a fordítás Czobor Mihálynak (1575–1616) tulajdonítható. Ez „az átlagosnál jóval műveltebb, legalább öt nyelven tudó, humanista műveltségű, külföldet járt főúr” (332) származása, kapcsolatai révén a Balassi költészetét nagyra értékelő szellemi körhöz tartozott. A sajtó alá rendező szerint azonban „csak kérdőjeles megszorítással fogadjuk el Czobor Mihályt a magyar *Chariclia* szerzőjének” (uo.). Leveleiben, hagyatékában semmi sem utal erre. Ezért a kiadvány főszerzőjét kísérő apparátust nem a művelt főúr részletes életrajza, hanem egy kronologikus, ám így is igen alapos összefoglalás zárja le. Ezt a fordítás alapjául szolgáló német szöveg követi függeléként.

A magyar nyelvű változat ősforrása a Héliodórosz-féle *Aithiopikón*. Kőszeghy Péter utószava áttekintést nyújt ennek 15–17. századi európai recepciótörténetéről. Külön érdekesség, hogy a görög mű itáliai másolatai mind elvesztek, s az egyetlen Olaszországon kívüli példány, Mátyás Corvináé maradt csak fenn. Ez szolgált később az első nyomtatott kiadás alapjául. Szűk két évtized elteltével jelent meg a

latin fordítás, majd következtek a különböző nemzeti nyelvű változatok. Köztük másodikként a német, mely a magyar *Chariclia* közvetlen forrása, s mely egy nem túl ismert kisvárosi iskolamester munkájaként látott napvilágot. Johann Zschorn, Kőszeghy szerint, eltért az elődei által képviselt stíluseszménytől. Művét nem tudós humanistáknak szánta, „nyelvezete a magyar reformáció prózaíróiéhoz, mindenekelőtt Heltaiéhoz hasonlítható; a német polgárság írója ő” (328). Zschorn az alkotásból átalakításaival és margináliáival tulajdonképpen népkönyvet csinált – természetesen nem az átlagtermésbe tartozót. A későbbi kiadások még tovább árnyalták a befogadás történetét. Egyik alkalommal a *Buch der Liebében*, a német nyelvterület legismertebb lovagregény-gyűjteményében jelent meg a Zschorn-féle szöveg. Voltak olyan kiadások, melyek előszavai tagadták, hogy a *Chariclia* „nevetséges kitaláció”, lektűr-irodalmi alkotás lett volna, s a görög és római irodalom csúcsteljesítményeihez hasonlították. Kőszeghy Péter áttekintése arra világít rá, hogy a szóban forgó mű – egyedülálló módon – a legkülönbözőbb típusú befogadói közegekben is megjelenhetett. Példa ez arra a ritka esetre, amikor „egy és ugyanazon könyv egyidejűleg humanista tananyagként és népkönyvként használtatik” (330).

A magyar nyelvű változatra is jellemző a sokrétűség. A sajtó alá rendező úgy véli, hogy a szöveg bizonyos értelemben folytatta a 16. századi históriásének-hagyományt, s nem állt távol a széphistóriáktól sem. De itt mutatkozik meg a lényeges különbség: a *Theagenes és Chariclia* nem énekelhető. A sajátos eljárások (mondatrészek összeforgatása, áthajlás, a ritka versforma) inkább már a magyar verses regény

első kísérletévé avatják a művet. Az utószó végén Kőszeghy Péter – a kritikai kiadás műfaja által megkövetelt – önfelgyelme mögül előbújik egy expliciten interpretatív megjegyzés. Rövid, ám rendkívül elgondolkodtató és messzire előretökintő megfontolása szerint „a *Theagenes és Chariclia* Zrínyi s kivált Gyöngyösi felé nyit utat, sajátos formai megoldásaival, nyelvezetével Arany Jánosig s tovább mutat előre” (330–331). Jelen kiadvány tehát igencsak értékes forrás a régi magyar irodalomtörténet-írás számára. Legfőképp azon kutatási irányok esetében, melyek a különböző regiszterek komplex viszonyának vonatkozásait, vagy éppen a szóbeliség és írásbeliség művelődési alakzatai közti szintén nem egyszerű átmeneteket vizsgálják. Ez a mű tehát – egy jellegzete-

sen 16. századi műfaj utóéletének részeként – segíthet annak feltárásában, hogy miként öröklődött tovább a széphistória regiszter-keverő sajátossága. Másfelől – kapcsolódva az előbbihez – a 17. század egyik legmeghatározóbb életművének előtörténeti kontextusát is árnyalhatja. Az utóbbi évtizedekben megújuló kutatások tanulságai szerint Gyöngyösi István költészete – a széphistóriához hasonlóan – eltérő jellegű vonulatok (ebben az esetben a klasszikus retorikai-poétikai örökség és a popularitás jegyei) ötvözésére volt képes. Milyen hagyományok tették ezt lehetővé? Többek közt erre világíthat rá a Czobor-féle *Chariclia* is, melynek átdolgozását és kiegészítését később éppen maga Gyöngyösi végezte el.

Sebestyén Attila

NAPLÓK ÉS ÚTLEÍRÁSOK A 16–18. SZÁZADBÓL

Közéteszi Szelestei N. László, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 1998, 204 l. (Historia Litteraria, 6).

Kellemes meglepetés, hogy akad kiadó, amely hajlandó múltunk emlékeit eredeti nyelven közzétenni, csakis szakemberek számára. Három napló szerepel itt és két útleírás, egy magyar, a többi latin, kis részben cseh (szlovák) nyelvű. Első helyen egy 1564-es Eber-féle kalendárium Kokavai Bereck (Briccius Kokavinus) sárosi lelkész által kezdett, jól és kevésbé ismert személyek által 1802-ig folytatott bejegyzéseinek sora. A kötetnek valaha nagy fontosságot tulajdoníthattak, mert öt másolata maradt ránk a 18. századból, azóta azonban nem került szóba, az eredeti pedig csak most bukkant fel Miskolcon. A második írás szerzője, Nagyalvi Gergely, az ismertebb személyiségek közé tartozik,

diáriumáról eddig csak hallani lehetett. Az idősebbik Hodik János, a püspök (akit Szinnyi két utaló között elveszített: „Hodik lásd Hodik”, „Hodik lásd Hadik”) Zoványi szerint megörökitette a Hajnal Mátyással való vitájának lefolyását, de hogy hol, az eddig nem volt tudható; most itt a szöveg, naplójába beépítve. Csáky Péter (1720–29-ben beregi főispán) és az első sorban mecénásként neves Radvánszky László futólag emlegetett útinaplói is most válnak hozzáférhetővé.

Kokavai kalendáriumának eseménydús történetéről az egyik legutolsó tulajdonos tudósít. Eszerint a sárosi lelkész után (aki emlékeit 1562-ig vezeti vissza) 1620-tól Matthaai Menyhért veresalmási lelkész-

első kísérletévé avatják a művet. Az utószó végén Kőszeghy Péter – a kritikai kiadás műfaja által megkövetelt – önfelgyelme mögül előbújik egy expliciten interpretatív megjegyzés. Rövid, ám rendkívül elgondolkodtató és messzire előretökintő megfontolása szerint „a *Theagenes és Chariclia* Zrínyi s kivált Gyöngyösi felé nyit utat, sajátos formai megoldásaival, nyelvezetével Arany Jánosig s tovább mutat előre” (330–331). Jelen kiadvány tehát igencsak értékes forrás a régi magyar irodalomtörténet-írás számára. Legfőképp azon kutatási irányok esetében, melyek a különböző regiszterek komplex viszonyának vonatkozásait, vagy éppen a szóbeliség és írásbeliség művelődési alakzatai közti szintén nem egyszerű átmeneteket vizsgálják. Ez a mű tehát – egy jellegzete-

sen 16. századi műfaj utóéletének részeként – segíthet annak feltárásában, hogy miként öröklődött tovább a széphistória regiszter-keverő sajátossága. Másfelől – kapcsolódva az előbbihez – a 17. század egyik legmeghatározóbb életművének előtörténeti kontextusát is árnyalhatja. Az utóbbi évtizedekben megújuló kutatások tanulságai szerint Gyöngyösi István költészete – a széphistóriához hasonlóan – eltérő jellegű vonulatok (ebben az esetben a klasszikus retorikai-poétikai örökség és a popularitás jegyei) ötvözésére volt képes. Milyen hagyományok tették ezt lehetővé? Többek közt erre világíthat rá a Czobor-féle *Chariclia* is, melynek átdolgozását és kiegészítését később éppen maga Gyöngyösi végezte el.

Sebestyén Attila

NAPLÓK ÉS ÚTLEÍRÁSOK A 16–18. SZÁZADBÓL

Közéteszi Szelestei N. László, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 1998, 204 l. (Historia Litteraria, 6).

Kellemes meglepetés, hogy akad kiadó, amely hajlandó múltunk emlékeit eredeti nyelven közzétenni, csakis szakemberek számára. Három napló szerepel itt és két útleírás, egy magyar, a többi latin, kis részben cseh (szlovák) nyelvű. Első helyen egy 1564-es Eber-féle kalendárium Kokavai Bereck (Briccius Kokavinus) sárosi lelkész által kezdett, jól és kevésbé ismert személyek által 1802-ig folytatott bejegyzéseinek sora. A kötetnek valaha nagy fontosságot tulajdoníthattak, mert öt másolata maradt ránk a 18. századból, azóta azonban nem került szóba, az eredeti pedig csak most bukkant fel Miskolcon. A második írás szerzője, Nagyalvi Gergely, az ismertebb személyiségek közé tartozik,

diáriumáról eddig csak hallani lehetett. Az idősebbik Hodik János, a püspök (akit Szinnyi két utaló között elveszített: „Hadik lásd Hodik”, „Hodik lásd Hadik”) Zoványi szerint megörökitette a Hajnal Mátyással való vitájának lefolyását, de hogy hol, az eddig nem volt tudható; most itt a szöveg, naplójába beépítve. Csáky Péter (1720–29-ben beregi főispán) és az első sorban mecénásként neves Radvánszky László futólag emlegetett útinaplói is most válnak hozzáférhetővé.

Kokavai kalendáriumának eseménydús történetéről az egyik legutolsó tulajdonos tudósít. Eszerint a sárosi lelkész után (aki emlékeit 1562-ig vezeti vissza) 1620-tól Matthaai Menyhért veresalmási lelkész-

hez, aztán Lang Jánoshoz került Merénybe (Wagendrüssel), majd (1723–25 körül) Sándorffy Mihály rosnói magyar kántorhoz; tőle vásárolta meg (valószínűleg 1745-ben) Maior Pál ottani prédikátor, akitől 1781-ben fia, Tamás örökölte, s mindezt följegyezte 1801-ben Gömörpanyiton. Innen kerülhetett a közeli Miskolcra. Ámde a jelek szerint Kokavai 1569 legvégén vagy meghalt, vagy a könyvet kiengedte a kezéből, mert annak nyoma eltűnik belőle, és az 1570–80-as évekből csak rövidke, az országos eseményekre vonatkozó adalékok akadnak. Az 1590-es évektől azonban megint megjelennek a helyi és személyes vonatkozások. Voltak tehát tulajdonosok ez időben is, mégpedig 1594–95-ben Bocatus János, aki néhány önéletrajzi adalék mellett egyik, a Csonka-féle kiadásban 2. szám alatt közölt költeményének keletkezési körülményeiről is szól, utána, 1596 és 1643 között az említett Matthaei Menyhért, 1674–75-ben pedig a leibici Demeter András. 1644 és 1673, 1676 és 1722 között, majd 1726-tól 1800-ig nincs bejegyzés. Hozzáteszem, hogy 1754-ben Laucsek Márton, a reformáció történeti dokumentumainak buzgó gyűjtője, aztán pedig Wagner Károly vett róla másolatot (ma mindkettő az OSZK-ban), és rajtuk kívül még hárman a 18. században. Csak ebből az áttekintésből is látható, hogy nem csekély értékű forrással van dolgunk Liptó, Szepes, Sáros 16–17. századi hely-, de főleg család-, vallás- és művelődéstörténetére nézve. A magyar és egyetemes történeti jegyzetek ugyan szokás szerint visszamennek a 373. évig, a krónikás magyarság európai megjelenéséig, ezekben azonban újdonság nincsen, hacsak a protestáns nézőpont nem az. Szelestei a naponként szétszórt bejegyzé-

seket időrendbe szedte, a lehetőség szerint kézhez is kötve. Az idézett dátumokból úgy látszik, hogy ha nem is sikerült minden sort személyhez kötnie, a fenti névsor a tulajdonosok ill. bejegyzők teljes listáját tartalmazza.

Nagyfalvi Gergely (akkor győri püspöki vikárius) egy omniáriumot hagyott maga után az 1620-as évekből, benne elküldött leveleinek impúruma (zömmel Dallos Miklóshoz, Pázmány Péterhez, Preiner Jánoshoz), naplószerű részletekkel, önéletrajzi jegyzetekkel; beszámol az egyházi élet meg a bethleni idők eseményeiről, elelmélkedik fölöttük, olvasmányaiából jegyez ki gondolatokat (Tassót, Bodint is idézi, az előbbit olaszul).

Hodik naplójából az 1620-as évekre vonatkozó rész szerepel itt, nyilván azért, mert 1627. december 27-én zajlott le Biccse Esterházy Miklós és számos hallgató jelenlétében vitája Hajnal Mátyással. A tárgyilagosnak látszó beszámolóiból kiderül, hogy nem sikerült patrónusát meggyőznie a maga igazáról, és alkalmasint ennek lett folyománya, hogy a következő év február 4-én Tasi Gáspár tudatta vele, hogy többé nincs helye a parókián.

Csáky magyar nyelvű útinaplója, bizony, érdektelen. 1721 tavaszán–nyarán Velencében járt. Megtapasztalta a rossz utakat, a fogadókat, látott hatkörmű lovat, szép templomokat, vízi mesterségeket, magas tornyot. Van még néhány önéletrajzi, családtörténeti vonatkozású jegyzete az 1716–1727 közötti évekből.

Más típus Radvánszky László. Ő Selmebányáról indul 1726. május végén Bécsbe, majd tovább, és július közepén érkezik Velencébe, ahol tíz napot tölt. Természetesen ő is megnézi útközben is, ott is (egy németül tudó olasz szolgálta kísé-

retében) a templomokat, a palotákat, megtisztelteti az ereklyéket, megbámulja az Alpokban az akkor még ott ugránczó vadkecskét. Azonban érdeklődése jóval túlmegegy a szokott határon. Bécsben elmegy az operába, Velencében olasz énekeseket hallgat (egy Apollónia nevű énekesnőt csodálattal), gondolázik a lagúnán, ellátogat a botanikus kertbe. És ami több, bemegy a bécsi porcelángyárba, a kétszáz munkást foglalkoztató hainburgi dohánygyárba, tanulmányozza Eisenerzben a vasbányákat, a kohókat, megnézi, hogy hogyan készítik Muranóban az üveget, a velencei pékségben a „panis bis cotti”-t. Fölkeresi Giacomo Facciolati teológiaprofesszort, akivel elbeszélget az arisztotelészi filozófia megreformálásáról, és kap tőle néhány dedikált könyvet. Szeptember elején ér haza. Az utazás félelmei és nehézségei (kátyúk, zsiványok) őt is megviselik, de – mint mondja – „ea est ratio peregrinationis, ut ipsa aviditas incommoda quaevis grata et iucunda reddat”. Szepsi Csombor jut az eszembe.

Ami a szövegközlést illeti, az igen magas színvonalú. Kevés a hiba, a látható félreolvasás (a sok „Matthaei” mellett azért mégis akad egy „Matthiae”, „Aureliani”, „perfligatus” kétszer is, „Saswarberi” nem „Sasvárberény”, hanem a híresneves Sásvár bég). Nem lehetett gyerekjáték a személyek és a többnyire torz helynevek azonosítása. Az elírásokat – úgy látszik – nem (vagy nem mindig) javítja, hanem tesz melléjük szögletes zárójelben kérdő-, néha felkiáltójelet (például a 144. lapon „remiges” helyett áll „regniges [?]”). Így aztán kritikai jegyzet egy sincs a kötetben; a szerzői javítások, törlések is be vannak építve a szövegbe. Egyébként a kiadvány egészében is roppant ökonomi-

kus: két lapnyi előszó, igaz, magyar, német, szlovák nyelven, a szövegek, egy névmutató, talán ha két lábjegyzet; ennyi az egész. A részletesebb elemzéseket Szellestei máshová ígéri. Kissé talán túlságosan is precíz. Fölösleges és főleg zavaró a mindennapos latin rövidítések kurzív feloldása. Tudniillik azt hinném, hogy a kiugró betűtípussal szedett szövegrész valami tartalmilag fontosat vagy nevet, idézetet, effélet tartalmaz, és rögtön rá is szökik a szemem, ámde többnyire éppen a legsúlytalanabbat találom: „*Illustrissima Vestra Dominatio vel Reverendus Dominus*”.

Egy lényegesebb problémát (kifogást) kell szóvá tennem, amely föltehetően elsősorban nem a sajtó alá rendezőre, hanem a kiadóra tartozik, de az előbbire is annyiban, hogy egy pár szavas tájékoztatással legalább a méregfogat kihúzhatta volna. Az írások – Kokavinus naptárát kivéve – részben biztosan nincsenek, részben talán nincsenek teljes terjedelmükben közölve. Ebből következik, hogy senki sem tudhatja, birtokába jutott-e mindannak, ami az ő számára fontos, az eredeti kézbevétele (vagy a teljes közzététel) tehát nem spóroljuk meg. Áll ez főleg a gazdag tartalmú Nagyfalvi- és Hodik-naplóra. Az egyik bevezetésében olvassuk, hogy „a terjedelem szabta korlátok miatti kihagyásokat pontokkal jelöljük”, a másiktól csak az 1620-as évekre vonatkozó anyag kerül közlésre. Azonban a pontok ott vannak az ígéret szerint teljességgel adott darabokban is, méghozzá bőven. Például a 143. lapon – Hodik, 1620-as évek – hat helyen, ahol az első sor a kézirat 221. lapjáról van idézve, az utolsó a 239.-ről, a kihagyott rész tehát igencsak tetemes lehet. Ha jól látom, a húszas évekből is csak annak a bizonyos vitának az anyaga van itt egészé-

ben. Nem tudni, mi van az első 220 lapon, illetve befejeződik-e a napló a 334.-en (1631-nél), ott ugyanis nincsenek pontok. E két jelentős dokumentum tekintetében tehát a jelen kötet elsősorban a kíváncsiságot és a kiadás igényét ébreszti fel. A másik kettőnél nem esik szó arról, hogy mi-

lyen arányban van közölve. Csáky Péter diáriuma minden pont nélkül a 41. kézirati levéltől a 63.-ig tart, Radvánszkyé is a kézirat 43. lapján kezdődik. Mi van az elején? Nem ártott volna a dokumentumok kissé részletesebb ismertetése.

Kulcsár Péter

SZÉCHÉNYI FERENC ÉS CSEHORSZÁG

Válogatta és a bevezető tanulmányt írta Richard Pražák, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Deák Eszter, Erdélyi Lujza, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó, 2003, 233 l. (Nemzeti Téka).

Többszörösen fontos kötetet szerkesztett meg, cseh–magyar közös vállalkozásban, a hungarológiai kutatásairól méltán ismert brnói tudós, Richard Pražák, két, Széchényi Könyvtárban dolgozó munkatársával, a német szövegeket gondozó Deák Eszterrel és a latin textusokat közreadó Erdélyi Lujzával. Fontos elsősorban azért, mert a magyar művelődés önlegitimációs aktusainak egyik leglényegesebb tényezője, a magyar(országi) kultúra kiépítését szorgalmazó intézményrendszer szerveződésének egyik lényeges részletkérdéséről juthatunk megbízható információkhoz. Fontos továbbá azért, mert Széchényi Ferenc perspektivikus kultúra-elméleteiről kaphatunk képet, azt a közép-európai művelődési elméletet ismerhetjük meg, amely a magyar és a Habsburg monarchián belül más (nemzeti) kultúrában részes személyiségeket a felvilágosodás kultúrákötésének szellemisége révén kívánja egymás közelébe hozni. És nem utolsósorban fontos azért, mert ennek a kultúrákötésnek tartalmi vonásai körvonalazódnak ebben a kötetben, részint az arisztokratikus (családi-személyes) kapcsolatoknak a művelődéstörténetbe való átfordítása révén, részint a könyvtár-

építés hétköznapijai, a „szerzeményezés” nyomon kísérése során. S bár Berlász Jenő, majd rövidebb összefoglalásában Somkuti Gabriella kutatásai feltárták az Országos Széchényi Könyvtár történetének egyes fázisait, illetőleg alakulástörténetének irányvonalait, Richard Pražáknak a cseh–magyar tudósi kapcsolatokat tárgyaló értekezései, akár a jelen kötetnek kiválóan dokumentált előszava kiegészítik és kitérítik mindazt, ami a magyar intézménytörténetből ismerősnek tetszik. Módszertanilag pedig azt igazolják Pražák művei, hogy a 18–19. század fordulóján egyfelől a Hungarus- és a Bohemus-patriotizmus számos ponton érintkezhet, másfelől a tudományfejlesztés, a kultúraszervezés felvilágosodott tartalmában létezhet olyan kulturális közösség, amelyben a nemzeti vonatkozások nem semlegesítik vagy oltják ki a más nemzeti vonatkozásokat, éppen ellenkezőleg: a „nemzeti” vonatkozások egy felvilágosodott Gelehrtenrepublik (tudós köztársaság) létrejöttét eredményezhetik. Többek között Pražák kutatásaiból tudjuk, hogy ennek miféle cseh–magyar előzményei vannak, ezúttal azonban Széchényi Ferenc személyiségére és tevékenységére koncentrálva, a

ben. Nem tudni, mi van az első 220 lapon, illetve befejeződik-e a napló a 334.-en (1631-nél), ott ugyanis nincsenek pontok. E két jelentős dokumentum tekintetében tehát a jelen kötet elsősorban a kíváncsiságot és a kiadás igényét ébreszti fel. A másik kettőnél nem esik szó arról, hogy mi-

lyen arányban van közölve. Csáky Péter diáriuma minden pont nélkül a 41. kézirati levéltől a 63.-ig tart, Radvánszkyé is a kézirat 43. lapján kezdődik. Mi van az elején? Nem ártott volna a dokumentumok kissé részletesebb ismertetése.

Kulcsár Péter

SZÉCHÉNYI FERENC ÉS CSEHORSZÁG

Válogatta és a bevezető tanulmányt írta Richard Pražák, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Deák Eszter, Erdélyi Lujza, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó, 2003, 233 l. (Nemzeti Téka).

Többszörösen fontos kötetet szerkesztett meg, cseh–magyar közös vállalkozásban, a hungarológiai kutatásairól méltán ismert brnói tudós, Richard Pražák, két, Széchényi Könyvtárban dolgozó munkatársával, a német szövegeket gondozó Deák Eszterrel és a latin textusokat közreadó Erdélyi Lujzával. Fontos elsősorban azért, mert a magyar művelődés önlegitimációs aktusainak egyik leglényegesebb tényezője, a magyar(országi) kultúra kiépítését szorgalmazó intézményrendszer szerveződésének egyik lényeges részletkérdéséről juthatunk megbízható információkhoz. Fontos továbbá azért, mert Széchényi Ferenc perspektivikus kultúra-elméleteiről kaphatunk képet, azt a közép-európai művelődési elgondolást ismerhetjük meg, amely a magyar és a Habsburg monarchián belül más (nemzeti) kultúrában részes személyiségeket a felvilágosodás kultúráköziségének szellemisége révén kívánja egymás közelébe hozni. És nem utolsósorban fontos azért, mert ennek a kultúráköziségnek tartalmi vonásai körvonalazódnak ebben a kötetben, részint az arisztokratikus (családi-személyes) kapcsolatoknak a művelődéstörténetbe való átfordítása révén, részint a könyvtár-

építés hétköznapijai, a „szerzeményezés” nyomon kísérése során. S bár Berlász Jenő, majd rövidebb összefoglalásában Somkuti Gabriella kutatásai feltárták az Országos Széchényi Könyvtár történetének egyes fázisait, illetőleg alakulástörténetének irányvonalait, Richard Pražáknak a cseh–magyar tudósi kapcsolatokat tárgyaló értekezései, akár a jelen kötetnek kiválóan dokumentált előszava kiegészítik és kiteljesítik mindazt, ami a magyar intézménytörténetből ismerősnek tetszik. Módszertanilag pedig azt igazolják Pražák művei, hogy a 18–19. század fordulóján egyfelől a Hungarus- és a Bohemus-patriotizmus számos ponton érintkezhet, másfelől a tudományfejlesztés, a kultúraszervezés felvilágosodott tartalmában létezhet olyan kulturális közösség, amelyben a nemzeti vonatkozások nem semlegesítik vagy oltják ki a más nemzeti vonatkozásokat, éppen ellenkezőleg: a „nemzeti” vonatkozások egy felvilágosodott Gelehrtenrepublik (tudós köztársaság) létrejöttét eredményezhetik. Többek között Pražák kutatásaiból tudjuk, hogy ennek miféle cseh–magyar előzményei vannak, ezúttal azonban Széchényi Ferenc személyiségére és tevékenységére koncentrálva, a

szlavisztika, a finnugrisztika és egy tágabban értett hungarológia összefüggései kerülnek szóba, mint amely összefüggések hozzájárultak ahhoz, hogy a kortársak Széchenyi Ferenc életművét tágabban, nem pusztán magyar kontextusban szemlélhessék. Huszonhárom személy szerepel a kötetben, aki írt Széchenyinek (kért tőle, válaszolt, érdeklődött), ötvennégy levélből áll a kötet levelezésanyaga. A magyarul és csehül megjelentetett bevezető tanulmányt 152 (a magyar szöveghez járulva), illetőleg 160 (a cseh eredeti szöveghez járulva) jegyzet kíséri, dokumentálja, támasztja alá érveléssel, más szakirodalmi, kéziratári, levéltári anyag bevonásával; míg a leveleket az eredeti (német, latin, francia) nyelven olvashatjuk, magyar nyelvű rezümével. A levelekhez bőséges, magyar nyelvű jegyzetanyag járul, a kötetet német nyelvű összefoglalás zárja. Természetesen nemcsak tudomány- és intézménytörténeti jelentőségű a kötet, az egyes levelekből (különböző mélységben) tárul föl a levélírói habitus, s minthogy a korszak írásbeliségének a levelezés rendkívül fontos műfaja (a Kazinczyé mellett a tudós levelezések olyan gyűjteménye igazolja ezt, mint Dobrovskýé, Kopitaré vagy jórészt a következő korszakba átnyúlóan Ján Kolláré és Vuk Karadžićé), így jó adalékokat kapunk a levelezés-típológiához (ennek igen fontos darabja Mezei Márta könyve Kazinczy levelezéséről). Arról nem is szólva, hogy a közép-európai kultúra oly személyiségeiről, mint például a magyar fordítói mozgalomból ismert Zechenter Antal (hagyatéka feltehetőleg elveszett), szintén kapunk új adatot (mint ez Pražák írásában olvasható). A kötet nem akármilyen érdeme, hogy mind Széchenyi Ferenc levelezését, mind sokirányú tevékenységét szélesebb kontextusban igyek-

szik elhelyezni, ennél fogva a cseh–magyar érintkezések egész spektruma bontakozik ki, és ezen belül különösen érdekes, hogy az Oekonomische Neuigkeiten és a Hesperus szerkesztője, Christian Karl André is megtalálta a kapcsolatot Széchenyivel. Az ugyan közismert, bár nem eléggé hangsúlyozott tény, hogy a magyar tudományosság és részben a szépirodalom képviselői a német nyelvű periodikában látták az Európával való ismerkedés lehetőségét. André lapjainak sokrétű magyar vonatkozásai persze további kutatókat igényelnek, a Széchenyi létesítette-alapította könyvtár európai hírének terjesztését André mindenképpen fontosnak minősítette, a könyvtárkatalógus ismertetésétől remélte, hogy a kortársak értékén és érdemén becsülik majd Széchenyit és művét, és az ő kulturális cselekedetei „általános utánzására” serkentenek. Az sem érdektelen, hogy Dobrovský egy finn katekizmust, egy finn nyelvtant, Juslenius 1745-ös finn lexikonát küldi Széchenyinek, majd az alábbi műveket: Uiber die tscheremissische Sprache, Uiber die wotische Sprache, Uiber die tschuwaschische Sprache...

Ez a gazdag tartalmú és igen gondosan szerkesztett kötet részben összegzi Pražák korábbi kutatásait, részben arra figyelmeztet, hogy a magyar tudományosság és írásbeliség kapcsolatainak beépítése a magyar művelődéstörténetbe számos tanulsággal járhat. A Széchenyivel levelezők közül többen hangsúlyozták, hogy a legnagyobb magyar apjának érdeme a magyar nemzet kultúrájának emelése, jó hírének fokozása. Ez a fajta nemzetközi együttműködés adja majd át a helyét a nemzeti kizárólagosságoknak. Széchenyi Ferenc öröksége fiát már idejekorán meg fogja ettől övni.

Fried István

**SZENTPÉTERI ÜRES FÉSZEK. LÉVAY JÓZSEF NAPLÓJA, I–II.
(1892–1907, 1908–1917)**

Szerkesztette Porkoláb Tibor, a szöveget gondozta Domján Annamária, Fibi Adrienn Lilla, Harmat Adrienn Éva, Kecsks Zsuzsa, Kerekes András, Koncz Attila, Lipa Tímea, Nagy Gabriella, Nagy Zsófia, Porkoláb Tibor, Tóth Petra, Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum–Miskolci Egyetem Textológiai Műhelye, 2001, 415, 449 l.

Huszonöt éven át, 67 éves korától 92 esztendőig vezette Lévy József (1825–1918) nagyobb részben a szüleitől örökölt, a szülőháza helyén 1840 körül emelt, sajszentpéteri kúriában, kisebb részben pedig miskolci lakásaiban feljegyzéseit. A családot sohasem alapított Lévy 1892 januárjában vesztette el egy hónap leforgása alatt elaggott szüleit. Ez indította a naplórírásra, innen a naplók címe is. Ezek sorába most a sajtó alá rendezők – igen csak helyeseltetően – beillesztették a *Füredi naplók* anyagát is; ez utóbbiakból 1998-ig egyetlen sor sem jelent meg nyomtatásban. Lévy nem módszeres emlékiratba fogott (csak 1895-ben, 70 évesen vonult vissza a vármegyei hivatalviselés-től), erre a célra *Visszatekintések* című, 1935 óta olvasható önéletrajza szolgált. Mégis: a matuzsálemi kor és a sokáig megőrzött szellemi frissesség nemcsak pompás gyakorlóanyagot szolgáltatott a Miskolci Egyetem igényes textológiai képzése számára e naplókban, hanem figyelmes áttekintésük távlatosabb következtetésekhez is elvezethet bennünket. Anélkül persze, hogy Lévy irodalomtörténeti megítélésén változtatnunk kellene. (Ezt Porkoláb Tibor bevezető tanulmánya, együtt a naplók kiadástörténetével, hiánytalanul megteszi: I, 5–14.)

Lévy József génjeiben hordozta a hosszú élet lehetőségét: apja, Lévy Péter 83, anyja, Szabó Julianna 88 esztendőt élt

(vö. sírkövük leírásával: II, 253). Mindkette túlélte a maga 93 évével, s ha meggondoljuk, mi fért ebbe a majdnem-évszázadba... Hiszen már felnőtt emberként tájékoztatta 1850-ben Arany Jánost Petőfi Sándor posztumusz kötetének vizsontagságairól – és még megadatott neki, hogy verssel (*Arany bölcsője*) köszönthesse 1917-ben a nagyszalontai költőtárs és barát születési centenáriumát. Amikor Lévy született, még élt és alkotott Goethe – s megérte, hogy feljegyezhesse Rabindranath Tagore irodalmi Nobel-díját 1914-ben (II, 271). Túlélte a 19. század megannyi meghatározó jelentőségű aggastyánját: Kossuth Lajost, Görgey Artúrt, Jókai Mórt, Gyulai Pált; megnézhetette a Halley-üstökösöt 1835-ben és 1910-ben (II, 110).

Nézetrendszere, világlátása ezenközben keveset változott. Azok közé tartozott, akik – mint azt a napló több helye is tanúsítja: I, 97–98; II, 355 – 1848-ban nem március 15-e pesti forradalmát tartották az igazi ünnepnek, hanem április 11-ét, a törvények szentesítésének napját. A revolúciót és annak minden formáját Lévy is a rákövetkezett abszolútizmus felől tekintette, értékelte és félt. Értelemszerűen ugyanez vonatkozott a kényes egyensúlyt teremtett kiegyezést megkérdőjelező mindenféle magatartásra és mozgalomra: a parlamenti vitákra és a „dzsenti forradalomra” (1904–1906) éppúgy, mint a munkásmozgalomra, a „vérvörös csütörtök”

(1912. május 23.) eseményeire. Ennek megfelelően csodálkozott rá a folyamatokat megtestesítő jelenségekre: a tátrai fürdőhelyeket körülvevő szlovák falvak szegénységére (I, 50), az ott észlelt ritka magyar szóra (I, 102), a „sokszor megható részletekkel” szolgáló, érzelmi kérdésnek tekintett kivándorlásra (I, 295). Borsod vármegye hajdani főügyésze és nyugalmazott alispánja szükségszerűen jutott el Tisza István és a Nemzeti Munkapárt ismételt magasztalásáig. A külpolitikában pedig – magas életkorának köszönhetően – ő még személyes emlékekkel hitelesítve húzhatta meg az ívet a pánszlávizmustól való 19. századi félelmeiktől az 1849-es intervención át a világháború kirobbantásában hangoztatott orosz nagyhatalmi felelősségig (II, 295–298). Hogy mindez átélte, személyes problémája volt, azt a naplón belül vers is igazolja, az *Észak ura* (1914).

A 19. század lezárt életművei közül Deák Ferencét tartotta a legtöbbre (kezdeményezője volt miskolci szobra felállításának: II, 96–97); 1848–49 főszereplőinek pedig Kossuthot, Görgeyt és Szemere Bertalant, hajdani princípálisát *együttesen* tartotta. Széchenyi István romantikus személyisége, önmarcangoló lelki alkata kétségkívül távol állt egyéniségétől, és bár a naplók méltánylóan és többször említik, a „legnagyobb magyar” történelemformáló szerepét aligha látta át.

Ez a kettősség, hogy ti. résztvevője volt – ha nem is fegyverrel – 1848–49 szabadságharcának, majd haszonélvezője évtizedeken át a dualizmus rendszerének, jól tetten érhető egyes, konkrét megnyilatkozásaiban és értékítéleteiben. Rákóczi Ferenc és társai hamvainak hazahozatala kapcsán 1906. november 7-én az alábbi

feljegyzés került a naplóba: „Azzal, hogy a király, az uralkodóház, a katonaság legkisebb részvétet sem mutatott a nemzet lelkesedése iránt, sőt tüntetően eltartózkodott attól, újabban is tanúsítva lón, hogy Bécsben még mindig nem éreznek velünk egyet, s félnek önállóságunktól.” (I, 371.) Bár az Arad helynevet és a Batthyány személynevet nem írta le, „a mi jó öreg királyunk, I. Ferenc József” halálának hírére ezeket a mondatokat is leírta: „Őszintén gyászolják és istenítik népei mindenfelé. Nem felejtene, de megbocsátanak.” (II, 377, 1916. november 29-i bejegyzés.) Ugyanez volt a véleménye korábban is: II, 41.

Lévay József mégis elsősorban lírai költőként híresült el. A két világháború között iskolázott szüleimtől még gyakran hallottam két leghíresebb versének (*Szüretünk*, *Mikes*) szinte szállóigévé lett kezdősorait: „Gondolatim mostan / Mulatozva járnak...” és „Egyedül hallgatom tenger mormolását...” E részben Lévay a Gyulai Pál szervezte és adminisztrálta „irodalmi Deák-párt”, a „népnemzeti iskola” oszlopos tagja volt és maradt. Növekvő jelentőséggel és terebélyesedő kultusszal 1882 után, amikor Arany János halálát követően a közepszerre hárult (volna) az egyedül helyesnek érzett alkotómódszer és stílus reprezentálása. Lévayra záporozott az elismerés: díszpolgára lett szülővárosának és Miskolcnak; tiszteleti tagja a Magyar Tudományos Akadémiának, amelynek egyszer egyedül és egyszer megosztva kapta meg nagyjutalmát; tulajdonosa volt a vaskeresztnek és a Szent István-rendnek; festmény örököltette meg őt a miskolci vármegyeház és a kaszinó számára; 50 éves tagságának évfordulóján kihelyezett üléssel köszöntötte őt a Kisfaludy Társa-

ság. Sőt, mintha az írói kultuszok addigi formái elégtelenek lettek volna: már életében utcát neveztek el róla Miskolcon, díszpadot kapott az Avas sétautján, kiránduló iskolásoknak mutogatták sajszentpéteri házáat. Ő pedig az irodalmi közép-szer mindenkori szolgáltatásával fizetett: mívés, nem különösebben értékes alkalmi versek sorozatával. Nem volt szoboravatás, irodalmi emlékünnap, emléktábla-állítás, felolvasóest az Akadémián és a Kisfaludy Társaságban, amire ne írta volna meg versét és beszédét. Ez a szokás annyira vérévé vált, hogy a világháború kitörésének hírére is papírra vetette 89 évesen a maga toborzóját, a *Korszerű dalt* (II, 293) – annak ellenére, hogy a számára szinte 1848 rövidéletű nemzeti egységét felidéző háborús hisztéria dacára az alkotó értelmiségi szemével azonnal meglátta a nyomor és félelem kis emberi drámáit is. A naplók szövegén szinte veres fonálként húzódik végig az alkalmi versek határidős kényszere, a nyűgölődés velük – párhuzamosan azzal a jó érzéssel, hogy még mindig őt kérték fel, meg a személyes előadás során aratott siker rövidke mámorával. Az évek múlásával azután mindez szinte az aggkor ellenében végrehajtott szellemi és fizikai teljesítmény sportértékével gyarapodott.

Gyulai Pállal ápolta, évtizedes barátsága csak megerősítette irodalmi felfogását, amely a népies triászban, Petőfiben, Aranyban és Tompában látta a magyar irodalom fejlődéstörténetének csúcspontját, a maga helyét pedig a hozzájuk viszonyított másodvonalon jelölte ki. A triáson belül magáénak vallotta a népnemzeti esztétika különbségtételeit is. Petőfi zsenialitását nem vonta kétségbe, de megjegyezte: „Dúsgazdag költészete nem áll csupa szemenszedett gyöngyökből, azok közt kavi-

cokat is találunk.” (II, 254.) (Hozzátehetjük: *Az apostol* már 1850-ben is taszította.) Szemben Petőfi „vadvirág” voltával, Aranyt tekintette igazi eszményének: „Nemcsak nagy költő, de mélyen gondolkodó fő volt. S ez tükröződik költeményeiben is. Magva van minden versének. (...) Arany a köszörsült gyémánt.” (II, 36.)

Az újabb irodalom megítélésében mint ha Gyulait hallanánk. Ő, aki már-már költőfejedelem lett, idegenkedve figyelte Jókai Mór írófejedelemi ünneplését, halálakor megjegyezte, hogy búcsúztatói nem „nagy regényíró”-nak, hanem „a nemzet mesemondója”-nak nevezték (I, 268). Mint annyian, ő is furcsálkodott Jókai második házasságán (nálá ezt kálvinista puritanizmus motiválta) – miközben nem ütközött meg azon, hogy Voinovich Géza feleségül vette Arany László jóval idősebb özvegyét... Osztozott Gyulai előítéleteiben is: a Kisfaludy Társaságot a vidék, az irodalmi „mezei hadak”, míg a Petőfi Társaságot (első elnöke Jókai volt) a „bohém világ”, Budapest irodalmi szervezetének tekintette (I, 125). Vajda János nevét csak egyszer, összevetésben és egy félmondat erejéig említi a napló; Madách-bíráló szavait a *Tragédiáról* akár Gyulai is vállalhatta volna (II, 253). Ami az új irodalmat illeti: Reviczkyt „valódi költői tehetség”-nek elfogadta ugyan (feltehetően népies formakövetése okán), ám világlátását elfogadhatatlanul sötétnek találta (I, 51–52); Komjáthy Jenő és Ady Endre költészetét pedig kimondottan betegesnek minősítette (II, 163 és 348). A legtöbbször és a legélesebben Kiss Józsefet támadta, nem mentesen némi antiszemitizmustól sem: az ő poézisét nem tekintette a magyar irodalom szerves részének (a naplók nyolc helyén). Működik az ellenpróba is; Lévay lényege-

sen túlértékelt az epigonok, például Vargha Gyula költészetét.

Hasonló a helyzet a prózáírókkal: Bródy Sándor, Krúdy Gyula nem jutott el Lévy említendő olvasmányai közé. Mikszáth csak mint a Szent István-rend tulajdonosa szerepel (kétszer is), prózáíróként egyszer említődik, annak örvén, hogy a tátraszéplaki társaság egyik tagja, egy nyugalmazott kúriai bíró, gróf Buttler János rokona hazugnak bizonykodta a *Különös házasságot* (I, 277). Gárdonyi Géza viszont dicséretet érdemelt *Az én falum* népies prózájáért (II, 117).

Hogy valóban szervült értékrendről volt szó, azt a társművészetekre tett, hasonló megjegyzések bizonyíthatják: Glatz Oszkár festészetére (I, 342), a szecesszió ellen, Benczúr Gyula egyidejű dicséretével (II, 16, 66), a Vígszínház új játéktílusát bírálva (I, 303).

Igaztalanok lennénk azonban Lévy József konzervativizmusával szemben, ha nem látnánk meg benne a reformkor némi hozadékát. Ilyen mindenekelőtt az a „kommóció”, testi-lelki cselekvésvágy, örökös tevékenykedés, amelyet már Arany János is ajánlott a kedélybeteg Tompának (I, 151). Nem a nagyromantika nemzeti célkért lobogó küzdésszemeje ez többé, hanem a megfakult-kiüresedett eszmények (I, 162) hétköznapi pótcselekvése. Lévy esetében a csökkenő mennyiségű írás-olvasás, a ritkuló közszerplések mellett, majd helyett ilyennek bizonyult a 84 éves korban újrakezdett nyelvtanulás a régi

Shakespeare-fordítások javíthatása érdekében, de a kertészkedés, a családi sírgondozása, a fürdölátogatás is. Mindez persze menedékül is szolgált a nemzeti egyetértés illúzióinak 1914-es végleges szertefoszlása, az irodalom üzletté válása, az átpolitizálódó egyházi élet idején.

Kevesebbet nyújtanak a naplók mint mikrohistóriai források. Mindazonáltal figyelmet érdemel néhány részlet, mint a visszaemlékezés az 1830-as évek helyi orvoslására (I, 159), a miskolci líceum dalkultúrájára (II, 358–359) vagy a régi latinoktatásra (II, 346–347). Kitűnő alapanyagul szolgáltak viszont a Porkoláb Tibor vezette textológiai munkacsoport számára. A világosan megfogalmazott szöveggondozási célok és módszerek (I, 12–13) nagyjában-egészében megvalósultak: a textus egységes, jól olvasható. Alig néhány helyet jegyezhetünk ki, ahol nem világos, az eredeti szöveg tollhibájáról vagy olvasati gondról, netán a kiadás sajtóhibájáról van-e szó. Ilyen az I, 113. kétszeri Helsingfor*k* alakja (Helsinki svéd neve, Helsingfors helyett), Arany születésnapjának helytelen rögzítése sírjának feliratában (II, 16: 1817. március 22., március 2. helyett) vagy Egressy Gábor szülőfalujának, Lászlófalvának következetesen rossz írásmódja (II, 50–51). A kiadást rövid, de célratörő jegyzetek kísérik, és mindenképpen említést érdemel a kitűnően válogatott, szerkesztett-tördelt képanyag.

Kerényi Ferenc

**„ÉN SOSEM KÍVÁNTAM MÁS EMLÉKMŰVET”.
VONULATOK A NÉMETH LÁSZLÓ-RECEPCIÓ TÖRTÉNETÉBŐL**

Válogatta, szerkesztette és a kísérő tanulmányt írta Monostori Imre,
Budapest, Argumentum Kiadó, 2003, 1013 l.

Egy-egy írói életmű recepciótörténetének áttekintése sohasem jelent olyan öncélú vizsgálatot, amely pusztán a múlt lezárt értelmezéseinek sorát venné számításba, és ne lenne hatással a mindenkori jelen olvasására. Saját értékelésünket és a szövegekről kialakított véleményünket ugyanis minden esetben befolyásolja annak a hagyománynak az ismerete, amelyet az adott életmű befogadásának története alakított ki. Vannak azonban olyan szerzők, akik esetében a recepció feltárása és megértése többet jelenthet értelmezésünk létrejöttének viszonyítási pontjánál, mert a körülöttük újra- és újraéledő viták olyan kérdésekre világíthatnak rá, amelyek nemcsak irodalmunk múltbeli, de máig ható problémáit is magukba foglalják. Németh László életműve minden bizonnyal ebbe a csoportba tartozik: befogadás-története ugyanis – túlmutatva az egyes szövegek megítéléseinek eltérésein – számos kritika-történeti, ideológiai, irodalompolitikai és -elméleti nézetkülönbséget foglal magába, amely ezáltal az utóbbi fél évszázad szellemi életének megértéséhez is hozzásegítheti az olvasót.

Ennek a meglátásnak a tükrében készült el Monostori Imre szerkesztésében az a kötet, mely a száz éve született Németh Lászlóra emlékezve a róla írt értelmezések, tanulmányok, esszék közül nyújt bőséges válogatást. A könyvben olvasható dokumentumok azonban nem a Németh-recepció egészét érintik – ahogyan erre az alcím is utal –, hanem elsősorban az esszé- és tanulmányíró Németh munkásságának

befogadás-történetét rajzolják meg. Maga a kötet két nagyobb részre osztható: az első több száz oldalas egység tartalmazza azokat az írásokat, melyek a harmincas évektől kezdve a napjainkig ívelő fogadtatástörténet fő állomásait mutatják be, amit aztán a szerkesztő áttekintő jellegű tanulmánya követ (*A Németh László-recepció történeti vázlata*). E kettős „szerkezetnek” köszönhetően többféle stratégiával közelíthető meg a könyv egésze: attól függően ugyanis, hogy milyen sorrendet követünk az olvasás folyamán, eltérő módon férhetünk hozzá Németh László életművének recepciótörténetéhez. Ha lineárisan haladunk előre a kötetben, akkor a korabeli dokumentumok alapján először *saját* értelmezésünket kialakítva rajzolódik ki a Németh-befogadás alakulástörténete (annak ellenére, hogy természetesen a szövegválogatás maga is egyfajta értelmezés már, ami ezáltal eleve befolyásolja az olvasó értékelését), amit aztán a végén mintegy összevethetünk a Monostori Imre által konstruált recepciós vázlattal. Mivel viszont az összegyűjtött kordokumentumok fejezetekre bontása és a tanulmánytagolása szinte teljes egészében megegyezik, az olvasó számára kínálkozik egy olyan lehetőség is, hogy az egyes időbeli szakaszokat a szövegválogatásban és a tanulmányban párhuzamosan olvasva állandóan és folyamatosan – de az egész ismeretének hiányában – reflektálttá teszi saját olvasatát egy tőle eltérő befogadás másságának tükrében. És természetesen lemondva a szövegek közti dialógus meg-

teremtésének lehetőségéről, a kordokumentumokat és a Monostori-tanulmányt lehet külön-külön, a másik rész ismerete nélkül is vizsgálunk. E többféle olvasásmódot implikáló kötet-összeállítás bírálatakor olyan szempontot érdemes érvényesíteni, mely egymástól elválasztva, de a köztük megvalósuló párbeszéd lehetőségét mindig szem előtt tartva értékeli az egyes egységeket.

A Németh-recepció fő vonulatait felvázolni kívánó szövegválogatás részben az író jelentősebb és nagyobb visszhangot kiváltó műveinek megjelenése alapján, részben pedig a 20. század történelmének politikai korszakváltásaihoz igazodva tagolja fejezetekre az életmű befogadástörténetét. A szerkesztő elsősorban folyóiratokban megjelent kritikákból, hozzászólásokból, illetve Németh László munkásságát vizsgáló nagyobb összefoglalások, monográfiák részleteiből válogatva alakítja ki a recepció körvonalait. A szövegek kiválasztásában az a szempont vezette Monostorit, hogy a lehető legkülönbözőbb vélemények egymás mellé helyezése révén érzékeltesse a Németh-művek sokoldalúságát és összetettségét. Németh László esetében különösen nagy kísértést jelent a recepciótörténet „egyoldalúsítása”, Monostori válogatása azonban jó érzékkel kerül el az ily módon adódó elfogultság veszélyét, mivel egymásnak élesen ellentmondó következtetésű tanulmányokat helyez egymás mellé. Ennek köszönhetően pedig igazából az olvasó aktív értékelő munkájára hagyatkozik, hiszen magának a befogadónak kell a végső válaszokat megadnia az adott korszak vitás kérdéseit illetően.

A kötet másik nagyobb egysége, Monostori Imre Németh-recepciót összegző

írása más eszközökkel ugyan, de szintén az életműre vonatkozó megítéléseink (esetleges *előítéleteink*) felülvizsgálatára készített. A százlappnyi szöveg bár kísérő tanulmányként nagy terjedelmű összefoglalásnak tűnik, mégis – mint arra szerzője is reflektál a bevezetőben – helyenként inkább vázlatként hat. Olyan szerteágazó kérdések vetődnek fel ugyanis a Németh-recepció történetét vizsgálva, amelyek akár egy külön monográfia tárgyát is képezhetnék. Mindez persze semmit nem von le az írás értékeiből, hiszen kényszerű tömörsége és vázlatossága ellenére is fontos fejezete a Németh-befogadás történetének (paradox módon épp azáltal, hogy megrajzolva az eddigi recepció történetének körvonalait, kezdeményezi egy sokszor háttérbe szorult olvasási mód érvényesítésének szükségszerűségét).

Monostori alapkoncepciója szerint Németh László befogadása eltérő értékek alapján ugyan, de folyamatosan kétpólusú értelmezésrendszerben valósult meg az elmúlt évtizedek folyamán. E recepció dichotómia azonban sajnálatos módon sohasem esztétikai szempontok, hanem sokkal inkább az adott korszak számára aktuális ideológiai-politikai kérdések alapján rendezte táborokba az egyes értelmezői közösségeket. Tagadhatatlan persze, hogy sok szempontból maguk a Németh-esszék is implikálják az ilyen irányú olvashatóságot, azonban – mint azt Monostori folyamatosan hangsúlyozza tanulmánya egészében – a szakszerű kritikai álláspont mellőzése (egy-két kivételtől eltekintve) túlságosan leszűkítette az értelmezést.

A harmincas évek recepció vonulatait vizsgálva a szerkesztő-tanulmányíró a már említett kettős szerkezetű befogadás létrejöttét elsősorban Németh Lászlónak a népi

írók ideológiájához való kötődésével magyarázza. A Horthy-rendszer politikai életének különböző polgári irányzatai (liberálisok, polgári radikálisok) és az ekkoriban nem túl jelentős befolyással rendelkező kommunista baloldal egyaránt támadták a szellemi ellenfélnek tekintett népi mozgalmat és azok képviselőit, így az annak tartott Németh Lászlót is. Ennek köszönhetően érte ezekből a politikai körökből igen sok támadás és elmarasztaló kritika a Tanút, illetve Németh egyéb, a korban megjelent írásait. Különösen éles visszhangot váltott ki az az *Ember és szerepben* megjelenő néhány sor, mely a zsidóságnak a hazai kulturális életben betöltött szerepéről mondott bírálatot. Természetesen az elítélő vélemények mellett számos olyan – elsősorban a népiekkel rokonszenvező szerző tollából született – írás is napvilágot látott, mely egyértelműen kiállt Németh alkotói munkásságának érdemei mellett. Függetlenül azonban a bírálatok elutasító vagy elismerő jellegétől, alapvetően mindenki azonos módon, elsősorban *nemirodalmi* kérdésekkel közelített az író munkásságához. Ez azonban kortársi viszonylatban teljesen érthető, hiszen maga Németh is aktuális társadalmi és kulturális problémákra reflektált esszéinek többségében, így az arra érkező válaszoknak is szükségszerűen ideológiai-politikai természetűeknek kellett lenniük.

Hasonló tendencia érvényesült Monostori szerint a második világháború idején tapasztalható recepciós törekvésekben is, annyi különbséggel, hogy egyre kevesebb színvonalas bírálat látott napvilágot a harmincas évekhez viszonyítva. A szerző úgy látja, hogy a *Kisebbségben* és a *Második szárszói beszéd* körül kialakuló vita határozta meg a korszak – és vissza-

visszatérően a későbbi évtizedek – Németh-befogadását. Talán a vizsgált kritikák színvonalcsökkenésével magyarázható, hogy ez a tanulmány legkevésbé kiemelt fejezete. A szerző ugyanis amellett, hogy röviden összefoglalja az egyes írások tartalmát, sokkal kisebb hangsúlyt helyez azok értelmezésére.

A Németh László-recepció fordulópontját a kommunista diktatúra magyarországi kiépülése jelentette. Monostori a már említett vázlatos felsorolással illusztrálja azt a folyamatot, melynek során a hivatalos kultúrpolitika igyekezett Németh műveit teljes mértékben kiszorítani a hazai kánonból. Az 1956-os forradalmat követő időszak recepciós történései következtében azonban jóval összetettebbé váltak azok a kérdések, amelyek a Németh László körül kialakult vitákat kezdeményezték. A Kádár-rendszer ugyanis új kulturális stratégiát követve igyekezett „rehabilitálni” néhány korábban háttérbe szorított szerzőt – így Németh Lászlót is –, hogy ezáltal körvonalazza a látszólag megváltoztatott ideológiáját és hangsúlyozza különbözőségét a Rákosi-korszak szellemi törekvéseivel szemben. Az ötvenes, hatvanas évek befogadás-történeti vizsgálatakor Monostorinak sokkal jobban sikerül érzékeltetni azt a kettősséget, melyet a korszak értelmezői Némethnek a szocialista értékrendhez való viszonyulása alapján alakítottak ki. A kötelező dicséretetek mellett – melyek a Németh László-i életműnek a szocializmus eszmeiségéhez kötésében voltak érdekeltek – folyamatosan jelenlévő bírálatok, korrekciós útmutatók elemzése révén mutat rá a tanulmány szerző a korszak álságos szellemi viszonylataira. Különösen figyelemreméltóak azok a rövid jellemzések, melyeket olyan irodalomtörténés-

kritikusokról ad, akik ugyan felismerték Németh László tehetségét, de írásaikban a marxista esztétika normarendszeréhez való kötődésük miatt képtelenek voltak termékeny párbeszédet kezdeményezni a szerző alkotásaival (pl. Király István).

A korszak legjelentősebb kérdése mind-ezek mellett azonban Németh Lászlónak a kádári rendszerrel való „kiegyezése” (melyet az 1962-es *Utazás* című színdarab egy lehetséges olvasata jelképez). A kortársak, de az utókor számára is ez a korabeli rendszer elfogadásaként értelmezett gesztus az életmű morális szempontokat érvényesítő olvasásához vezetett, hiszen az író tettének megítélésétől függően bírálták vagy dicsérték Németh akkori és korábbi írásait. Azaz újra csak a szövegek világán kívül eső (politikai-etikai) történések befolyásolták az esszék és az egyéb szépirodalmi művek értelmezését. Monostori tanulmánya ugyan a legfontosabb események felvázolása mellett röviden értékeli is a Németh-féle kompromisszumot, azonban talán érdemes lett volna részletesebben is elemeznie a problémát. Fikcionalitás és szövegen kívüli valóság, politikai ideológia és sokféleképpen olvashatóság viszonya Németh László életművével kapcsolatban újraértékelendő és nagyon is aktuális problémának tekinthető, különösen az elmúlt évtizedek recepciótörténetének függvényében.

A hetvenes, de főként a nyolcvanas években bekövetkező befogadás-történeti változásoknak a sorában elsősorban a Németh László iránt megnövekedett érdeklődés okainak tisztázására, illetve a marxista irodalomkritika szemléleti horizontját meghaladó értelmezések kérdésfelvetéseinek összefoglalására koncentrált Monostori tanulmánya. Az írás meglátása

szerint ez az az időszaka a Németh-recepciónak, amely a leginkább képes volt árnyalt módon megszólaltatni az esszéket és a szépirodalmi műveket, köszönhetően elsősorban azoknak a kutatóknak, akik igyekeztek a korábbi előítéletektől mentesen közelíteni az életműhöz (pl. Grezsa Ferenc, Vekerdi László).

Érthető módon a rendszerváltás utáni időszak Németh László-interpretációinak szenteli a legnagyobb figyelmet a tanulmány (ennek köszönhetően valószínűleg ez a fejezet válthatja ki a legtöbb vitát is az olvasók körében). A kilencvenes évektől napjainkig terjedő recepciótörténeti időszak legfőbb jellemzője Monostori szerint, hogy sajnálatos módon a Németh-művek olvasása szinte csupán egy-két ideológiai probléma fejtegetésére szűkült. Ráadásul az életmű értelmezése soha nem volt még annyira függvénye az éppen kormányzó és az ellenzékben lévő politikai irányzatok hatalmi diskurzusának, mint az elmúlt néhány évben. A rendszerváltás utáni szocialista-liberális törekvések ugyanis többek között oly módon igyekeztek lehetőleg helyzetbe hozni a konzervatív-nemzeti eszmerendszer képviselőit, hogy a szellemi elődöknek tekintett gondolkodók (pl. Németh László) munkásságát illették nagyon sok esetben méltatlan és erősen prekoncepciózus kritikával (amire válaszul pedig a jobboldali politikai erők igyekeztek kisajátítani az adott szerzők hiteles képviselőit és értékelésének a jogát). A legtöbb vitát kavarázó kérdés Németh feltételezett antiszemitizmusa körül bontakozott ki, ami ezáltal sok tekintetben jóval alacsonyabb szellemi színvonalon, de újraaktiválta a két világháború közti ún. népi–urbánus vitát. Leginkább az csökken-ti ezzel kapcsolatban a termékeny párbe-

széd kialakításának esélyét, hogy az egyes szerzők általában a maguk számára sem tisztázzák azt, hogy mit is értenek a Németh László eszmeiségével lépten-nyomon összefüggésbe hozott *faj*, *antiszemita*, *kisebbség* fogalmakon. Nem véletlen, hogy ennek a kiélezett diszkurzív szituációnak a körvonalazásakor Monostori is sokkal radikálisabban foglal állást Németh László jelentősége mellett, ami azonban nem csökkenti, hanem éppen emeli a tanulmány értékét (hiszen a vázlatos felsorolás helyett egyértelműen jelzi azt az értelmezői pozíciót, amely alapján kirajzolódik az általa [re]konstruált recepciótörténeti modell). Polémiaja azonban eltérő hangvételű és intenzitású attól függően, hogy bírálta „vitapartneri” milyen módon közelítenek Németh László életművéhez. Azokkal szemben, akikről úgy véli, hogy egyértelműen le akarják járni és negligálni kívánják a némethi gondolatvilágot, éles és kemény hangú kritikát fogalmaz meg (pl. Fejtő Ferenc, Ungvári Tamás, Kertész Ákos stb.). Olyan kutatókkal, kritikusokkal szemben viszont, akik szakmai igényességgel és etikával fogalmazzák meg a Monostori elgondolásainak többekévé ellentmondó érveiket, a szerző mindig kész valódi dialógust folytatva vitázni.

Kérdésként adódik mindezek után, hogy miképpen lehetséges kimozdítani a Németh László-életmű befogadását a több évtizede kialakult és sok tekintetben meddővé váló ideológiai-politikai kérdészmód dichotóm értelmezési sémájából. Lehet-e „ideológiamentesen” olvasni Németh László esszéit? Meg tudjuk-e fosztani a szövegeket a nagyon is konkrétan tűnő (és ma is konkrétan ható) politikai-társadalmi referenciájuktól? A válaszadás

Monostori számára sem tűnik egyszerű feladatnak áttekintése végeztével. Tanulmányában egyértelműen amellet foglalt állást, hogy színvonalas filológiai és esztétikai nézőpontú megközelítéseknek kellene felváltaniuk az eddig meghatározó ideológikus olvasatokat, azonban sajnos azt nem tisztázza, hogy mit is ért pontosan e törekvéseken. Más helyeken ugyanis leszűkítő érvényűnek tartja azokat a közelítéseket, amelyek az esszék retorikai teljesítményét vizsgálva a Németh-szövegekre mint a nyelv által nem közvetítendő, hanem létesülő (politikai-ideológiai) „valóságra” tekintenek (pl. Kulcsár Szabó Ernő, Szirák Péter, Bányai János tanulmányai). Pedig az ehhez hasonló kérdések új és a Németh-befogadás szempontjából mindenképpen kedvezőbb irányba terelhetnék az író műveinek olvasását. Természetesen ez semmiképpen nem jelentheti azt, hogy nem veszünk tudomást Németh László műveinek közéleti-társadalmi hatásairól (már csak azért is, mert az ideologikusságot kizárni kívánó olvasásmód alapvető törekvése révén maga is ideologikussá válik). Épp annak vizsgálata válhat tehát érdekfeszítővé, hogy milyen nyelvi-poétikai alakzatok megformálása révén válnak Németh esszéi esztétikai hatású szépirodalmi szövegekké és egyszerre a mindenkorai társadalmi-politikai életünket is befolyásoló „közírassá”.

Ezek az irodalomelméleti és -kritikai alapotosságú, előítéletektől tartózkodni kívánó törekvések a Németh László-recepció történetében – némethi metaforákkal élve – mindig is *kisebbségben* voltak, és olyan *harmadik utas* irányt jelentettek, amely az uralkodó kétpólusú rendszer ellenében próbált párbeszédbe lépni a szerző alkotásaival. Szerencsére az utóbbi

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2006. CXIII évfolyam 5. szám

időben egyre többen igyekeznek csatlakozni ehhez a kisebbséghez, korszerű kérdésekkel közelítve az életmű egészéhez. A Monostori Imre által szerkesztett kötet és a válogatás tanulságait összegző

tanulmány érdeme, hogy ezekre a szellemi erőfeszítésekre ráirányítva a figyelmet, kezdeményezi egy átgondolt, korszerű Németh László-kép újraalkotását.

Baranyai Norbert